

CENTAR ZA ISTORIJU, DEMOKRATIJU I POMIRENJE, NOVI SAD
UDRUGA ZA POVIJEST, SURADNJU I POMIRENJE, GOLUBIĆ (OBROVAČKI)

SRPSKO-HRVATSKI ODNOSI

„Od heroizacije i političkih mitova
u odnosima Srbije i Hrvatske
do održivog razvoja nacionalnih zajednica”

15. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP
U GOLUBIĆU (OBROVAČKOM) 2022.

Novi Sad, 2023.

SRPSKO-HRVATSKI ODNOSI

**“Od heroizacije i političkih mitova u odnosima Srbije i Hrvatske
do održivog razvoja nacionalnih zajednica”**

15. međunarodni naučni skup u Golubiću (obrovačkom) 2022.

Organizator skupa je
Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje iz Novog Sada uz podršku
Udruga za povjest, suradnju i pomirenje iz Golubića (obrovačkog).

Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad
Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (obrovački)
2023.

SRPSKO - HRVATSKI ODNOSI

Zahvaljujemo se Departmanu za geografiju, turizam i hotelijerstvo PMF, UNS, na pomoći u organizaciji skupa. Stavovi autora tekstova ne predstavljaju stavove Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, UNS.

SADRŽAJ

DEKLARACIJA BUDUĆNOSTI I INTEGRACIJA IZBEGLICA

Janko Veselinović:

DEKLARACIJA O SARADNJI SRBA IZ HRVATSKE
I HRVATA IZ SRBIJE – “GOLUBIĆKA DEKLARACIJA”. 7

Radomir Kukobat:

INTEGRACIJA IZBEGLICA U VOJVODINI - ZAVRŠEN ILI OTVOREN PROCES?17
INTEGRATION OF REFUGEES IN VOJVODINA – FINISHED OR ONGOING PROCESS?17

HEROJI I HEROIZACIJA

Federico Carlo Simonelli:

THE LIONS’ RETALIATION” D’ANNUNZIO AND
THE ITALIAN NATIONALIST MYTHOLOGY IN DALMATIA (1918-1921). 37

Filip Škiljan:

HEROJSKI ANTIFAŠIZAM I KULTURA SJEĆANJA KOD SRBA U HRVATSKOJ. 63

Darko Gavrilović:

O SAKRALIZACIJI PROŠLOSTI I POTREBI ZA HEROIZACIJOM
KOD SRBA I HRVATA – NEPROLAZANOST SJEĆANJA NA TERMOPILE 85

Davor Pauković:

HRVATSKO I SRPSKO NOVINSTVO O SLUČAJU MIROSLAVA MLINARA 95

MODERNI ASPEKTI RAZVOJA TURIZMA

U SEVERNOJ DALMACIJI KAO VID ODRŽIVOG RAZVOJA

Ivana Blešić, Snežana Besermenji:

GLAMPING – MOGUĆNOSTI RAZVOJA INOVATIVNIH OBLIKA
SMEŠTAJA U RURALNIM OBLASTIMA SEVERNE DALMACIJE 117

Tatjana Pivac, Snežana Gužvica:

VINSKI TURIZAM SEVERNE DALMACIJE. 131

Tamara Božović, Bojana Glišić:

POKRET SLOW FOOD KAO MOGUĆA PERSPEKTIVA RAZVOJA
RURALNOG TURIZMA U OBROVAČKOJ BUKOVICI 145

Dr Snežana Besermenji, dr Ivana Blešić:

TRŽIŠNA PRIVLAČNOST MANASTIRA KRUPA 157

DEKLARACIJA BUDUĆNOSTI I INTEGRACIJA IZBEGLICA

**UDK 327:[(=163.41)(497.5):(=163.42)(497.11)]
323.233(497.5 Golubić)**

Janko Veselinović

**DEKLARACIJA O SARADNJI SRBA
IZ HRVATSKE I HRVATA IZ SRBIJE –
“GOLUBIĆKA DEKLARACIJA”**

Apstrakt: U ovom radu analiziraju se uslovi nastanka, kao i dometi “Deklaracije o saradnji Srba iz Hrvatske i Hrvata iz Srbije”, nazvanoj “Golubićka deklaracija”. Autor se naročito fokusirao na značaj međunarodnog naučnog skupa u Golubiću, obrovačkom za nastanak Deklaracije, kao i ulozi organizacija koje organizuju ovaj skup na umrežavanje pojedinaca i organizacija koje se bave normalizacijom odnosa i pomirenjem između Srba i Hrvata. Posebno su razmatrani međusobni odnosi Srbije i Hrvatske u periodu od 2012. do nastanka ove Deklaracije, ali i značaj nje i njenih kreatora za “odmrzavanje” odnosa između dva naroda i dve zemlje.

Ključne reči: Deklaracija o saradnji, Srba, Hrvata, Golubićka deklaracija

Političke okolnosti u kojima je Deklaracija nastala

Delaracija o saradnji Srba iz Hrvatske i Hrvata iz Srbije nastala je i parafirana u Golubiću, obrovačkom, Hrvatska 25. avgusta 2022. godine na međunarodnom naučnom skupu “Hrvatsko – srpski odnosi”.

U Golubiću, obrovačkom, se već 15 godina održavaju međunarodni naučni skupovi, koji za temu imaju srpsko-hrvatske odnose. Do sada je na njima učestovalo preko 200 naučnika iz Srbije, Hrvatske i sveta. Pored naučnika skupovima gotovo od samog početka učestvuju i najviši predstavnici Srba iz Hrvatske i Hrvata iz Srbije, kao i predstavnici lokalnih vlasti i srpske i hrvatske zajednice sa tog područja. Na skupu je razvijana i unapređivana saradnja između

ove dve manjinske zajednice. Ta saradnja je finalizovana [2022.](#) godine usvajanjem Deklaracija o saradnji Srba iz Hrvatske i Hrvata iz Srbije, koju su u Golubiću parafirali prof.dr Milorad Pupovac, predsednik Samostalne demokratske srpske stranke (SDSS) i Tomislav Žigmanov, predsednik Demokratskog saveza Hrvata u Vojvodini (DSHV). Ta deklaracija je naknadno potvrđena od organa ovih dveju stranaka i potpisima o realizaciji 05.januara 2023. godine u Zagrebu. Nerazumevanje vlasti u Srbije i Hrvatske, kroz pokazivanje otvorenog neprijateljstva najviših predstavnika dveju država kulminiralo je upravo nekoliko dana i meseci pred usvajanje “Golubičke deklaracije”, ali se nije zaustavilo ni nekoliko meseci nakon ove deklaracije, ali je ono poslalo snažan signal vlastima dveju država da Hrvati u Srbiji i Srbi u Hrvatskoj ne žele sukobe, već saradnju. Netrpeljivost je kulminirala zabranom, kako je to vlast u Srbiji predstavila, Aleksandru Vučiću, predsedniku Srbije, da poseti koncentracioni logor Jasenovac, gde su masovno stradali Srbi u Drugom svetskom ratu, i da tamo položi cveće. Hrvatska strana je to videla kao provokaciju i reagovala zabranom ulaska koji je objašnjen neslužbeno i službeno. – “Nije poštivao nijedan protokol, sve je htio napraviti mimo procedura i pravila o diplomatskim odnosima. Htio je sa svojim TV ekipama prijeći hrvatsku granicu i ovdje raditi što želi. Ali, premijer Plenković i Vlada jasno su rekli ne. Mi smo samostalna država, članica EU-a i NATO-a i ne može on ovdje raditi što želi. Politika “svesrpskog sveta” u Hrvatskoj mu neće proći – preneo je hrvatski Jutarnji list izjavu neimenovanog “sugovornika iz Banskih dvora”.¹ Predsednik Srbije je reagovao porukom na Instagramu: „Samo vi radite svoj posao! Živeće srpski narod i nikada neće zaboraviti!“ Vučićeva poruka aluzija je na poslednje reči jasenovačkog zatočenika Vukašina Mandrape koji je, pred smrt, svom egzekutoru navodno rekao: „Samo ti, sine, radi svoj posao“.² Reagovali su i ostali srpski zvaničnici. Ministar spoljnih poslova Nikola Selaković je ocenio da je ovo zastrašujuća odluka hrvatske vlade i da će Vlada Srbije doneti odluku o protivmerama koje će biti uvedene. Njegovo misnistarstvo uložilo je notu Ambasadi Hrvatske u Beogradu. Premijerka Srbije Ana Brnabić odluku vlasti u Zagrebu nazvala je skandaloznom, ali je naglasila da će Vučić odložiti svoju posetu Jasenovcu „zarad dobrih odnosa Srbije i Hrvatske“.³ Kao i

1 <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/vucic-danas-planirao-privatno-doci-u-jasenovac-i-izazvati-kaos-izvor-iz-vlade-to-mu-nece-proci-15223468>

2 <https://n1info.rs/vesti/hrvatski-mediji-vucic-hteo-mimo-protokola-u-jasenovac-vlada-mu-nije-dozvolila/>

3 <https://n1info.rs/vesti/hrvatski-mediji-vucic-hteo-mimo-protokola-u-jasenovac-vlada-mu-nije-dozvolila/>

u ranijim prilikama najžešća reakcija stigla je od Aleksandar Vulin, ministra unutrašnjih poslova Srbije, koji se nije ustručavao da opet Hrvatsku optuži za ustaštvo. “Vulin konstatuje da ustaša u Hrvatskoj ima više nego dovoljno da se ulice Mile Budaka ne ukidaju, da se kosti ubijene srpske dece na Petrovoj gori preoravaju i da se objavljuju knjige koje tvrde da su Srbi počinili genocid nad Hrvatima u Drugom svetskom ratu”.⁴ Bilo je ovo samo vrhunac loših odnosa između Srbije i Hrvatske, koji su počeli da se narušavaju dolaskom na vlast Srpske napredne stranke u Srbiji, odnosno izborom Tomislava Nikolića za predsednika Srbije, a kasnije neprikosnovenom vlasti Aleksandra Vučića, kao i Tomislava Nikolića ranije ključnih ljudi u Srpskoj radikalnoj stranci, kasnije osuđenog ratnog zločinca Vojislava Šešelja. Pre toga, nakon pada režima Slobodana Miloševića u Srbiji 2000. godine, koji je nakon toga prebačen u Hag, zbog optužbi za ratne zločine i nešto pre toga smrti Franje Tuđmana, 1999.godine, protiv koga je, prema više izvora, Hag takođe pripremao optužnicu za ratne zločine⁵, došlo je do postepenog popravljanja odnosa. Uz manje oscilacije to je trajalo do povratka na vlast stranaka koje su i 90-tih godina bile na vlasti u Srbiji, ali i u Hrvatskoj, što je od 2012. trend normalizacije zaustavilo i odnose gotovo zamrzlo. Uz redovno podizanje tenzija u izbornim ciklusima, kao i u periodima komemoriranja istorijskih događaja, posebno “Oluje”, koju hrvatska strana smatra “briljantnom vojnom akcijom oslobađanja okupiranih teritorija”, a srpska strana “progonom i genocidom nezapamćenim nakon Drugog svetskog rata”.

U period međusobnih medijskih ratova otvorena pitanja između Srbije i Hrvatske ostajala su i dalje otvorena: vraćanje imovine i okončanje postupka obnove, pronalazak nestalih lica, granice, prava manjina, govor mržnje... U međuvremenu su natajali i novi problemi kao što je činjenica da je između Hrvatske i Srbije praktično obustavljen železnički saobraćaj, iako obe strane tvrde da to nije njihova odgovornost. Zbog ulaska Hrvatske u Šengen, ali i pre toga, gužve na graničnim prelazima, posebno u teretnom saobraćaju, postale su iscrpljujuće za putnike i prevoznike. U ovom periodu odnosi “običnih građana dve zemlje”, posebno privrednika, radnika u kulturi, sportu i drugim oblastima su na višem nivou u odnosu na političke odnose. Na protok ljudi i dobara nisu se do kraja odražavali loši politički odnosi.

⁴ <https://www.politika.rs/scc/clanak/512876/Vulin-U-Hrvatskoj-ustasa-ima-vise-nego-dovoljno>

⁵ https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2021&mm=08&dd=29&nav_category=167&nav_id=1913957 (Tuđmana smrt spasila od Haga)

Period pred potpisivanje Deklaracije karakteriše i vojni napad Rusije na Ukrajinu i dodatna polarizacija sveta, u kojem je Srbija odbila uvođenje sankcija Rusiji.

Do preokreta u odnosima dolazi nekoliko meseci nakon potpisivanja Deklaracije, koja je imala značajan odjek u hrvatskim i srpskim medijima. Prvo je u Vladu Republike Srbije, ušao Tomislav Žigmanov, lider DSHV-a, čime su Hrvati u Srbiji dobili svog ministra. "Čitajući njegovo ime predsednik Srbije Aleksandar Vučić rekao je: Ovo je pretpostavljam za vas iznenađenje, pripadnik hrvatske nacionalne zajednice u našoj zemlji.⁶ Tomislav Žigmanov je jedan od potpisnika Deklaracije o saradnji Srba iz Hrvatske i Hrvata iz Srbije i redovan učesnik skupova u Golubiću, obrovačkom. "Potpisivanje Deklaracije posljedica je višegodišnje saradnje te čini važan korak ka proširivanju institucionalne suradnje. Vjerujem da će ona imati posljedice ne samo kad su u pitanju pripadnici naše zajednice, nego i politike međunarodnih odnosa" - izjavio je Tomislav Žigmanov nakon parafiranja Deklaracije u Golubiću, obrovačkom.⁷ Istim povodom Milorad Pupovac je u Golubiću, obrovačkom nakon parafiranja Deklaracije izjavio: „Budući da su države opterećene drugim odnosima, smatrali smo potrebnim da istaknemo našu potrebu da saradujemo i da pozovemo naše zemlje da na stvarima od našeg zajedničkog interesa počnemo da saradujemo.“⁸

Vlada, čiji je član postao Tomislav Žigmanov, je formirana 26. oktobra 2023. godine, a dva meseca nakon toga ministar spoljnih poslova Srbije Ivica Dačić izjavio je da je predsednik Aleksandar Vučić zatražio da se radi na "odleđivanju" odnosa sa Hrvatskom.⁹ Nakon toga Deklaracija je potvrđena sastankom Milorada Pupovca i Tomislava Žigmanova u Zagrebu 05. januara 2023.godine. Tada je već ovo imalo karakter ne samo potpisa predstavnika dve manjine već predstavnika dve izvršne vlasti u Srbiji i Hrvaskoj, jer je Žigmanov postao minister, a Pupovac vodi stranku koja je u izvršnoj vlasti

6 <https://www.novosti.rs/c/vesti/politika/1165844/tomislav-zigmanov-mini-star-ljudska-manjinska-prava> (Ko je Tomislav Žigmanov? Ministar za koga je Vučić rekao da je iznenađenje)

7 <https://www.slobodnaevropa.org/a/pupovac-zigmanov-deklaracija-srbi-hrvati/32004649.html> (Potpisana Deklaracija između Srba iz Hrvatske i Hrvata iz Srbije).

8 <https://www.danas.rs/vesti/politika/u-golubicu-parafirana-deklaracija-o-saradnji-srba-iz-hrvatske-i-hrvata-iz-srbije/> (U Golubiću parafirana Deklaracija o saradnji Srba iz Hrvatske i Hrvata iz Srbije)

9 <https://n1info.rs/vesti/dacic-vucic-trazio-da-odledimo-odnose-sa-hrvatskom/> (Dačić: Vučić tražio da odledimo odnose sa Hrvatskom)

u Hrvatskoj. Samo dan kasnije potpredsednik Vlade Srbije Ivica Dačić posetio je Zagreb i prisustvovao božićnom prijemu koje je organizovalo Srpsko narodno vijeće. Dačić je novinariima dan pred odlazak rekao da je njegov odlazak u Zagreb, sa predsjednikom Demokratskog saveza Hrvata u Vojvodini Tomislavom Žigmanovim, ministrom za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog u Vladi Srbije, “još jedan mali korak u pokušaju razvoja saradnje Srbije i Hrvatske”.¹⁰ Na prijemu na kojemu je bio predsjednik Vlade Hrvatske Andrej Plenković Ivica Dačić je izjavio da “Srbija i Hrvatska treba da se takmiče u izgradnji mira i dobrih odnosa, umesto u mržnji, i da sva otvorena pitanja rešavaju dijalogom” kao i da su “najbolji odnosi” Srbije i Hrvatske prvenstveno u interesu srpskog i hrvatskog naroda, ali i čitavog regiona.”¹¹ Plenković je izjavio da je dolazak troje srpskih ministara u Zagreb “očito politička poruka i signal da se uspostave kontakti u nekoj većoj frekvenciji nego što je bilo u proteklo vreme” On je istakao “da ima puno tema koje opterećuju odnose dve zemlje, ali da se dijalog mora nastaviti.” Plenković je dodao da je “Hrvatska je rešila sve svoje strateške ciljeve, mi smo u i u EU, NATO, evropodručju, Šengenu i želimo unapređivati odnose sa svim susednim zemljama i raditi na unapređenju prava Hrvata u svim zemljama. Važno je da uspostavimo kontakte, a onda i za strukturirani dijalog”. Nakon ovog susreta, čiji je domaćin bio Milorad Pupovac, jedan od potpisnika “Golubičke deklaracije” usledili su sureti Ivica Dačića, kao potpredsednika Vlade Srbije i ministra spoljnih poslova i Grlić Radmana u Zagrebu, pa u Subotici, u roku od mesec dana. Nagovešteno je da su utvrdili mapu puta za daljnu saradnju i rešavanje otvorenih pitanja. Grlić Radman sumirao sastanak i plan za naredni period rečima: “Kolegi Dačiću predstavio sam plan rješavanja naših pitanja. Dačić je rekao da se različitosti moraju reducirati, ali da zajednički pogled ne bi bio različit potrebno je govoriti otvoreno. Niko se ne može pretvarati da se ništa nije desilo prije 32 godine. Postoji nešto što opterećuje naše odnose. Ne želimo da naša otvorena pitanja opterećuju Srbe u Hrvatskoj i Hrvate u Srbiji” Naveo je da Hrvatska “ima osobu koja će biti nadležna za odnose sa Srbijom i očekuje da Srbija imenuje svoju.”¹²

10 <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2023/1/5/dacic-razliciti-pogledi-srbije-i-hrvatske-ne-trebaju-sprijeciti-unaprjedjenje-odnosa> (Dačić komentarisao odlazak u Zagreb)

11 <https://www.slobodnaevropa.org/a/dacic-poseta-hrvatska-bozic/32212364.html> (Hrvatska i Srbija da se takmiče u izgradnji mira, izjavio Dačić u Zagrebu)

12 <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2023/1/28/dacic-i-grlic-radman-važno-je-smanjiti-razlike-u-stavovima-srbije-i-hrvatske> (Dačić i Grlić Radman: Važno je smanjiti razlike u stavovima Srbije i Hrvatske)

Uloga Centra za istoriju, demokratiju i pomirenje iz Novog Sada i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje iz Golubića u stvaranju uslova da se potpiše Deklaracija

Na međunarodnom naučnom skupu koji organizuju Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje iz Novog Sada i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje iz Novog Sada parafiran je prvi document o saradnji između srpske manjine u Hrvatskom i hrvatske u Srbiji. Deklaracija o saradnji Srba iz Hrvatske i Hrvata iz Srbije predstavlja i prvi formalni akt, kojim se nakon 10 godina nazadovanja odnosa između dve države i naroda čini korak ka "tješnjem međusobnom povezivanju na dobrobit obiju naših zajednica i obiju naših država"¹³ Deklaracija je potpisana na oba pisma, latiničnom i ćiriličnom pismu i na srpskom i hrvatskom jeziku.

Centra za istoriju, demokratiju i pomirenje iz Novog Sada i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje iz Golubića u toku 15 godina organizovanja naučnih skupova, koji su u početku imali karakter susreta istoričara uspeo je da izgradi kredibilitet i poverenje kod predstavnika obe nacionalne manjine, Srba u Hrvatskoj i Hrvata u Srbiji. Istoričari su postavili temelj stavom da je nužno "jačanje civilnog društva na obje strane dijaloga. Daljnje rezgovore takođe treba zasnovati na sličnim znanstvenim istraživanjima. Njihova uspješnost uvelike ovisi o dostupnosti izvora, mogućnostima razmjena rezultata tih istraživanja i susreta znanstvenika. Pritom je nužno gotovo posve ujednačiti pojmove, tehnike rada i metodologiju istraživanja, čime se usputno izbjegava politizacija rezultata tih istraživanja, dakle interpretacije prošlosti koji onemogućavaju buduće odnose Hrvata i Srba."¹⁴ Obe organizacije bile su svesne da je učestovanje političara na tim skupovima od izuzetne važnosti za uspešno sprovođenje politike regionalnog pomirenja. Zbog toga su od 2009. godine započeli proces umrežavanja svih onih naučnika i političara koji su zainteresovani i spremni da rade na ostvarivanju politike normalizacije odnosa i rešavanje otvorenih pitanja. Od prvog dana, ovu ideju su podržali gradonačelnik Obrovca Ante Župan i njegov zamenik Stanko Mijić koji su do nastanka "Golubičke deklaracije" ostali uz učesnike ovog skupa. Podršku su dobili i od visokih predstavnika srpskog naroda u Hrvatskoj i hrvatskog naroda u Srbij. Tako su na skupovima svoje aktivno učešće uzeli najviši predstavnici

13 Prvi stav „Deklaracije o saradnji Srba iz Hrvatske i Hrvata iz Srbije“

14 Vidi Zaključke sa provog naučnog skupa u Golubiću „Serbo-Croat Relations in The 20. Century – The Past and The Perspectives“

Srba iz Hrvatske (Milorad Pupovac, Vojislav Stanimirović, Dragan Crnogorac, Branko Horvat, Slobodan Uzelac, Boris Milošević, Aleksandar Milošević i drugi), kao i predstavnici Hrvata iz Srbije (Petar Kuntić, Slaven Bačić, Tomislav Žigmanov, Mate Matarić i drugi). Značajnu podršku skupu dali su Aleksandar Tolenuer, predsednik Saveta za nacionalne manjine Hrvatske, Ivica Vrkić, gradonačelnik Osijeka i jedan od kreatora Erdutskog sporazuma, Vladimir Cucić, komesar za izbeglice Republike Srbije i mnogi drugi. Korišćena su i iskustva naučnika iz sveta koji su se bavili temama pomirenja, povezujući se sa Univerzitetom Kolumbija u New York i European Network Ermembrance and Solidariy iz Varšave, a kasnije i sa Univerzitetom New York. Međunarodni naučni skup tokom svog trajanja dobio je i novu dimenziju kroz nastanak posebne naučne sesije koja se bavila održivim razvojem u povratničkim sredinama. Naučne skupove prate izložbe, filmske projekcije, nastup kulturno umetničkih društava, ali i upoznavanje naučnika sa kulturnim i prirodnim znamenitostima tog dela Dalmacije. I pored činjenice da su teme raznovrsne, zaključci sa skupova uvek su nosili jednu misao, a to je “put ka uzajamnom pomirenju i napretku može da uspe samo ako se pomirimo sa sopstvenom prošlošću. S njom se mirimo odbacujući predrasude i politikanstvo. Tek tada možemo da na osnovu naučene prošlosti steknemo znanja za budućnost u kojoj će srpsko-hrvatski odnosi biti normalizovani i u kojoj se vrednost neće utvrđivati na osnovu prebrojavanja krvnih zrnaca već na osnovu znanja i poštenja.” Veći dometi “Golubičke deklaracije”, koja daje prve rezultate, mogu biti dodatni podsticaj međunarodnom naučnom skupu u Golubiću, obrovačkom.

Mi, politički predstavnici Srba u Hrvatskoj i Hrvata u Srbiji, polazeći od specifičnosti položaja dviju zajednica na prostorima na kojima žive, a u svrhu djelovanja u pitanjima od zajedničkog interesa, kao i boljeg međusobnog razumijevanja, uzajamne podrške i boljih odnosa između Hrvatske i Srbije, potpisujemo

DEKLARACIJU O SURADNJI SRBA IZ HRVATSKE I HRVATA IZ SRBIJE

Uzimamo u obzir potrebu još tješnjeg međusobnog povezivanja na dobrobit obiju naših zajednica i obiju naših država – Srbije i Hrvatske.

Polazimo od potrebe suživota, međusobne pomoći i zajedničke, europske perspektive ravnopravnih naroda i država.

Suglasni smo zajedno raditi na boljim odnosima dvaju naroda, kako u našim dvjema državama, tako i na širem prostoru, te surađivati u svim područjima od zajedničkog interesa.

Suglasni smo raditi na planu stvaranja uvjeta za bolji život i zaštitu prava kako svoje tako i druge partnerske zajednice.

Obvezujemo se na unaprjeđenje dosadašnje suradnje u svim područjima društvenog, političkog, privrednog, kulturnog i sportskog života na korist naših zajednica i država u kojima živimo.

Ovom Deklaracijom potičemo države u kojima živimo da se umjesto obnavljanju sukoba, napokon okrenu suradnji u cilju prosperiteta svih njihovih građana, a time i razvoja naših dviju zajednica. To podrazumijeva rješavanje svih postojećih i mogućih otvorenih pitanja kroz dijalog, razumijevanje i poštovanje međunarodnog prava u Hrvatskoj i Srbiji, kao i uspostavljanje najviših standarda zaštite manjinskih zajednica. To također podrazumijeva dosljednu primjenu i provođenje svih važećih zakona koji se tiču ljudskih i manjinskih prava, preuzetih međunarodnih obveza, međunarodnih ugovora i bilateralnih sporazuma.

Osudujemo svaki oblik iskazivanja i propagiranja mržnje prema pripadnicima druge nacije i druge države, veličanja ili negiranja zločina koje su počinili pojedinci ili grupe prema pripadnicima drugog naroda, posebno naroda koje predstavljamo.

Ponovno podsjećamo na činjenicu da su Srbi danas manjina u Hrvatskoj, a Hrvati u Srbiji, te da svaki akt prijetnje ili agresije prema manjinskoj

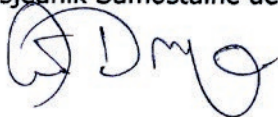
zajednici u jednoj državi od strane većine, dovodi u opasnost manjinsku zajednicu u onoj drugoj zemlji.

Potičemo svaki oblik obeštećenja žrtava ratnih sukoba i pristup uskraćenim pravima njih i njihovih obitelji, kao i nepristranu, otvorenu i na međunarodnim obvezama zasnovanu suradnju u pitanjima suđenja za ratne zločine i pitanjima nestalih lica, i hrvatske i srpske nacionalnosti, rukovodeći se pri tome primarno humanitarnim motivima i pristupom.

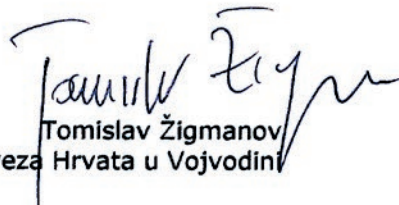
Potpisujemo ovu Deklaraciju u Golubiću (obrovačkom), kao mjestu suradnje i povezivanja znanstvenika i političara u kojem se petnaest godina zaredom organiziraju međunarodni znanstveni skupovi o srpsko-hrvatskim odnosima, obnovi međusobnog povjerenja i pomirenju.

Ovu deklaraciju potpisujemo u dva ravnopravna pisma i jezika – na srpskom jeziku i ćiriličnom pismu i hrvatskom jeziku i latiničnom pismu.

prof. dr. sc. Milorad Pupovac
predsjednik Samostalne demokratske srpske stranke

predsjednik Demokratskog saveza Hrvata u Vojvodini

Tomislav Žigmanov

U Golubiću (obrovačkom), dana 25. 8. 2022. godine

UDK 314.745.22(497.113)

Radomir Kukobat

**INTEGRACIJA IZBEGLICA U VOJVODINI
- ZAVRŠEN ILI OTVOREN PROCES?
INTEGRATION OF REFUGEES IN VOJVODINA
– FINISHED OR ONGOING PROCESS?**

Apstrakt: U ovom radu autor analizira podatke o realizaciji Regionalnog stambenog programa (RHP) za trajno stambeno zbrinjavanje izbeglica u Vojvodini u prethodnih deset godina. Zatim te činjenice ukršta sa podacima dobijenim u dva istraživanja o procesu integracije izbeglica u Vojvodini koja su rađena u vremenskom razmaku od četiri godine. Proces integracije izbeglica u Vojvodini se odvija usporeno jer traje duže od 30 godina, ali se na osnovu iznetih podataka može zaključiti da je u svojoj završnoj fazi. Istraživanja iz 2015, te iz 2019. daju sličan nalaz: više od polovine nekadašnjih izbeglica pronašlo je nove sredine u Vojvodini u kojima nameravaju trajno da se zadrže. Takođe značajan broj (26,9 %) izbeglica (uglavnom mladih), ili planira odlazak u inostranstva, ili razmišlja o odlasku u inostranstvo. Samo u starosnoj grupi 56+ godina postoje oni koji razmišljaju o povratku u zemlju porekla (Hrvatsku ili Bosnu i Hercegovinu) da bi tamo „proveli starost“. Istovremeno, kroz RHP je za 2937 izbegličkih porodica u Vojvodini obezbeđeno trajno stambeno rešenje, što je nesumnjivo dalo snažan impuls procesu trajne integracije. Sledstveno tome, u budućnosti se mogu očekivati samo pojedinačni slučajevi povratka u mesta prethodnog prebivališta, pa bi države stvorene raspadom SFRJ u skladu s tom činjenicom trebalo da planiraju i svoju politiku u oblasti rešavanja izbegličkih pitanja.

Ključne reči: izbeglice, integracija, Vojvodina, RHP, trajna rešenja

Abstract: In this article the author analyzes the data regarding the realization of Regional Housing Program (RHP) for permanent solving of housing issues of refugees in Vojvodina in the past 10 years. He then compares those facts with the data obtained in two different researches about the integration of refugees in Vojvodina, which were conducted separately, 4 years apart. The process of refugee integration in Vojvodina is slow, due to it lasting for over 30 years, but based on the found data it can be concluded that it is in its final stages. Researches from 2015 and 2019 show similar conclusions: more than half of former refugees found new homes in Vojvodina, where they plan on staying permanently. Also a considerable amount (26.9%) of refugees (mostly the younger ones) plan on leaving abroad. Only people thinking of returning to their country of origin (Croatia or Bosnia and Herzegovina) are in the oldest age group (56 and over). This is due to them wanting to “spend their old age” there. At the same time, the RHP helped 2937 refuged families find their permanent housing solution, which has undoubtedly given strong momentum to the process of permanent integration. Considering that, in the future only individual cases of returning to the previous places of living can be expected, so the countries created after the dissolve of SFRJ should consider that fact when creating and planning their politic regarding the refugee questions.

Keywords: refugees, integration, Vojvodina, process, RHP, permanent solutions

UVOD

U ratovima izazvanim raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), najviše izbeglica iz (tada) novoproglašene samostalne države Hrvatske i Bosne i Hercegovine (BiH) prihvatila je bivša jugoslovenska republika Srbija. Prvi popis izbeglica u tadašnjoj Saveznoj Republici Jugoslaviji (SRJ)¹ obavljen je 1996. godine, kada je u Srbiji bilo evidentirano 537937 izbeglica i još 80244 drugih “ratom ugroženih lica”. Oko polovine izbeglica koja su se u poslednjoj deceniji prošlog veka nastanile u Srbiji, danas živi u Vojvodini. To pokazuju svi sprovedeni popisi izbeglica i sve službene evidencije Komesarijata za izbeglice i migracije Republike Srbije (KIRS).

U ovom radu se daje pregled trajnih rešenja u stambenom zbrinjavanju

1 Posle raspada SFRJ, dve bivše jugoslovenske republike – Srbija i Crna Gora – formirale su novu državnu zajednicu Saveznu Republiku Jugoslaviju. Ta država je prestala da postoji 2006. godine, kada je Crna Gora proglasila nezavisnost.

izbeglica u Vojvodini putem RHP-a² budući da je rešenje stambenog pitanja nesumnjivo najznačajnije za proces trajne i održive integracije. Takođe, analiziraju rezultati dva istraživanja na temu integracije izbeglica u Vojvodini sprovedena 2015. i 2019. godine na istom području i sa istim setom pitanja.

Istraživanje u dva talasa prati postignute uslove života i uspostavljene trendove u životu izbegličke populacije kroz ekonomske i društvene aspekte, kao i kroz prihvaćenost u domicilnoj populaciji, te dalju perspektivu u različitim sredinama u kojima oni danas žive. Smatramo da se sagledavanjem podataka iz istraživanja i činjenice o trajnim stambenim rešenjima u poslednjih deset godina može izvesti pravilan zaključak o procesu integracije izbeglice u Vojvodini, odnosno odgovoriti na pitanje dokle se stiglo u tom procesu i šta se može očekivati u skorjoj budućnosti.

1. INTEGRACIJA

1.1. Osnovni demografski pokazatelji

Na području Vojvodine u pojedinim opštinama broj izbeglica je izuzetno značajan u odnosu na ukupan broj stanovnika (Tabela 1). Apsolutni rekorder je opština Šid u kojoj izbeglice prema rezultatima popisa iz 2002. godine čine čak 23,43 odsto stanovništva. Tek nešto manji procenat zabeležen je u Indiji (21,05%), Sremskim Karlovcima (18,95%) i Staroj Pazovi (18,62%).

Polna struktura izbeglica približno odgovara polnoj strukturi u opštoj populaciji, dok se u razvrstavanju po starosnim grupama uočava razlika u broju pripadnika starosne grupe od 20 do 39 godina (32,5% izbeglice, 26,1% opšta populacija) i grupe od 40 do 59 godina (30,4% izbeglice, 28% opšta populacija).

Opšta populacija ima više pripadnika u starosnoj grupi 0-19 godina, što je i logično budući da su u trenutku popisa 2002. godine u toj starosnoj grupi među izbeglicama bili samo oni koji su u najranijem uzrastu napustili svoje domove. Takođe, opšta populacija ima više pripadnika u starosnoj grupi od 60 i više godina. Ipak, razlike socio-demografskih karakteristika između izbegličkog i domicilnog stanovništva nisu tolike da bi se mogle okarakterisati kao velike i značajne.

² Regional Housing Programme (RHP) je program trajnih stambenih rešenja za izbeglice u četiri republike nekadašnje SFRJ: Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Projekat se finansira sredstvima međunarodnih donatora i četiri države učesnice programa. Sredstva su obezbeđena na donatorskoj konferenciji u Sarajevu u aprilu 2012. godine.

Opština	Broj izbeglica	Učešće (%)	1991. (ukupno)	2002. (ukupno)	2002. (bez izbegl.)	Rast (ukupno) 1991.-2002.	Rast bez izbegl. 1991.-2002.
ŠID	9.133	23,43	35.578	38.973	29.840	8,32	-15,86
INDIJA	10.444	21,05	42.849	49.609	39.165	13,41	-8,14
SREM. KARLOVCI	1.675	18,95	7.403	8.839	7.164	16,25	-2,98
STARA PAZOVA	12.582	18,62	55.871	67.576	54.994	17,44	-1,44
RUMA	9.859	16,43	53.856	60.006	50.147	9,88	-6,47
IRIG	1.870	15,17	11.553	12.329	10.459	5,93	-9,00
TEMERIN	3.826	13,53	24.386	28.275	24.449	13,54	0,23
APATIN	4.363	13,30	31.850	32.813	28.450	2,71	-10,21
NOVI SAD	37.599	12,56	261.121	299.294	261.695	12,48	0,20
SOMBOR	11.912	12,25	94.081	97.263	85.351	3,03	-8,81
VOJVODINA (UKUPNO)	186.463	9,18	1.970.195	2.031.992	1.845.529	2,81	-5,92

Tabela 1.

1.2. Integracija

Integracija izbeglica u Srbiji odvija se veoma usporeno. Od početka ratova u bivšoj SFRJ i prvog izbegličkog talasa koji je zapljusnuo Srbiju prošlo je više od 30 godina, a od završetka ratova u Hrvatskoj i BiH punih 27 godina. U proces trajnog rešavanja izbegličkih pitanja uključene su bile i još su angažovane na hiljade državnih službenika, aktivista kako domaćih i stranih nevladinih organizacija tako i brojnih volontera... Obezbeđene su na stotine miliona evra stranih donacija i značajna sredstva izdvojena iz lokalnih, pokrajinskog i državnog budžeta.

Na osnovu Zakona o izbeglicama, formiran je Komesarijat za izbeglice Republike Srbije (KIRS) kao operativni organ koji rukovodi i koordinira aktivnostima na trajnom zbrinjavanju izbeglica. Takođe, sve lokalne samouprave bile su dužne da odrede poverenika za izbeglice, odnosno da formiraju povereništvo, preko koga će lokalna samouprava realizovati sopstvene programe pomoći izbeglicama.

Autonomna pokrajina Vojvodina formirala je 2005. godine svoj Savet za izbegla, prognana i raseljena lica, a ubrzo (2006. godine) i Fond za pružanje pomoći izbeglim, prognanim i raseljenim licima, koji od 2021. godine radi pod nazivom Fond za izbegla, raseljena lica i za saradnju sa Srbima u regionu.

Mrežu organizacija koje se bave rešavanjem izbegličkih pitanja u Srbiji čine i brojne domaće i međunarodne organizacije, na čelu s Visokim komesarijatom Ujedinjenih nacija za izbeglice – UNHCR – koji na području Srbije radi od 1991. godine, a čija je kancelarija u Beogradu od 1996. dobila status međunarodne diplomatske misije, u skladu s pravilima UN i praksom u radu UNHCR-a svuda u svetu.

Prema Zakonu o izbeglicama, zbrinjavanje izbeglica obuhvata organizovani prihvati, privremeni smeštaj, pomoć u ishrani, materijalnu pomoć, pravo na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, zapošljavanje i školovanje, kao i stambeno zbrinjavanje. Navedena prava izbeglice ostvaruju prema svom boravištu.

RHP se realizuje od 2012. godine i nesumnjivo predstavlja najznačajniji i finalni proces trajnog rešenja stambenog pitanja izbeglica u Vojvodini. Prema zvaničnim podacima na dan 1. april 2022. godine kroz RHP je trajno stambeno rešenje obezbeđeno za ukupno 2937 porodica u Vojvodini. Pregled trajnih stambenih rešenja po okruzima u Vojvodini dat je u Tabeli 2.

Okrug	Vrsta rešenja				
	Mont. kuće	Seoske kuće	Građev. mater.	Stanovi	Građev. mater. +kontribucija ³
Južnobački	44	181	115	660	79
Severnobački	-	19	88	44	46
Zapadnobački	6	51	88	60	51
Severobanatski	-	31	24	41	8
Srednjobanatski	9	56	20	51	31
Južnobanatski	16	62	34	144	76
Sremski	61	144	209	307	81
UKUPNO:	136	544	578	1307	372

Tabela 2.

2. ISTRAŽIVANJE

Kao što je već rečeno u uvodu, istraživanje „Integracija izbeglica u Vojvodini – činjenice i stavovi“ realizovano je tokom aprila i maja 2019. na području sedam vojvođanskih opština u kojim u većem broju žive nekadašnje izbeglice.

³ U okviru ovih projekata, korisnicima se dodeljuju sredstva za otkup seoske kuće sa okućnicom i „paket“ građevinskog materijala. Na sredstva za otkup seoske kuće (kontribuciju) korisnik može dodati i svoja sredstva kako bi kupio odgovarajući objekat, s tim da novčani iznos za doplatu ne može biti veći od iznosa kontribucije.

Reč je o opštinama Novi Sad, Stara Pazova, Zrenjanin, Šid, Inđija, Sombor i Sremski Karlovci. Istraživanjem su bila obuhvaćena kako prigradska naselja poput Veternika, Klise, Kaća, Čortanovaca i sl. u kojim su izbeglice koncentrisane u većem broju tako i drugi delovi pomenutih gradova u kojim ne živi značajniji broj pripadnika izbegličke populacije. Istraživanje je rađeno praktično na istom području, po istoj metodologiji i sa istim upitnikom po kojem je Agencija za istraživanje javnog mnjenja „Rejting 021“ radila istraživanje u izbegličkoj populaciji 2015. godine. Agencija je za potrebe ovog istraživanja, kojim su obuhvaćene i izbeglice i domicilno stanovništvo, ustupila rezultate svog prethodnog istraživanja, pa su u analizi upoređivani podaci dobijeni u dve nezavisno sprovedene ankete. To analizi nesumnjivo daje poseban kvalitet.

Istraživanje iz 2019. godine je u najvećoj meri finansirano sredstvima KIRS-a.

2.1. Uzorak i metod

Istraživanje pod nazivom „Integracija izbeglica u Vojvodini – činjenice i stavovi“ obuhvatilo je dva stratuma: 1) same izbeglice i 2) opštu populaciju, u cilju poređenja rezultata.

1. Terenski deo istraživanja sproveden je od 19 do 31. maja 2019. godine.
2. Istraživanje se odvijalo po metodu – ispitivanje (intervju) licem u lice.
3. Primenjen je isti tip uzorka kao i u prvom istraživanju, upravo zbog poređenja s prethodnim talasom istraživanja i praćenja trenda. Teritorijalna alokacija uzorka izvedena je usvemu kao i u prvom talasu, sprovedenom u aprilu 2015. godine.

Istraživanje ispituje i analizira kakvo jeste stanje života izbeglica, kroz ekonomske i društvene uslove, danas, nakon duge integracije, kao i stavove opšte populacije – prema svojim komšijama izbeglicama. Zbog ovih ciljeva, sprovedene su dve zasebne terenske sonduže sa po 250 učesnika metodom intervjua „licem u lice“: prvo, koja se bavi tekućim uslovima života izbeglica i drugo ispitivanje, stavova opšte populacije o izbeglicama, u sredinama u kojima danas većinom trajno žive izbeglice.

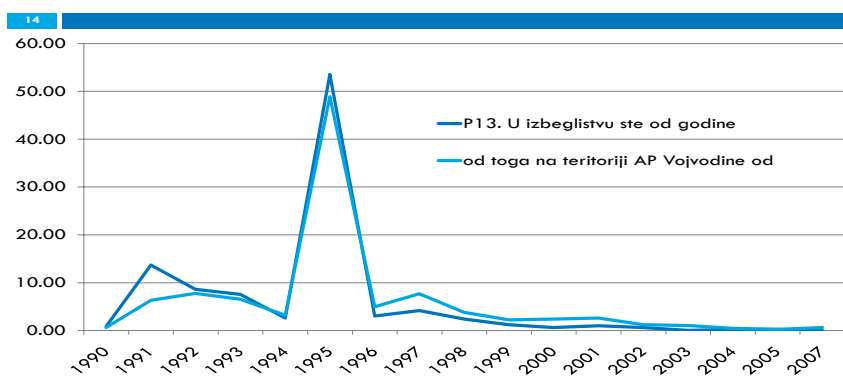
U prvom istraživanju, ispitivan je tok dugog procesa integracije kroz aspekte – ekonomske – socijalne i – kulturne integracije, posebno sa obzirom na istoriju dolaska izbeglica u AP Vojvodinu. Predmetno istraživanje nastoji da prati postignute uslove života i uspostavljene trendove u životu izbegličke populacije kroz aspekte ekonomskih i društvenih prilika, kao i prihvaćenost u domicilnoj populaciji.

2.2. Privrženost sredini

U prethodnom istraživanju (2015.) konstatovano je da su izbeglice, kao po pravilu, više puta menjale svoja mesta boravišta do pronalaska svoje nove trajne sredine na teritoriji AP Vojvodine, uz nesumnjivo prihvatanje i podršku i sav veliki trud i teškoće novih početaka u složenim okolnostima.

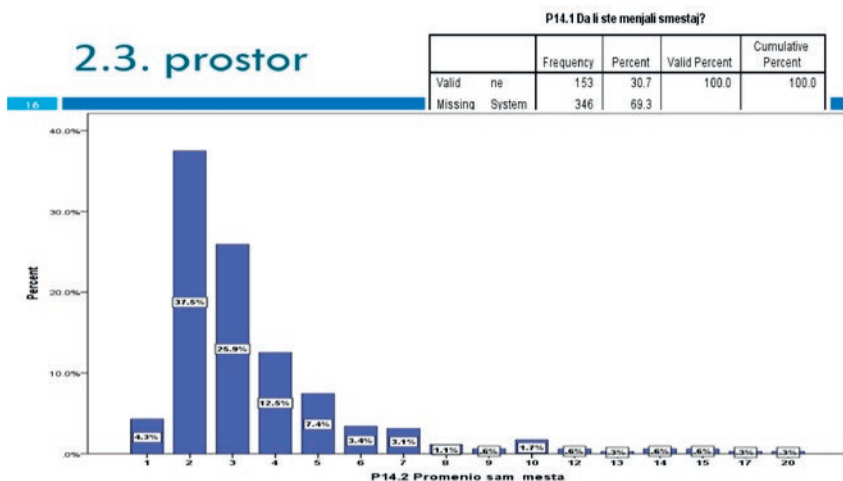
Grafikon 2. (Istraživanje 2015.)

2.2. vreme procesa

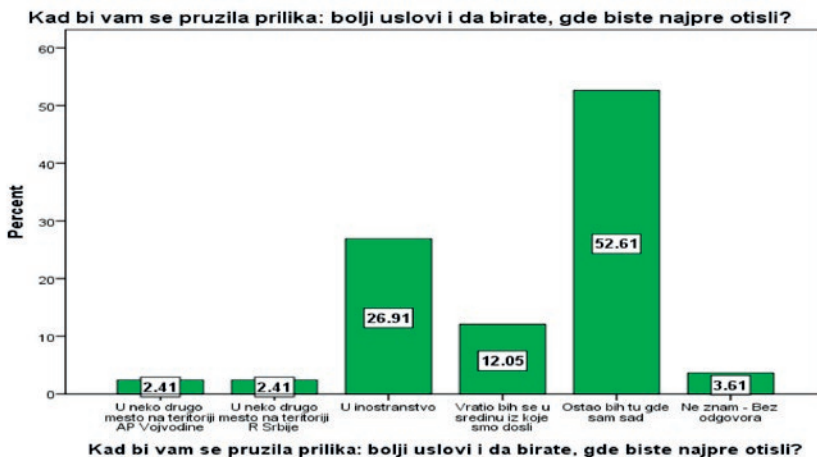

Grafikon 2.a. (Istraživanje 2015.)

2.3. prostor

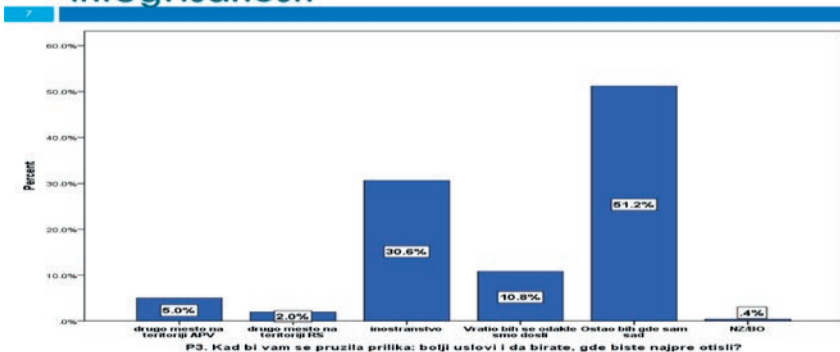
Grafikon 3. (Istraživanje 2019.)

Istraživanja iz 2015, te iz 2019. daju sličan nalaz: da je više od polovine nekadašnjih izbeglica pronašlo svoje sredine u kojima nameravaju trajno da se zadrže. Pri tom se, što je sasvim očekivano, mlađi dvoume između ostanka ili odlasku u inostranstvo zbog duge krize u Srbiji. Praktično niko od njih više ne razmišlja o povratku u mesto prethodnog prebivališta. Samo još ¼ starijih od 56 godina razmišlja da se vrati u nekadašnji dom kako bi tamo proveli svoje poslednje godine.

Grafikon 4. (Istraživanje 2015.)

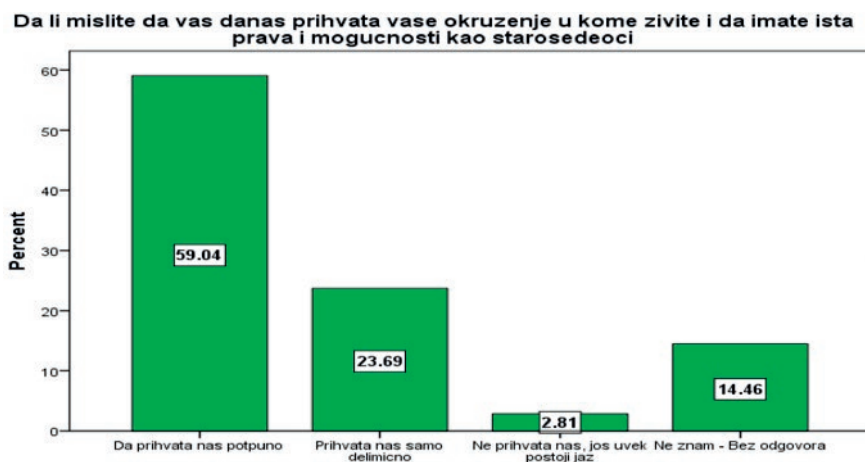
1.3 lojalnost, stepen trajno ostvarene integrisanosti

2.3. Društvena prihvaćenost

Bezmalobli 60% izbeglica smatra da je potpuno prihvaćeno (Grafikon 5.) i to više starije generacije nego mlađe (Tabela 3.) gde upravo najviše mlađa generacija smatra, da su samo delimično prihvaćeni – ako uzmemo u obzir da skoro i polovina mladih razmišlja o iseljavanju u inostranstvo.

Grafikon 5.

Da li mislite da vas danas prihvata vaše okruženje u kome živite i da imate ista prava i mogućnosti kao starosedelci Generacije Crosstabulation

	Generacije			Total
	18-30	31-55	56+	
Da prihvata nas potpuno	51,9 %	62,3 %	60,5 %	60,4 %
Prihvata nas samo delimično	40,7 %	23,8 %	18,6 %	23,8 %
Ne prihvata nas, još uvek postoji jaz	0,0 %	3,3 %	2,3 %	2,6 %
Ne znam - Bez odgovora	7,4 %	10,7 %	18,6 %	13,2 %
Total	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Tabela 3.

Istraživanje pokazuje korelaciju između obrazovanja i stava „da, prihvata nas potpuno“. Najveći procenat onih koji su izneli takav je u grupi fakultetski obrazovanih (Tabela 4.). Može se zaključiti da integracija kroz obrazovanje daje najbolji efekat.

**Da li mislite da vas danas prihvata vaše okruženje u kome živite i da imate ista prava i mogućnosti kao starosedeooci *
 Obrazovanje – poslednja završena škola Crosstabulation**

	Obrazovanje – poslednja završena škola					Total
	Bez obrazovanja ili nezavršene osnovne škole	Završena osnovna škola	Srednja škola	Visoka škola	Fakultet i više	
Da prihvata nas potpuno	16,7 %	44,0 %	59,4 %	68,8 %	67,7 %	59,0 %
Prihvata nas samo delimično	50,0 %	20,0 %	27,1 %	9,4 %	19,4 %	23,7 %
Ne prihvata nas, još uvek postoji jaz	0,0 %	8,0 %	1,9 %	3,1 %	3,2 %	2,8 %
Ne znam – Bez odgovora	33,3 %	28,0 %	11,6 %	18,8 %	9,7 %	14,5 %
Total	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

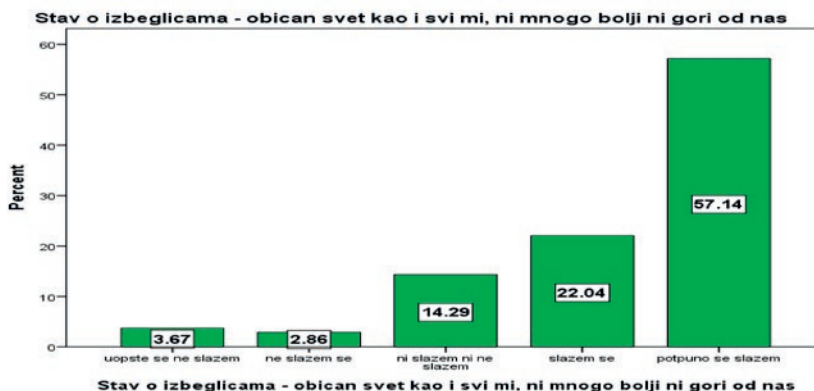
Tabela 4.

Stavovi opšte populacije o izbeglicama	Sred. vrednost
Običan svet kao i svi mi, ni mnogo bolji ni gori od nas;	4.26
Međusobno su dobro povezani, pomažu se, pa smo mi u gorem položaju nego oni;	3.23
Drže se odvojeno, na nas, starosedeoce gledaju sa nepoverenjem;	2.73
Vredni, poštteni i druželjubivi ljudi, sa svima su u dobrim odnosima;	3.80

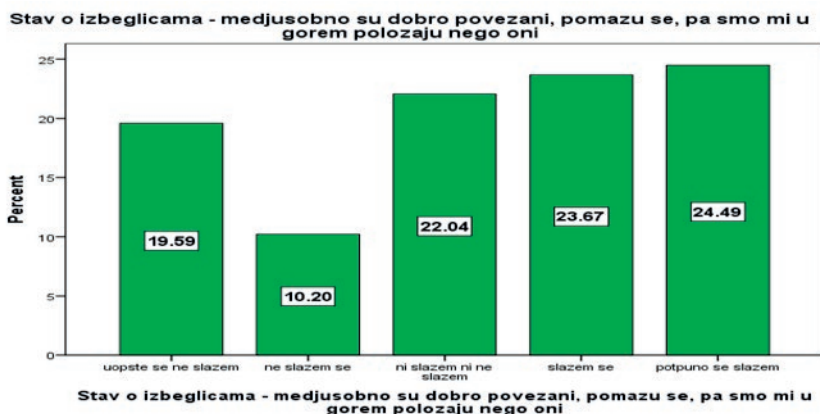
Tabela 5.

Prosečne ocene stavova opšte populacije pokazuje da prevladava slaganje da su izbeglice „svet kao i svi mi“. Međutim, postoji da li kao činjenica, ili pre svega kao predrasuda, da su „međusobno povezaniji nego mi“. Inače to je uobičajeni zavičajni mit koji se prostire u srpskoj populaciji.

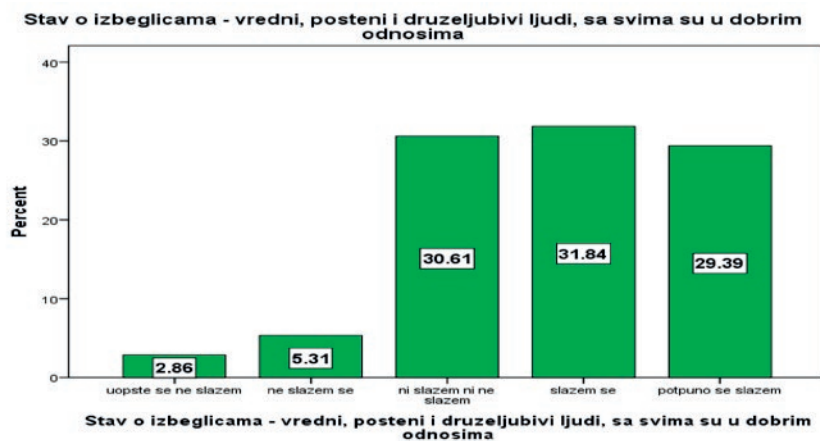
Grafikon 6.

Grafikon 7.

Grafikon 8.

Konačno i prema profesionalno – kategorijalnoj podeli opšte populacije i njihovom, kako privatnog, tako i profesionalnog iskustva sa izbeglicama saznajemo da se nalazi uglavnom kreću u rasponu prihvatanja. To je važno za same izbeglice kako bi znali šta ih očekuje u njihovim ne samo tzv. horizontalnim komunikacijama sa poznanicima i saradnicima, nego i vertikalnim, kad se ljudi mnogo manje poznaju.

Sve to je ispitano kroz kategorijalnu podelu odgovora opšte populacije, koja je napravljena tako što su se ispitanici izjašnjavali kojoj od deset ponuđenih kategorija pripadaju, pa je to onda varirano sa njihovim stavovima o izbeglicama (Tabela 6.).

U koju od dole navedenih kategorija spadate?	Stav o izbeglicama - obican svet kao i svi mi, ni mnogo bolji ni gori od nas	Medjusobno su dobro povezani, pomazu se, pa smo mi u gorem pološanu nego oni	Drže se odvojeno, na nas starosedeoce gledaju sa nepoverenjem	Vredni, posteni i druželjubivi ljudi, sa svima su u dobrim odnosima
Ucenik - student	4.00	2.86	2.50	3.54
Poljoprivrednik	5.00	3.50	3.00	4.00
Radnik	4.47	3.35	3.02	4.09
Sluzbenik	4.12	3.28	2.60	3.72
Strucnjak	4.59	2.32	2.27	3.91
Rukovodilac	4.75	3.25	2.58	3.83
Privatni preduzetnik	3.87	3.39	2.78	3.57
Domacica	4.78	3.89	3.67	4.00
Penzioner	4.25	3.75	3.13	3.81
Vojska – policija	3.00	3.00	3.00	2.00
Nezaposlen	4.00	3.55	2.18	3.82
Bez odgovora	4.67	3.33	3.33	4.00
Total	4.26	3.23	2.73	3.80

Tabela 6. (Srednja vrednost stavova o izbeglicama po kategorijanoj podeli opšte populacije)

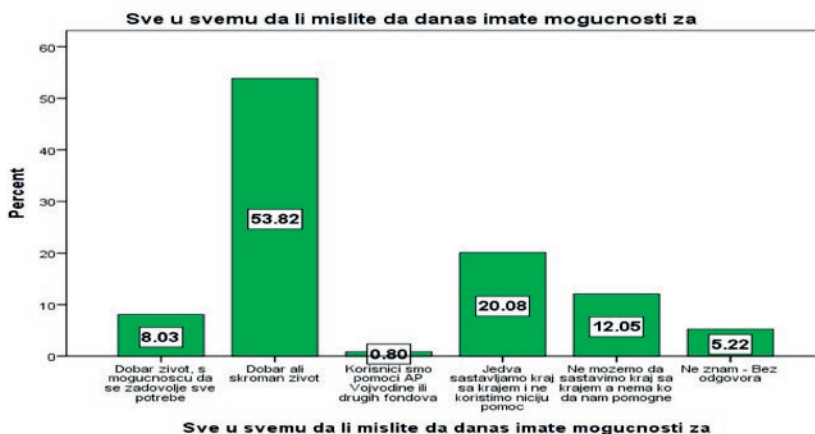
Analiza dobijenih odgovora je pokazala kako se domaćice istovremno osećaju najugroženije od izbeglica, dok iste najviše veruju kako su izbeglice valjan svet. Delimično su sličnih stavova i penzioneri. S druge strane, ljudi koji se svrstavaju u grupu stručnjaka, najmanje govore o ugroženosti i racionalno uvažavaju kvalitete izbeglica kao grupe. Sve u svemu, bezmalo 60% izbeglica smatra da su prihvaćeni, kao što bezmalo 60% pripadnika opšte populacije smatra da su izbeglice isti ljudi kao i oni sami. Kod većeg dela izbeglica je situacija kao i kod svakog drugog ko dođe u novu sredinu i to je po sebi skroz prirodan i obostran proces izgradnje mreže odnosa, a ne zato što bilo koja strana ima po sebi loše namere ili postoje nesavladive kulturne razlike. Nego je, pretpostavka, najverovatnije pitanje mogućnosti, nego razlika.

2.4. Ekonomska situacija

Ekonomske uslovi se kreću u okvirima kritičnih 60% : 40% održivog i teško održivog života, što je izgleda globalni fenomen za mnoga tranziciona društva sa ekonomskim problemima. Može se reći da su po uslovima života, izbeglice uklopljene u sredinu u kojoj žive, ali se nalaze na margini opštijeg problema.

Što se tiče poslovne saradnje, njihova aktivnost je usmerena pretežno prema svima (Grafikon 10.) i nije zatvorena. Što je vrlo sličan nalaz kao i u istraživanju sprovedenom 2015. godine (Grafikon 11.), pa zaključujemo da je nalaz stabilan.

Grafikon 9.

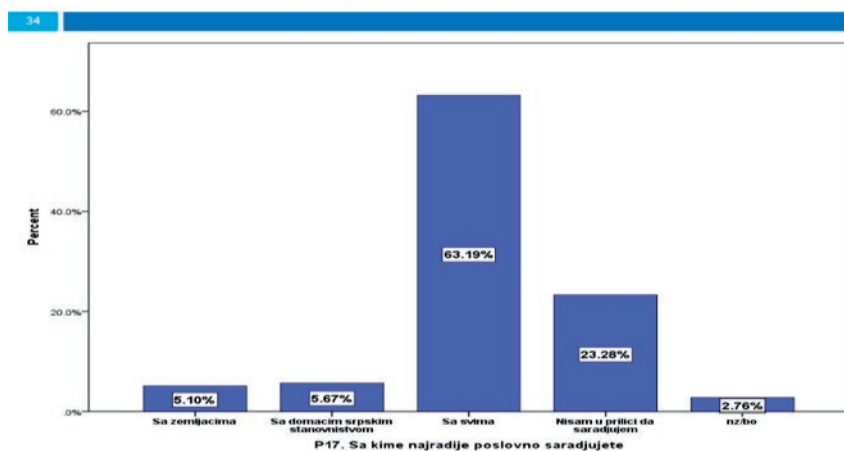

Grafikon 10.

Grafikon 11.

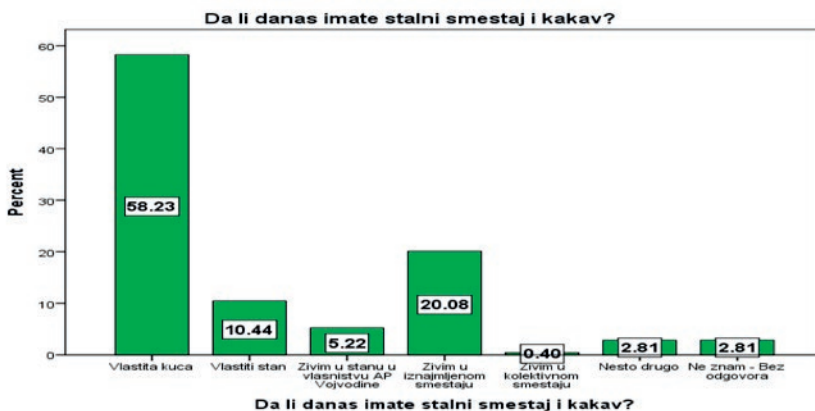
3.2.3 saradnja

Stabilnost nalaza je posebno važna ako se ima u vidu da je izbeglička populacija zapravo fragmentirana na teritoriji Vojvodine, a da se nalazi različitih istraživanja baš u ovoj meri poklapaju. To praktično znači da smo utvrdili jedan opšti obrazac ponašanja te grupe, odnosno populacije: ona uspešno saraduje pre svega funkcionalno sa svima i ne teži da se zatvori, kao što sredina ne pokušava da ih isključi iz poslovnih aktivnosti.

Takođe, za utvrđivanje nečijeg materijalnog, tj. ekonomskog statusa, važno je znati u kojoj su meri rešena stambena pitanja. U slučaju predmetnog istraživanja, pokazalo se da je blizu $\frac{3}{4}$ anketiranih stambeno trajno obezbeđeno, bilo da su stambeno pitanje rešili sami ili uz pomoć različitih državnih institucija i drugih organizacija.

Grafikon 12.

Grafikon 13.

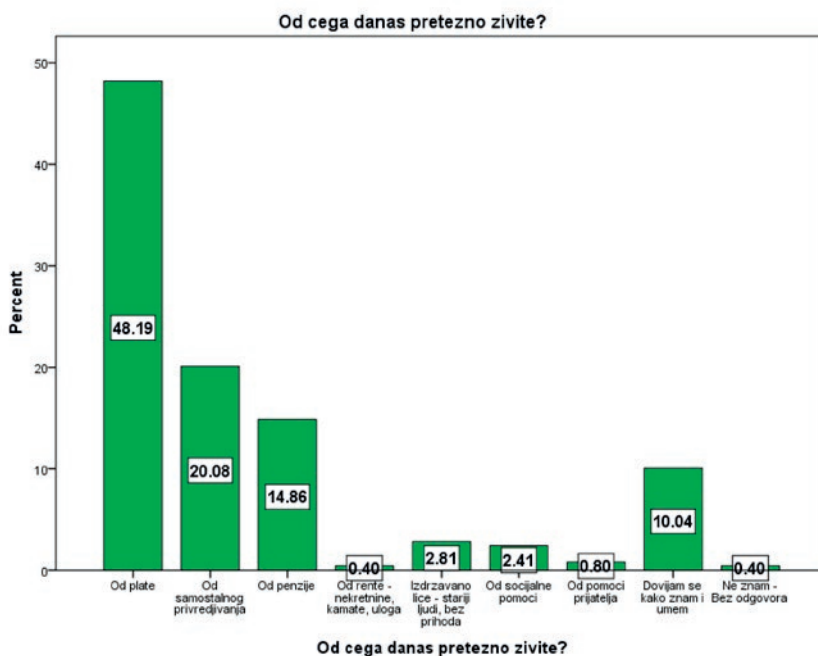

Plate su 50% prihoda izbeglica: 20% preduzetništvo: 15% penzija, a 15% nema vlastite prihode, pa opet 40% smatra da ne može da živi dostojno čoveku (a ne 15% onih koji nemaju prihode).

Kad se sve uzme u obzir, 61,5% izbeglica ima ispunjene uslove života; 68,67% obezbedila je sebi svoj krov, tako da su otporniji na troškove i raspoložu svojim vlasništvom; 83,13% ima svoje prihode, bilo iz preduzetništva 20,08%, plate 48,19% ili penzije 14,86%, ali to je za 80% izbegličkih domaćinstava prihod do 60.000,00 dinara. Što se tiče njihove perspektive po mladima ali i ne samo njima oni imaju loše uslove za vlastitu reprodukciju pa očekivano polovina mladih razmišlja o odlasku u inostranstvo.

3. ZAKLJUČAK

Proces integracije izbeglica u stalno stanovništvo Vojvodine je danas praktično u završnoj fazi. Na to ukazuju podaci iz istraživanja „Integracija izbeglica u Vojvodini – činjenice i stavovi“ realizovana 2015. i 2019. godine, kao i podaci o broju trajnih stambenih rešenja za izbeglice u Vojvodini realizovanih putem RHP-a.

Istraživanje analizira i prati postignute uslove života i uspostavljenе trendove u životu izbegličke populacije kroz razne aspekte ekonomskih i društvenih prilika, kao i stavove pripadnika domicilne populacije prema svojim komšijama izbeglicama (prihvaćenost u novoj sredini). Upoređivanje rezultata dva istraživanja, pokazala su veliku podudarnost u onim segmentima u kojim se pitanja iz dve ankete praktično podudaraju. Oba istraživanja su pokazala da je većina izbeglica u Vojvodini trajno opredeljeno za svoje sadašnje sredine. Bezmalob 60% izbeglica smatra da su prihvaćeni od strane sredine u kojoj se sada nalaze, kao što bezmalob 60% opšte populacije smatra da su izbeglice „isti ljudi kao mi“. U anketi 2019. godine, 61,5% izbeglica je reklo da ima ispunjene uslove života, 68,67% obezbedila je sebi svoj krov, tako da su otporniji na troškove i raspoložu svojim vlasništvom. Među izbeglicama, 83,13% ima svoje prihode, bilo iz preduzetništva 20,08%, plate 48,19% ili penzije 14,86%. Poslednji i najznačajniji impuls integraciji izbeglica u Vojvodini nesumnjivo je obezbeđen putem RHP-a, u okviru kojeg je do sada trajno stambeno rešenje obezbeđeno za 2937 izbegličkih porodica.

Literatura

1. “Izbeglički korpus u Srbiji, prema podacima popisa stanovništva 2002”, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd 2004.
2. ”Pregled broja izbeglica i interno raseljenih lica u Republici Srbiji”, Komesarijat za izbeglice i migracije RS

3. "RHP – presek 1. april", www.kirs.gov.rs
4. "Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002.", Knjiga 1, Beograd 2003.
5. "Integracija izbeglica u Vojvodini – činjenice i stavovi", Fond za pružanje pomoći izbeglim, prognanim i raseljenim licima, Novi Sad 2015.
6. "Izbeglištvo i demografski rast stanovništva Srbije", Radoslav Stevanović, Institut društvenih nauka, Beograd 2005.
7. "Demografski rast stanovništva u Vojvodini i priliv izbeglica iz Hrvatske i BiH u periodu 1991-1997 godina", Radomir Kukobat, Novi Sad 2016.

HEROJI I HEROIZACIJA

**UDK 929 D' Anuncio G.
329.18(=131.1)(497.5)“1914/1918“
329.18:2-264(=131.1)(497.5)“1918/1921“**

Federico Carlo Simonelli

PhD Political history - Adjunct lecturer
of Contemporary History (M-STO/04)
University of Urbino “Carlo Bo”, Scuola di Lingue e letterature
straniere, piazza Rinascimento 7, 61029 Urbino (PU) – Italy

**THE LIONS' RETALIATION”
D'ANNUNZIO AND THE ITALIAN NATIONALIST
MYTHOLOGY IN DALMATIA (1918-1921)¹**

Abstract: This paper examines how Dalmatia became a disputed land between Italy and the Kingdom of SHS at the end of the First World War and how this multi-ethnic region was represented in the Italian imaginary as an “unredeemed land”. In particular, it explains how this representation was part of the irredentist and nationalist mythology perfected by Gabriele d'Annunzio while leading the Italian volunteers in the occupation of the contended city of Rijeka/Fiume between 1919 and 1921. The “Fiume exploit” is known as a paramilitary crisis concentrated in the Kvarner gulf, the echo of which contributed to the rise of fascism in Italy. Analyzing d'Annunzio's propaganda and its background, the

¹ This paper represents the draft of a branch of broader research on d'Annunzio's nationalist mythology on the Adriatic eastern coast and its consequences for the Italian imaginary. This research began with a PhD study focused on the construction of d'Annunzio's myth of Fiume/Rijeka, which I aim to extend to a long period analysis of contemporary European public memories from a comparative perspective. In this research stage, which still needs an official affiliation, I had the opportunity to meet Vjeran Pavlaković, who encouraged me to pursue this path. I would like to thank him and Darko Gavrilović for this invite. I am grateful to Carlo Leo, PhD candidate Literary studies KU Leuven, for the precious confrontations on common field of research while I was working on this paper.

paper proposes a critical interpretation in which the important role of Zadar and Split emerge in this mobilization. Moreover, it identifies the d'Annunzio's main purpose in the annexation of the entire eastern Adriatic coast through military conquest, the cultural assimilation of non-Italian speaking communities, and the celebration of Dalmatia in a nationalist mystique which considered Italy as heir to the empires of Rome and Venice.

Keywords: D'Annunzio; Fiume exploit; Fascism; WWI; Dalmatia

1. Dalmatia and Italian nationalism in front of the First World War

The participation of the Kingdom of Italy in the European War alongside the Triple Entente in May 1915 was the result of a violent debate in the Country between neutralists (for the most part socialists, Catholics, and a diverse coalition of moderate liberals) and interventionists (nationalists, liberals, democrat-socialists, revolutionary syndicalists). The victory of the interventionists was not only determined by a precise strategy of Antonio Salandra's government with the support of the king, but by an intense propaganda campaign in which the war against the Habsburg Empire was presented as the necessary final act of the national unification started in the XIX century, the so-called *Risorgimento* (Resurgence). This credo made it possible to present Italy's commitment to the Great War as a "Fourth war of independence".

By signing the secret Treaty of London (26 April 1915), which sanctioned Italy's intervention alongside the Allies and Serbia, the Italian government obtained territorial promises deriving from both ideal and strategic reasons. In case of victory, Italy would have annexed Trento, Trieste, and Istria, territories of the Empire with a strong Italian-speaking presence and which were therefore traditionally known in the national imaginary as "unredeemed lands" (*terre irredente*), whose annexation would have allowed the definitive unification of the Country. In addition, Italy would have obtained some Adriatic islands and northern Dalmatia, including the city of Zadar/Zara.

The Italian government requested Zara and its hinterland for strategic reasons: the linguistic justifications (there was a large and ancient Italian-speaking community) were pressing but of secondary importance to foreign minister Sidney Sonnino, who aimed to create a balance of power on the Adriatic sea between the Empire (of which he did not imagine the dissolution) and a stronger Italy.

Despite the ancient cultural connections between Kvarner and Dalmatian coasts and the Italian peninsula, and despite the presence of autonomist Italian-speaking movements (and later irredentist pro-Italian groups) who fought the illirist and yugoslavist movement and militated for secession from the Habsburg Empire, the Italian public opinion came to consider these regions as “unredeemed lands” only by the end of the First World War.

Moreover, not everyone in Italy agreed on the need for the annexation of Dalmatia. This disagreement was due to the multiethnicity of the region, recognized both by the patriotic intellectuals in Italy and by the Dalmatian Italian-speaking autonomist élite. Nevertheless, the local clash between autonomism and Croatian patriotism and the territorial disputes following the collapse of the Empire radicalized the nationalist debate about the authentic national identity of Dalmatia: was it a Slavic or Italian land?

In Italy, the idea of annexing Dalmatia as a “purely Italian land” was fiercely propagated by the Italian Nationalist Association (Associazione Nazionale Italiana), a party founded in 1911 that aspired to make Italy a colonial, industrial and cultural power.

The ideology of this new Italian right found its most prestigious mouth in the writer Gabriele d'Annunzio (1863-1938). He can be considered one of the first European “superstars” of the Belle époque: besides being a renowned author of poems, dramas, and psychological novels, he was famous for his luxurious life as an aristocratic dandy and latin lover.

With the new century, he also became well-known for his endorsement of an imperialist policy inspired by an idealized American past of the Italian people. Several of his works orbit around the need for a power policy in the Mediterranean. In d'Annunzio's imperialism, the Italian-speaking communities of the eastern Adriatic coast represent tangible legacies of the roman and Venetian empires that a “Great Italy” must claim. This vision emerges in his historical drama *La Nave* (The Ship), published in 1907, set in a latin Adriatic community between the twilight of the Roman Empire and the foundation of Venice.

During the summer of 1914, d'Annunzio was in France, where he had moved three years earlier. From the beginning of the conflict, the writer militated for the intervention of Italy alongside the Triple Entente against germanic imperialism. In his opinion, the new war was not only an opportunity to acquire all the Italian-speaking communities under the control of the Habsburgs but a unique chance to transform Italy into a hegemonic power in the Mediterranean. This expansionist vision was primarily based on

stretching national borders to include neighbouring lands that incorporated Italian speakers and memories of a prestigious latin past, particularly the entire eastern Adriatic coast, from Trieste to Albania².

During the debate between interventionists and neutralists, d'Annunzio represented the ace in the sleeve of the government, which in May 1915 financed his return to Italy and entrusted him with the media campaign that justified the declaration of war on Austria-Hungary.

During the war, d'Annunzio managed to be enlisted as an officer of the Third Army deployed on the eastern front, to experience first-hand the conquest of Adriatic lands, legitimated as national “redemption” also thanks to the activity of local pro-Italian activists who deserted the imperial army to fight alongside Italy. D'Annunzio's celebrity allowed him to freely move to and from the front line, part of a more extensive propaganda campaign for the war. He delivered speeches for troops and organized spectacular exploits with infantry, navy, and Air Force, often leading in the first person. In addition, he participated as an observer in several air raids and organized spectacular deeds like the “Bakar mockery” (February 1917) and the flight over Vienna (August 1918).

This war activity (which cost him the loss of an eye) allowed him to be celebrated as a “warrior bard” and to be promoted to colonel and commander (“comandante”) of the air squadron. Moreover, he demanded and obtained several decorations, culminating in a gold medal presented to him at the end of the war in Trieste.

2. The armistice and the nationalist struggle for Dalmatia

With the armistice between Italy and the Empire in dissolution (3-4 November 1918), the Italian armed forces occupied the lands promised by the Treaty of London (Trento, Trieste, Istria, northern Dalmatia). In addition, they sent naval units to patrol the city of Rijeka/Fiume (contended between pro-Yugoslavia and pro-Italy local activists) and the dalmatian coast under SHS control where Italian-speakers communities lived³.

Zara/Zadar became the headquarter of the Italian governorate of northern Dalmatia, entrusted to Admiral Enrico Millo. The governor set up a local

2 “La très amère Adriatique”, *La Petite Gironde*, 25 April 1915; “Le Ciment Romain”, *La Petite Gironde*, 30 April 1915.

3 Ministero della Marina, *Le occupazioni adriatiche*, 103 ff.

civil administration that initiated a process of nationalizing public life and urban space, exploiting the solid Italian-speaking presence in the city to marginalize the Croatian element and ban pro-Yugoslavian activities. Various governments carried out this political and cultural assimilation policy in the multi-ethnic area to legitimate new boundaries and territorial claims with the principle of nationality.

With the Paris Peace Conference, Wilson's rejection of the Treaty of London, and the territorial dispute between Italy and the Kingdom of SHS, the eastern Adriatic coast became a symbolic battlefield. In Italy, a debate arose between those who pleaded for the annexation of the entire Dalmatia (for the most part nationalists and veterans) and those (moderate liberals, socialists interventionists, and republicans) who pleaded exclusively for the territories with an Italian majority, such as Trento, Trieste, Fiume but not the entire Dalmatia, since only Zara had a majority of Italian speakers.

The nationalists imposed their point of view on public opinion. With the help of members of institutions, dalmatian irredentists and veterans from December 1918 organized a campaign of demonstrations to circulate the image of Dalmatia (as well as Fiume) as a purely Italian land that was in danger of falling again under foreign rule. This mobilization aimed to exercise pressure on the government of Vittorio Emanuele Orlando, engaged in the Paris negotiations.

The mobilization was presented as a reaction to the "mutilated victory", a slogan with which d'Annunzio condemned the armistice that, from his point of view, prevented the heroic Italian march towards the eastern Adriatic coast.

The "warrior bard" established himself as the tribune of this campaign. In those days, taking advantage of his increased prestige as a war hero, d'Annunzio began to produce writings and speeches in which he elaborated a patriotic mythology and mysticism about the "venetianity" – and therefore italianity - of Dalmatia.

The first of such writing was published on 14 January 1919 with the title *Lettera ai Dalmati* (Letter to the Dalmatians)⁴. Through a long open message to the dalmatian pro-Italian activists Ercolano Salvi from Split/Spalato and Giovanni Lubin from Trogir/Traù, d'Annunzio declared that Italy must reject Wilson's mediation and Yugoslav claims and reclaim its historical right

4 "Lettera ai Dalmati", *La Gazzetta di Venezia*, 14 January 1919.

to annex Dalmatia. This vision was made explicit in the form of a prosopopoeia of an ideal winning Italy: “My eastern border is marked by the Velebit [Alpi Bebie] and Dinaric Alps, which are a continuation of the Julian Alps. All that strip of land, which has an Italian origin and essence, belongs to me”.

The mystical and pre-modern prose of the “warrior bard” evokes monuments and archaeological remains of Rome and Venice, disseminated on the Adriatic coast as relics that guard the “mana” necessary to fulfil the destiny of the nation. For instance, he names the dalmatian memoirs in the church of St. George in Venice, Diocletian’s Palace, and the sculptures of Saint Marc’s winged lion in the coastal cities.

At the same time, he denounces the recent destruction of a winged lion in *Omiš*/Almissa by pro-Yugoslavian activists through a chronicle with anti-Slavic chauvinist nuances: “Our defeated enemy, the filthy Croatian, climbed the Venetian walls like a rabid monkey and chipped the winged lion”. This episode of political iconoclasm allows d’Annunzio to present the possible annexation of Dalmatia to the Kingdom of SHS as a desecration. He rejected the idea of an SHS state (which created a new competitor for Italian hegemony) and presented the pro-Yugoslavian Croats as barbaric and opportunistic enemies who jumped on the bandwagon to achieve their historical goal: to invade the latin cities on the coast. Furthermore, giving Dalmatia to the Slavs meant betraying the national cult and the sacrifice of the Italian dead in the war.

In the following weeks, the “warrior bard” came to threaten a possible war against the Kingdom of SHS to exert pressure on the Italian government, which at that moment was at odds with Wilson in Paris. On 25 April 1919, the traditional religious celebration of St. Mark in Venice was imbued with political implications: the flags of the dalmatian cities were displayed in the procession in St. Mark’s square, where d’Annunzio gave a speech where he invoked the rebirth of the Venetian power and asked the crowd: “Are you ready to fight again?”⁵.

In the first days of May, the writer was invited to Rome, where under the direction of the nationalist party, he delivered speeches in which he even threatened an anti-parliamentary coup if the government did not defend the Italian claims on the Adriatic. He wanted to establish a religious cult of the nation renewed by combat and military sacrifice, to legitimize at the same

5 “A Venezia nel giorno di San Marco”, *Corriere della Sera*, 26 April 1919.

time a new Italo-Yugoslav war and an anti-democratic militancy against the “plutocratic lobby” represented by the League of Nations.

The nationalist directors of the campaign came to envision an independent and rebel expedition to take the Adriatic lands, while in the regions occupied by the Italian army, “legions” of volunteers composed of local irredentists and veterans were created. In March, d’Annunzio had tried to convince general Zoppi to hijack in Split a ship loaded with troops headed to the Italian colonies in Libya⁶.

However, this campaign failed to dissolve the opposition of a large part of the Italian politicians and to prevent the formation of a moderate government led by Francesco Saverio Nitti. The immediate need to overthrow the new government persuades d’Annunzio and nationalists to put aside their idealized image of Dalmatia and to focus provisionally on a nearer and more shared aim: Rijeka/Fiume. This city was part of the “Italian majority” territories also claimed by Democrats and thus became the protagonist of d’Annunzio’s speeches and writings⁷.

During the summer of 1919, the myth of Fiume as an unredeemed “holocaust” city was strengthened when Italian control over the contended city faltered after the skirmishes between Italian and pro-Yugoslavs French soldiers and the decision of an interallied commission to organize local elections that had to involve the entire population. At that point, the local irredentists, some Italian officers, and the politicians supporting the Adriatic mobilization organized a rebel expedition to keep Rijeka/Fiume under Italian control.

D’Annunzio was chosen as frontman of the *impresa fiumana* (Fiume exploit): as a celebrity and decorated veteran, he was the ideal face of an expedition that had to question the international balance of power without compromising relations with the Allies. From that moment, the “warrior bard” would gain new worldwide fame as *comandante* (commander) of the seditious troops - later baptized *legionari* (legionnaires) – who occupied Rijeka from 12 September 1919 to January 1921. Recent historiography contextualizes the sixteen months of the “Fiume exploit” and their aftermath in the broader framework of “war after war”, which propagated in part of post-war Europe⁸.

6 Gerra, *L'impresa di Fiume*, I, 35-36.

7 Simonelli, *D'Annunzio e il mito di Fiume*, 48-50.

8 Gerwarth, *The Vanquished*

3. D'Annunzio's exploit and Dalmatia

Several scholars between the 1950s and early 2000s highlighted the subversive aspects of d'Annunzio's rebellion, focusing on the fact that Rijeka/Fiume experienced a utopistic regime destined to be transferred to Italy. I would argue that this is partly true. In recent research, I have suggested how d'Annunzio's short-term tasks were: a) to trigger the formation in Italy of a government – or a regime – with a nationalist tendency that would oppose wilsonism and bolshevism; b) the Italian annexation of the entire Adriatic east coast; c) the dissolution of the Kingdom of SHS. However, before examining the concrete acts through which d'Annunzio tried to bring his exploit to fruition, let us see the government policy he executed in “his” city and which he intended to apply to Dalmatia⁹.

As soon as he entered Rijeka/Fiume without violence on 12 September 1919, d'Annunzio delivered a speech from the governor's palace in which he declared the city united with Italy. With his local followers, he hoped for the support of the Italian military governor, but when the latter refused, the “warrior bard” took his place and obtained his departure along with the Allied contingents.

In the following days, the Italian government imposed an embargo on the city occupied by the rebel troops, but at the same time tried to exploit the situation in international negotiations. In the meantime, *comandante* (commander, military governor) d'Annunzio transformed Rijeka/Fiume into a fortified stand, where a dense agenda of celebrations and proclamations took place.

The writer's propaganda (and then the legionnaire's memoirs) intentionally overlooked the fact that the city became an armoured stand, with censorship, no political liberty and court-martial, from which pro-Yugoslav activists and later autonomists were banned¹⁰.

Nevertheless, through an elaborate media strategy, d'Annunzio presented to the international public opinion a “live patriotic poem” in which Fiume appeared as a purely Italian city, liberated by a group of heroes of the Great War. In this representation, they were there not only for the Italian claims on the Adriatic but for the liberation of all the peoples oppressed by an “international financial élite”, which controlled the League of Nations, the Italian government, the Allied colonial empires, and the new Kingdom of SHS.

9 Simonelli, *D'Annunzio e il mito di Fiume*, chapters 3-5.

10 Perinčić, *Rijeka or death*; Badurina, *D'Annunzio a Fiume*.

In the Summer of 1920, when international negotiation decided on the future transformation of Fiume into a Free State, d'Annunzio appropriated the project and made it functional to his plans. The proclamation of the "Italian Regency of Carnaro", on 8 September 1920, allowed him to set up a local government entirely controlled by the legionnaires and to prepare the economic and cultural penetration of Italian elements into Fiume and the rest of the Adriatic coast.

In fact, from the earliest days until the end, d'Annunzio's occupation of Rijeka/Fiume aimed at nationalizing a multi-ethnic urban space. Furthermore, the writer-dictator promoted public installations to rewrite the city's history: since it had never been part of the Venetian empire and indeed had been a sworn enemy of the ancient Queen of the Adriatic, it was necessary to overstate its "romanity" and its "venetianity".

For instance, on 4 November 1919 the statue of double-headed eagle holding the urn on the city tower, the symbol of the municipality and autonomy, was mutilated of one of the heads to be transformed into a "roman" eagle. Likewise, on 15 June 1920 a modern medallion with the winged lion of Saint Mark was installed on the Town Hall's façade (today the sculpture can be seen in the *lapidarium* of the Rijeka City Museum). Moreover, on 12 November 1920, in Dante square (today trg *Republike Hrvatske*) three flag pillars were installed, and on the emblem of the Regency was carved on the central one: the *Ouroboros* snake that wrapped itself around the Ursa Major, the symbol of eternal cyclical nature which in this case represents the rebirth of the Venetian empire (see paragraph 3.3). Below we will examine the main actions attempted by d'Annunzio to reconstitute the Serenissima empire.

3.1 First attempts to extend the d'Annunzio's regime in Dalmatia

During the sixteen months of legionnaire rebellion, rumors about its extension to Dalmatia often leaked out¹¹. D'Annunzio encouraged them, welcoming dalmatian volunteers to Rijeka/Fiume and, particularly, a delegation of irredentists from Zadar/Zara. On 21 September, he delivered a message to his supporters in Dalmatia: "You are not forgotten. [...] The army of Victory reconstituted grows every day. [...] The fate of the Adriatic Sea can be

11 Prefecture reports, f. 3, cat. Ps A5 1916-21, Ministero degli Interni, Archivio Centrale dello Stato (Rome).

decided only by the Italians. Any other people is a people of intruders and we will not let them prevail”¹².

The echo of d’Annunzio’s deeds spread quickly in Dalmatia, especially in the part occupied by the Italian troops. On 23 September, while the Italian and American troops thwarted a pro-Italian coup attempt in Trogir/Traù in agreement with the Serbian garrison, in Zadar/Zara a battalion of pro-Italy irredentists volunteers was organized and recognized by the authorities with an official ceremony at the theatre Giuseppe Verdi¹³.

In the following weeks Giovanni Giuriati, the political *éminence grise* of the “Fiume exploit”, often went to Zadar to ask governor Millo to maintain control over Dalmatia at all costs. The pressure of dalmatian activists and the fear of being deprived of his authority (as happened to the governor of Rijeka/Fiume) led Millo to support d’Annunzio ultimately. The latter and his followers wanted to publicly display Millo’s support, which in their intentions represented a sort of extension of their exploit to Dalmatia.

On 14 November d’Annunzio, Giuriati and their staff landed in Zadar with three infantry companies. The arrival of legionnaire ships was greeted by an impressive demonstration organized by local irredentists with the governor’s support. During an official meeting with the “warrior bard”, Millo assured him that he would never leave Dalmatia to the kingdom of SHS and allowed d’Annunzio to deliver a speech from the Town Hall to the crowd gathered in Lord’s square (*piazza dei Signori* today *Narodni trg*). Alongside the governor and mayor Luigi Ziliotto, d’Annunzio announced that “there is the problem of Fiume no longer”; he concluded “there is only the great problem of the Italian Adriatic. We will solve it”¹⁴.

The following day d’Annunzio left his three companies in Zadar/Zara and returned to Rijeka/Fiume and as soon as he arrived he delivered a speech to the citizens: “We are victorious once again. All night the women of Zara brought flowers and garlands to our ship. This is a symbol of victory and will carry our destiny from Fiume to Zara, to Spalato and beyond...”

Despite these proclamations, the legionnaires did not react when, in January 1920, the Italian community of Split/Spalato denounced various instances of violence from pro-Yugoslav activists with the support of Serbian authorities. In those weeks, the pro-Italian representatives of dalmatian cities

12 “Ai fratelli di Dalmazia”, *Bollettino ufficiale del Comandi di Fiume*, 26 September 1919.

13 Vallery, *Zara e la Dalmazia*, 52-53.

14 Gerra, *op. cit.*, I, pp. 184-185.

gathered in Zadar/Zara and Trieste, denouncing “the desperation of the threatened Italians of Dalmatia”. However, d’Annunzio’s strategy consisted in strengthening his stronghold and patiently waiting for the ideal situation to trigger an Italo-Yugoslav conflict.

3.2 Plans for an Adriatic-Balkan war

In January 1920 d’Annunzio provided his “live poem” with more subversive nuances, inviting the national syndicalist Alceste De Ambris to join side as a political organizer. Although many historians identify this choice as the beginning of a “revolutionary” phase of the “Fiume exploit”, my research concluded that, beyond the propaganda, it maintained the original nationalist aims.

That month, just before De Ambris’ arrival, Giuriati left Rijeka/Fiume but remained the main strategic advisor for d’Annunzio. First, he left for Paris, where he tried – in vain – to participate in the Peace Conference as representative of the “warrior bard”; then he settled in Zadar to coordinate the irredentist mobilization, creating a connection between d’Annunzio, Millo and the anti-Yugoslavian movements. The coalition’s main task was to support an insurrection of Croatian and Montenegrin separatists to disrupt the Kingdom of SHS. Between Spring and Autumn 1920, d’Annunzio’s agents anticipated a great war against Serbian hegemony that would create a new geopolitical balance controlled by Italy: Slovenia and Croatia would become independent and would renounce any territorial claim against Italy; the dalmatian cities would have form an independent republic with free ports and strategic *enclaves* under Italian control¹⁵.

To justify these plans, d’Annunzio announced that he would establish a “League of oppressed peoples” in Rijeka/Fiume, open to governments or movements worldwide fighting against the Allies’ hegemony and the political system represented by the League of Nations. In January, he declared that he wanted to give “a new face to the Adriatic problem”, assuring that “the Croats, eager to free themselves from the Serbian yoke, turn to me” and that he will soon support an uprising that will allow him to “enter Zagreb as a liberator”¹⁶. He did not hide how all this was instrumental to Italian interests: on 20 May, he announced: “with the collapse of the Serbian kingdom many

15 Cuzzi, *Tra autodeterminazione e imperialismo*, pp. 157-159.

16 Simonelli, *D’Annunzio e il mito di Fiume*, 121

peoples will regain their freedom and Italy will obtain the recognition of its claims on the Julian Alps and the sea”¹⁷. In those months, d’Annunzio and his collaborators repeatedly tried to provoke a war between Italy and the Kingdom of SHS, in which his legionaries would fight alongside the Croatian separatists and even the Italian regular Armed Forces.

The formation of a new Italian government chaired by Giovanni Giolitti (June 1920), fostered d’Annunzio’s hope that his patriotic rebellion could win with the support of the institutions.

While the new government was being formed, on 15 June the writer-dictator celebrated the feast of the patron St. Vitus in Fiume with a great gathering, a public dance party in Dante square and the inauguration of a medallion of the Lion of St. Mark on the Town Hall façade, delivering a speech that made his plan explicit:

The battle begins all over the seafront. [...] There were no Lions of Saint Mark in Fiume of Saint Vitus. Now there is. But it is not alone [...] All the Lions of Istria, [...] of Carnaro, [...] of Dalmazia [...], from the walls, the gates, the towers, the loggias, the castles, the town halls, all of them turn to Fiume, converge on Fiume, roar in Fiume. It is the lions’ retaliation. It is the *Dominante*’s [“the ruling”, an epithet for Venice] retaliation. It is the retaliation of the Venetian power and grandeur on the Adriatic Sea without peace.¹⁸

In his intentions, Fiume had to become a meeting point for irregular volunteers supporting the regular Army during the conflict, as explained in a letter asking the new Ministry of War, Ivanoe Bonomi, to “support the mobilization [of legionnaires] giving them the precise task of solving the Adriatic problem”¹⁹.

The government at first showed a willingness to cooperate. D’Annunzio’s officers began planning a combined action with the Italian regular army in the event of a war. General Ceccherini (legionnaire military chief) agreed with general Ferrario (chief of the Italian regular division deployed in Istria)

17 “La consegna della medaglia di Ronchi ai volontari delle terre redente e alle truppe del genio”, *La Vedetta d’Italia*, 22 May 1920.

18 “*La riscossa dei Leoni*”, *Bollettino Ufficiale del Comando di Fiume*, 17 giugno 1920.

19 D’Annunzio to Bonomi, 27 June 1920, f. “Bonomi I.”, Private Archive, Vittoriale degli Italiani Foundation archives, Gardone Riviera (Italy).

that it was necessary to wait for the right *casus belli*²⁰. The opportunity, finally, came: in the same days controversial incidents on the Adriatic coast occurred between Italians and pro-Yugoslav Croats.

The most dramatic occurred in Split/Spalato. From the end of the war the city was under SHS control, but Italy sent the cruiser *Puglia* to guard the port as a protection for the local Italian minority as long as negotiations were still in place. To the local administration and pro-Yugoslavian activists, the presence of the warship represented an act of declared imperialism, and between 1919 and 1920, tension with the Italian crew increased. Finally, disaster struck on 11 July during a celebration for the Kingdom of SHS. Local activists waved the Yugoslavian flag just in front of the *Puglia*, when some Italian officers requisitioned the flag, a riot broke out in which captain Tommaso Gulli, who landed to rescue his officers, and sailor Aldo Rossi, who was escorting him, were killed²¹. The news triggered a wave of anti-Slavic demonstrations throughout the coast under Italian control, and the young fascist movement (which in the Adriatic area incorporated irredentists, soldiers and pro-d'Annunzio activists) spearheaded anti-slavs violence in Istria. The most striking reprisal occurred in Trieste, where local fascists attacked the iconic *Narodni Dom*, an important centre for the Slovene community in the city. During the assault, people died on both sides, and the building was set on fire²².

Fiume was the eye of the storm: feeding tensions in the area but remaining almost immune from the surrounding chaos. As we have seen, the dannunzians aimed to fortify the borders and prepare for war. On 13 July, when news from Split/Spalato reached the city, irredentists and legionaries started a hunt for the Croatian, destroying shops, offices and factories²³. D'Annunzio sent troops to contain the anti-Slavic riot and delivered a speech in which he ordered to stop all violence and to prepare for a proper battle: «The danger is finally here. [...] Is it war? It will be» and assured that Italian soldiers would soon free “the noble vestibule of Diocletian’s palace from Serbian rubbish”²⁴. Several pro-Yugoslavian and political opponents were expelled from the city in the following weeks²⁵.

20 Report 10 July 1920, f. “Ceccherini S.”, Fiume Archive, Correspondence, Vittoriale degli Italiani Foundation archives, Gardone Riviera (Italy).

21 Petaros Jeromela, *11 luglio 1920*, 307-336

22 Vinci, *Sentinelle della Patria*, pp. 78-87.

23 “La dimostrazione di ieri sera”, *La Vedetta d’Italia*, 14 July 1920.

24 “Proclama 13 luglio 1920”, *Bollettino Ufficiale del Comando di Fiume*, 20 July 1920.

25 Further information on the coercion towards pro-yugoslavs, *Izbjeglice i štete za D’Annunzijevo režima*.

D'Annunzio sent a message urging not to perpetrate anti-Croatian violence in Zadar/Zara, too: he intended to prove to the governor of Dalmatia that he was ready for the imminent joint action with the regular forces. On 12 July, Millo had warned him of a possible Serbian attack around the 15th of the month²⁶. However, the Yugoslav attack did not arrive, nor did the Italian government seem eager to fight. On the contrary, during the Summer, foreign ministers Carlo Sforza and Ante Trumbić organized new bilateral negotiations.

3.3 *The Italian Regency of Carnaro: a ghost protectorate*

At the end of August 1920 d'Annunzio proclaimed Fiume an autonomous state called "The Italian Regency of Carnaro". Several historians and journalists, taking the fascinating statements of the writer-dictator literally, explained this decision as a romantic attempt to create an "ideal society" opposing the "mad and vile world". However, I contend that this act had much more concrete strategic reasons: it was an interim solution to offer – and impose – the Italian government a means to rule indirectly over the disputed region without compromising the official foreign relations. «We are forcing Italy, that does not want intend to win, to obtain its victory», declared d'Annunzio on 31 August, presenting the Regency as a state entity "protected by an Italian army under the command of an Italian chief"²⁷.

His goal was to extend this form of "ghost protectorate" to Dalmatia. The project for an independent league of Adriatic cities under Italian control, from Rijeka/Fiume to Kotor/Cattaro, had been studied by Italian armed forces since winter²⁸ and seemed to inspire a passage from the Statute of the Regency, also known as *Charter of Carnaro* (*Carta del Carnaro*), published on 30 August. This *Charter* was conceived by De Ambris but rewritten and officially signed by d'Annunzio, who integrated it with a long-term project of cultural imperialism. Let us see how.

The statute is intended for the city of Fiume but expects the future aggregation of other cities: in one of the first drafts d'Annunzio does not define the new State as "regency" but uses the term "confederation"²⁹. The

26 Millo to d'Annunzio, 12 July 1920, f. "Millo E.", Fiume Archive, Correspondence, Vittoriale degli Italiani Foundation Archives, Gardone Riviera (Italy).

27 "La Sagra di tutte le Fiamme", *Bollettino Ufficiale del Comando di Fiume*, 1 September 1920.

28 Giuriati, *Con d'Annunzio e Millo*, pp. 152-153.

29 Manuscript n. 588, Private Archive, Vittoriale degli Italiani Foundation Archives, Gardone Riviera (Italy).

definitive text declares that the Regency could include "rural and maritime municipalities attracted by the free port regime"³⁰. Each municipality can establish its laws, but the central government has the power to intervene in its internal affairs³¹. The aim, De Ambris declared, is "to make the peaceful coexistence of various races in the same political aggregate possible"³². However, behind this conciliatory formula we can see a long-term project: the cultural assimilation of Croats. As one of the first articles written by d'Annunzio explicitly states: "Latin culture" must be promoted in the Regency territories until "the creative spirit of latinity will sooner or later reshape the other lineage"³³.

The principal means of assimilation would be public education. In d'Annunzio's statute, public primary education is delivered in the language spoken by the majority of the population and includes teaching other languages spoken in the Regency. However, in academic education "the Italian language has a distinguished privilege"³⁴. Considering that the ideal confines of the Regency should have included a coastal region where Croatian was largely spoken, it is clear why the legislator defines culture as "the brightest of long weapons": the school is the cradle of an all-Italian future ruling class³⁵.

The "pan-Adriatic" goal of the Regency was also explicated in its banner designed by d'Annunzio, exhibited in Fiume during a great celebration of 12 September 1920. The dictator-writer illustrated the sign's meaning during the ceremony: "It is vermillion like the banner of Saint Marc [...] buried under every Venetian altar in Dalmatia". In the centre of the sign stands the *Ouroboros* snake wrapping itself around the Ursa Major, which guides sailors in their route. The Regency, assures d'Annunzio, represents the rebirth of the empires of Rome and Venice, as well as the "high hope of a future domination"³⁶.

The proclamation of the Regency was celebrated with events dedicated to the bond between Fiume and Dalmatia. In the last days of August, some important nationalist exponents visited Dalmatia governed by Millo, where they participated in several irredentist demonstrations, and on the way to

30 Reggenza del Carnaro, *Disegno di un nuovo ordinamento*, 9.

31 Reggenza del Carnaro, *Disegno di un nuovo ordinamento*, 29-30.

32 "La conferenza", *La Vedetta d'Italia*, 10 September 1920.

33 Reggenza del Carnaro, *Disegno di un nuovo ordinamento*, 54.

34 Reggenza del Carnaro, *Disegno di un nuovo ordinamento*, 56.

35 Reggenza del Carnaro, *Disegno di un nuovo ordinamento*, 52.

36 "Il gonfalone", *La Vedetta d'Italia*, 14 September 1920.

Italy they stopped in Fiume to pay homage to d'Annunzio. On 22 September Guglielmo Marconi also landed in Fiume after a trip to Dalmatia with his yacht *Elettra*. The scientist delivered a speech from the governor's palace in support of d'Annunzio and allowed the dictator-writer to broadcast a proclamation on the radio of his laboratory ship³⁷.

In Autumn d'Annunzio tried to prove that the Regency was an autonomous state that kept the true Italian national identity and was ready to provoke a war, even without the support of Rome. On 16 October he declared in a proclamation to the Dalmatians: "The real Italy is on this side of the Adriatic Sea. [...] We are Italy, you are Italy"³⁸. In the same days, there was a last attempt to provoke a Yugoslav civil war and to extend the legionary occupation to Dalmatia: d'Annunzio's agents signed agreements with Croatian and Slovenian separatists and intensified the organization of volunteers³⁹. The mobilization was publicly announced in Fiume on 27 October with a spectacular military exercise of elite units, which exhibited the insignia of Spalato, Zara, Buccari and the old Kingdom of Dalmatia⁴⁰.

However, war plans gave way to diplomacy: in the first days of November the Belgrade delegation led by Vesnić and Trumbić arrived in Italy to start negotiations.

On the night between 3 and 4 November the legionnaire forces responded by occupying for the first time a territory beyond Fiume walls, in an attempt to provoke a border crisis and interrupt the negotiations: the legionaries fortified the islet of Saint Marc between the island of Krk/Veglia, occupied by regular Italian troops, and the Yugoslav town of Kraljevica/Portorè.

D'Annunzio's dream of a new patriotic war would end a few days later, and instead of Yugoslav dissolution, he would be responsible for a brief but bloody Italian civil war.

3.4 Rijeka and Zadar as guerrilla battlefields against the Treaty of Rapallo

The Treaty of Rapallo (12 November 1920) marked the final act of d'Annunzio's rebellion. With the new agreement, Italy extended its borders

37 "Il popolo di Fiume acclama Guglielmo Marconi", *La Vedetta d'Italia*, 23 September 1920.

38 "Eia, Dalmati!", *La Vedetta d'Italia*, 17 October 1920.

39 Cuzzi, *Tra autodeterminazione e imperialismo*, 157-159.

40 "Sernaglia", *La Vedetta d'Italia*, 28 October 1920.

to Snežnik/Monte Nevoso, annexing Istria, the islands of Cres/Cherso and Lošinj/Lussino and Zadar/Zara as an exclave; The Kingdom of SHS gained sovereignty over Dalmatia and the islands of Rab/Arbe and Krk/Veglia. Although just as in Belgrade and Zagreb Trumbić was criticized for leaving out Trst, Istria, Rijeka and Zadar, in Italy, the leading nationalist newspaper complained of a "Dalmatia surrendered, the strategic dominion of the Adriatic Sea given to the Yugoslavs"⁴¹.

Immediately, d'Annunzio and his new *éminence grise*, the nationalist Corrado Zoli, tried to oppose the application of the treaty, sending legionaries to occupy the Kvarner territories assigned to the Kingdom of SHS: the islands of Rab/Arbe and Krk/Veglia and the mountains north-east of Rijeka/Fiume.

They tried to propagate the rebellion to Dalmatia as well. On 12 November d'Annunzio, in a public speech, assured that "the Adriatic will restore the gulf of Venice as it once was" and announced "a larger undertaking [...] beyond Sebenico, within the roman walls of Spalato"⁴².

Three days later the "warrior bard" sailed south to meet Millo on one of the Dolfin islets, on the southern edge of Kvarner. D'Annunzio hoped that the governor would confirm he would not abandon Dalmatia, but Millo recommended avoiding any hostile act which would worsen the situation for the Italian communities that would pass under Yugoslav sovereignty⁴³. In the following days, when a group of Dalmatian irredentists arrived in Rijeka/Fiume to solicit an expedition to Dalmatia, Millo wrote again urging d'Annunzio not to support them⁴⁴.

While the regular Italian Army surrounded Rijeka/Fiume and ordered the legionaries to withdraw from the islands just occupied, the irredentists in Zadar mobilized, organizing demonstrations and announcing expeditions of volunteers in the dalmatian lands ceded to the Kingdom of SHS. On 2 December, when Millo declared that he could not oppose the treaty and ordered the departure of some companies, the irredentists organized a demonstration, repressed by the governor's troops. D'Annunzio reacted by publishing a proclamation condemning the admiral's surrender and

41 *L'Idea Nazionale*, 12 e 14 November 1920.

42 "La grandiosa manifestazione", *La Vedetta d'Italia*, 13 November 1920.

43 Millo to d'Annunzio, 13 November 1920, f. "Millo E.", Fiume Archive, Correspondence, Vittoriale degli Italiani Foundation Archives, Gardone Riviera (Italy).

44 Millo to d'Annunzio, 18, 20, 22, 25, 28 November 1920, f. "Millo E.", Fiume Archive, Correspondence, Vittoriale degli Italiani Foundation Archives, Gardone Riviera (Italy).

declaring that himself was the only chief capable of defending the Adriatic Sea until death⁴⁵.

Many Italian politicians, including the representatives of Zadar/Zara Luigi Ziliotto and Roberto Ghiglianovich, asked him to accept the treaty so as not to compromise the situation of Italian-speaking Dalmatians in the Kingdom of SHS. Nevertheless, d'Annunzio sent reinforcements to his legionaries in Zadar with the order to resist. On 21 December, while the government troops advanced towards Rijeka, d'Annunzio sent a message to the Italian sailors, urging them to rebel: "Can't you hear the cry of Zara, Sebenico, Spalato?"⁴⁶.

On Christmas Eve, the attack on Rijeka/Fiume was launched and a parallel siege began in Zadar within the city because the legionaries barricaded themselves in their barracks. Two days later, while the legionaries were fighting in Rijeka/Fiume against the regulars and in Krk/Veglia against the Yugoslav volunteers of the *Galeb* organization, the government troops also attacked the legionary barracks in Zadar/Zara. The rebel garrison tried to resist with the support of local activists while also trying to hijack a ship to Sibenik/Sebenico. This Dalmatian city, already under SHS control, was to host a pro-Italian uprising, which died in the bud because activists were few and isolated and therefore immediately arrested. After a few hours of fighting, the legionaries in Zadar also had to surrender⁴⁷.

The five-day battle known as "Bloody Christmas" ended the last day of the year with a negotiation in which d'Annunzio obtained the withdrawal of his men to Italy without legal consequences and the custody over the new "Free State of Fiume" entrusted to an irredentist provisional government until the first elections.

With the return of d'Annunzio to Italy, on 18 January 1921, the long and controversial event known as the "Fiume exploit" officially ended. However, we have seen how, in reality, his "patriotic live poem" had a broader scenario, in which Rijeka/Fiume was not symbolically more important than Zadar/Zara and the other Dalmatian cities.

45 "Un uomo è perduto. Un uomo resta", *La Vedetta d'Italia*, 21 December 1920.

46 "Ai marinai d'Italia", *La Vedetta d'Italia*, 21 December 1920.

47 Santini, *Fiamme dannunziane*, 230-243.

4. Martyrs, relics, the heritage of d'Annunzio's mythology of Dalmatia

The violent guerrilla leading to the expulsion from Rijeka/Fiume and the other territories occupied by the legionaries was the result of an inclination cultivated in the previous months and destined to spread to Italy with the rise of fascism in the following two years.

D'Annunzio agreed to end his exploit with a brief civil war that cost about fifty deaths because he considered the occupation of Rijeka/Fiume as an episode of a broader patriotic mission still suspended, and which should have culminated with the construction of a new Italian empire on the Adriatic Sea. During and after the "Fiume exploit" this future mission was made explicit through the construction of a personal cult of martyr heroes.

The "warrior bard" perfected traditional liturgies for the war dead to legitimize his rebellion and create consensus. Not only he celebrated the protagonists of Risorgimento and those fallen in the war or victims of fighting and accidents occurred during the "Fiume exploit", but he also created a macabre ritual that allowed him to present himself as a medium capable of interpreting the will of the fallen heroes.

This rite of political necromancy occurred in the of Spring 1919, at the beginning of his personal campaign for the annexation of the Adriatic lands: during a speech at the City Hall in Rome, he unfolded a large bloodstained Italian flag.

The history of this object dates back to 28 May 1917, when d'Annunzio visited a prestigious infantry unit (the *Toscana* Brigade) deployed in an advanced position on the Timavo river, carrying a large national flag which he intended to hoist over the Duino castle, just beyond the enemy lines across the river. The writer – already celebrated as a war hero – persuaded major Giovanni Randaccio to lead a risky assault on the castle, but the mission ended in a slaughter of Italian soldiers in which the major himself died. D'Annunzio promptly transformed that catastrophe into myth: he celebrated Randaccio as a martyr and placed the great flag on his bullet-riddled bod, so that it absorbed the blood and became a relic⁴⁸.

During the mobilization of Spring 1919 this "shroud" allowed d'Annunzio to elaborate a totemic cult: the fallen hero became an entity that

48 Mosse, *Masses and man*, 95-96.

represented the people renewed by war, and the national flag soaked in his blood became a talisman capable of radiating virtue and imposing the principles of a new struggle. In several significant speeches of his “exploit” d’Annunzio unfurled this flag to impose his declarations and decisions, calling the crowd to swear allegiance to him.

From an “ethnographic” analysis of d’Annunzio’s celebrations, the ostension of the Timavo flag has a precise political meaning: the orator-necromancer unfurls the sacred flag to establish dominion over spaces and bodies, exercising what anthropologist James G. Frazer defines as “sympathetic magic”⁴⁹.

Its ostension on the seats of power served to proclaim their “redemption”: in May 1919, at the Town Hall of Rome, it announced the insurrection against the incapable government; on 12 September on the terrace of the governor’s palace of Rijeka/Fiume, it marked the beginning of the Italian rule. For the same reason, it was also exhibited at the Town Hall of Zadar/Zara on 14 November: through it, d’Annunzio wanted to publicly demonstrate the extension of his exploit to the part of Dalmatia controlled by the Italian troops. Thus, when he delivered his speech that afternoon, he showed the great bloodstained flag to the dalmatian citizens: “I brought it to Fiume and today I bring it here to Zara, for Zara and even beyond”.

From that moment on, as we have explained, d’Annunzio’s mission became the Italian occupation of the rest of Dalmatia. Furthermore, while preparing for the Italo-Yugoslav war, heroic ghosts from Split/Spalato, dalmatian city under SHS, joined his pantheon.

The first of them was Francesco Rismondo, a young and wealthy fellow citizen of Ante Trumbić who, unlike the latter, wanted the annexation of his city to Italy. In 1915 Rismondo was one of the irredentist activists who deserted the imperial army to fight with Italy. However, just a few weeks after

⁴⁹ D’Annunzio used this rite of sympathetic magic to symbolically “take possession” of the bodies of the fallen during the Rijeka occupation, transfiguring them into martyrs. This posthumous investiture is not limited to his followers but also to Italian opponents. The rite was celebrated even after the final battle against the regular soldiers, to justify the end of that “fratricidal struggle” and the peaceful return to Italy. On 2 January 1921, during a religious ceremony in the Cosala cemetery, d’Annunzio covered with the Timavo flag the coffins of the legionaries, of some regular soldier and of a woman who died during the “Bloody Christmas”. In the speech he gave on that occasion, d’Annunzio assured they all sacrificed themselves for the fate of the Country: the real enemy is the corrupt political class that sacrificed Dalmatia and pushed them against each other. This analysis is presented in details in Simonelli, *D’Annunzio e il mito di Fiume*, 248-250.

his enlistment in the Italian army he was missing in action, probably captured by imperial troops and hanged for treason.

His mysterious end made him a martyr for the freedom of Dalmatia. In Rijeka/Fiume, d'Annunzio evoked him as a deified warrior who ascended to heaven just like Romulus. Thus, on 21 July, he dedicated to Rismondo a religious martial ceremony in the public parc: after an outdoor mass officiated in front of an empty coffin surrounded by dalmatian volunteers and soldiers, the writer-dictator evoked Rismondo as the "Assumpted of Dalmatia" who represented the past and future history of the latin Adriatic⁵⁰.

The ritual use of the empty coffin was inspired by the celebrations dedicated a few days earlier to two other new martyrs from Split/Spalato. Captain Tommaso Gulli and sailor Aldo Rossi, killed during the demonstrations against the Italian warship Puglia docked in the port of Split/Spalato, were celebrated as fallen in the war in the part of Dalmatia under Italian occupation, where Governor Millo ordered to celebrate symbolic funerals with empty coffins. D'Annunzio also organized an imposing ceremony in the church of Saint Vitus with sailors and infantry⁵¹. In the following days, in Trieste, when an Italian officer died of the injuries sustained during the assault to the *Narodni Dom*, his funeral procession was led by a wreath sent by d'Annunzio⁵².

The Treaty of Rapallo ended the Adriatic war but not the mystique of death created for it. In February 1921 d'Annunzio retired to northern Italy in a villa on Garda Lake, near the newly "redeemed" Trentino. In the following years, the writer transformed the villa into a sumptuous monumental complex dedicated to his art and experience as a patriot. He called it "Il Vittoriale degli Italiani" and bequeathed to the State. Despite his increasingly reserved habits as an eccentric nabob, in his last seventeen years d'Annunzio maintained contact with the fascist regime hoping that Mussolini would fulfil his Mediterranean imperial dream⁵³.

In 1924, when fascist Italy and the Kingdom of SHS signed the Treaty of Rome which sanctioned the annexation of the Free State of Fiume to Italy,

50 "L'assunto di Dalmazia"; "La solenne commemorazione di Francesco Rismondo", *Bollettino Ufficiale del Comando di Fiume*, 22 July 1920.

51 Millo to d'Annunzio, 12 July 1920, f. "Millo E.", Fiume Archive, Correspondence, Vittoriale degli Italiani Foundation Archives, Gardone Riviera (Italy).

52 D'Osmo to d'Annunzio, 22 July 1920, f. "D'Osmo M.", Fiume Archive, Correspondence, Vittoriale degli Italiani Foundation Archives, Gardone Riviera (Italy).

53 Raimondo, *Cento anni di storia del Vittoriale*, Silvana, Milano 2021, 36 ff.

d'Annunzio expressed his dissent for that agreement that seemed to forget his struggle for Dalmatia.

As he died in March 1938, the “warrior bard” was unable to see the aims of his “patriotic poem” come to fruition in the Axis war against the “plutocratic democracies” and the invasion and dissolution of Yugoslavia. However, the relics of d'Annunzio's mythology, kept in the Vittoriale, continued to be venerated as part of fascist mysticism. Just a few weeks after the Italian occupation of Dalmatia in April 1941, Giancarlo Maroni, architect and superintendent of the Vittoriale, planned to carry the Timavo blood-stained flag on a pilgrimage through the dalmatian cities. The flag would be displayed in a solemn ceremony that would have sanctioned the “redemption”, thus fulfilling d'Annunzio's vow. Mussolini approved the plan, but the new governor of Dalmatia Giuseppe Bastianini, who was fighting against the Yugoslav resistance and mediating with the *Ustaše*, suggested to postpone it to “a quieter moment” which for the fascists never came⁵⁴.

The Timavo flag and other relics of d'Annunzio's mythology remain in the Vittoriale today. They are currently visible in a special exhibition in d'Annunzio's house museum, but for years they were kept inside the most impressive monument of the Vittoriale: the bow of the *Puglia*.

The cruiser, protagonist of the Split/Spalato riots in July 1920 and scene of Gulli's and Rossi's martyrdom, was dismantled in 1923. The Minister of the Navy donated the bow to d'Annunzio, who decided to install it in his park as a temple dedicated to Gulli, Rossi, and all Italian sailors fallen in the war for that sea he considered still “unredeemed”.

The *Puglia* became one of the most iconic places of the Vittoriale: d'Annunzio used it both as a sanctuary to celebrate patriotic recurrences and as a space for concerts and receptions; the fascist organizations gathered there the participants to the guided tours in the patriotic park. After the fall of the regime, the ship became a place for meetings of veterans and exiles from the Adriatic regions annexed to the Socialist Federal Republic of Yugoslavia.

Over the last seventy years the Vittoriale has been gradually depoliticized. Today, it is presented to a broad public and tourists as the fairy Xanadu of a visionary and patriotic artist who managed to exploit fascism without ever completely submitting to it. Among the main attractions, along with the eclectic house museum and the Greek theatre, is that ship on the

54 Simonelli, *D'Annunzio e il mito di Fiume*, 219.

hill overlooking the Garda. However, one wonders if the many tourists that cheerfully recreate the famous scene from *Titanic* in that bow pointing East are aware that, beyond the peaceful lake, there lies the ideal destination of the imposing warship: the Adriatic coast from Rijeka to Kotor.

REFERENCES

- Izbjeglice i štete za D'Annunzijeva režima 1919 -1921*, Državni arhiv u Rijeci, Rijeka 2021.
- Alatri, Paolo. *Nitti, d'Annunzio e la questione adriatica*. Milano: Feltrinelli, 1959
- Badurina, Natka. "D'Annunzio a Fiume: la violenza politica, l'etica e la storia", in *Fiume 1919-2019. Un centenario europeo tra identità, memorie e prospettive di ricerca*. Soveria Mannelli: Silvana, 2020
- Cattaruzza, Marina, *Italy and its eastern border, 1866-2016*. New York, London: Routledge, 2017
- Cuzzi, Marco; Gori, Annarita. "Osservatorio Fiume. Echi e ripercussioni nell'opinione pubblica internazionale". *Memoria e Ricerca*, 3 (2020)
- "Tra autodeterminazione e imperialismo: la Lega di Fiume" in *L'Italia e la «grande vigilia»*. Gabriele d'Annunzio nella politica italiana prima del fascismo, ed. by Rainero R. H. and Galli S. B. Milano: FrancoAngeli, 2007
- D'Alessio, Vanni. "Divided legacies, iconoclasm and shared cultures in contested Rijeka/Fiume" in *Borderlands of memory. Adriatic and central European perspectives*, ed by di Klabjan B. Berna: Peter Lang, 2019
- De Felice, Renzo. *D'Annunzio politico*. Roma-Bari: Laterza, 1978
- Gentile, Emilio. *Le origini dell'ideologia fascista (1918-1925)*. Roma-Bari: Laterza, 1975
- Gerra, Ferdinando. *L'impresa di Fiume nelle parole e nell'azione di Gabriele d'Annunzio*. Milano: Longanesi, 1963.
- Gerwarth, Robert. *The Vanquished. Why the First World War failed to end*. New York: Farrar. Straus and Giroux, 2016.
- Giuriati, Giovanni. *Con d'Annunzio e Millo in difesa dell'Adriatico*, Firenze: Sansoni, 1954
- Guerri, Giordano Bruno. *Disobbedisco. Cinquecento giorni di Rivoluzione*. Milano: Mondadori, 2019.
- Isnenghi, Mario. *L'Italia in piazza. I luoghi della vita pubblica dal 1848 ai giorni nostri*, Milano: Mondadori, 1994
- Ledeon, Michael A. *D'Annunzio a Fiume*. Roma-Bari: Laterza, 1975
- Leo, Carlo. "La Città di vita all'ombra del Palazzo. La letteratura a Fiume in 'stato d'eccezione'" *Rivista di Letteratura italiana*, 28 (2020).

- Ministero della Marina, *Le occupazioni adriatiche*, Roma, Tip. del Capo di Stato Maggiore, 1932
- Monzali, Luciano. *Italiani di Dalmazia 1914-1924*. Firenze: Le Lettere, 2007.
- Mosse, George Lachmann, *Masses and Man. Nationalist and fascist perceptions of reality*. New York: Howard Fertig, 1980
- Pavlaković, Vjeran, “D’Annunzio in Rijeka 1919: Representations in the Yugoslav Press”, in *Fiume 1919-2019. Un centenario europeo tra identità, memorie e prospettive di ricerca*. Soveria Mannelli: Silvana, 2020
- Perinčić, Tea. *Rijeka or death! D’Annunzio’s occupation of Rijeka, 1919-1921*. Rijeka: Naklada Val, 2019
- Petaros Jeromela, Valentina. “11 luglio 1920: L’incidente di Spalato”, *Quaderni del centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, XXV, (2014): 307-336
- Raimondo, Valentina, *Cento anni di storia del Vittoriale degli Italiani*, Milano: Silvana, 2021,
- Reill, Dominique. *The Fiume crisis. Life in the wake of the Habsburg Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 2020
- Reggenza Italiana del Carnaro, *Disegno di un nuovo ordinamento dello Stato libero di Fiume*. Fiume: Miriam, 1920
- Salaris, Claudia. *Alla festa della rivoluzione. Artisti e libertari con d’Annunzio a Fiume*. Bologna: Il Mulino, 2002
- Santini, Gualtiero, *Fiamme dannunziane. Fiume, Veglia, Arbe, Zara*. Ancona: S.t.a.m.p.a.. 1933
- Serventi Longhi, Enrico. *Il faro del mondo nuovo. D’Annunzio e i legionari tra guerra e rivoluzione*. Udine: Gaspari, 2019
- Simonelli, Federico Carlo, *D’Annunzio e il mito di Fiume. Riti, simboli, narrazioni*. Pisa: Pacini, 2021
- “L’impresa fiumana nella memoria pubblica del fascismo” in *Fiume 1919-2019. Un centenario europeo tra identità, memorie e prospettive di ricerca*. Soveria Mannelli: Silvana, 2020
- Valeri, Nino. *D’Annunzio davanti al fascismo*. Firenze: Le Monnier, 1963
- Vallery, Tullio. *Zara e la Dalmazia nel pensiero e nelle parole di Gabriele d’Annunzio*, Ancona: Libero Comune di Zara in esilio, 1970
- Villari, Lucio. *La luna di Fiume. 1919: il complotto*. Milano: Guanda, 2019
- Vinci, Annamaria, *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918-1941*, Roma-Bari: Laterza, 2011

SUMMARY

Federico Carlo Simonelli
PhD Political history - Adjunct lecturer of
Contemporary History (M-STO/04)
University of Urbino "Carlo Bo", Scuola di Lingue e letterature
straniere, piazza Rinascimento 7, 61029 Urbino (PU) – Italy

"The lions' retaliation". D'Annunzio and the Italian nationalist mythology in Dalmatia (1918-1921)

At the end of the First World War the Eastern Adriatic became a disputed land between Italy and the Kingdom of SHS. The dissolution of the Habsburg empire triggered a debate within Italian politics: a moderate side intended to annex only lands with an Italian-speaking majority (the cities of Trieste, Rijeka/Fiume, Zadar/Zara), while an integralist side, led by the Nationalist Party, aimed at the annexation of the entire eastern Adriatic coast, including the multilingual region of Dalmatia.

This latter vision found its main herald in the writer and war hero Gabriele d'Annunzio, chief of the military rebels who occupied the disputed city of Rijeka/Fiume between 1919 and 1921 in opposition to the Peace Conference in Paris. Many historians consider the "Fiume exploit" as an ideal theatre-stage in which a new post-war politics, led by veterans and political and artistic avant-gardes, was experimented.

The paper proposes a different interpretation, showing how d'Annunzio considered Rijeka as the first stage of a larger campaign that he tried to extend to the whole Adriatic coast, analyzing the different strategies he employed to achieve the task:

- 1) He sought an alliance with the Italian governor of northern Dalmatia;
- 2) He had secret contacts with the Italian government and the Croatian and Montenegrin separatists and tried to provoke an Italo-Yugoslav war that would lead to the dissolution of the Kingdom of SHS. In the conflict d'Annunzio's legionaries would have fought alongside the Italian regular army and anti-Serbian secessionists;
- 3) He established a formally autonomous "Regency" to prepare the cultural and economical Italian penetration in Rijeka and aimed to extend this model (here defined as "ghost protectorate") to the rest of the Adriatic coast;
- 4) He unleashed a violent guerrilla in Kvarner

and Dalmatia against the application of the Treaty of Rapallo. 5) He elaborated a personal dalmatian mythology in which the cult of the Roman and Venetian empires was intertwined with that of martyrs and relics of modern irredentism, to spread his expansionist vision.

UDK 329(=163.41)(497.5)“1941/1945“

Filip Škiljan

HEROJSKI ANTIFAŠIZAM I KULTURA SJEĆANJA KOD SRBA U HRVATSKOJ

Sažetak: Autor u tekstu donosi podatke o tome koliko i na koji su način Srbi u Hrvatskoj sudjelovali u antifašističkom pokretu. Posebno se bavi kulturom sjećanja kod Srba u Hrvatskoj na antifašistički period i partizansku borbu. U tekstu su izabrani primjeri s područja Slatine, Pakraca i s teritorija Korduna. U drugom dijelu teksta autor se bavi narodnim herojima i antifašističkom borbom, odnosno uništavanjem spomenika NOB na području Hrvatske u vrijeme posljednjeg rata i na taj način uništavanjem uspomene na antifašističku borbu u Hrvatskoj.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat; narodni heroji; Srbi u Hrvatskoj; kultura sjećanja; antifašizam

Key words: WWII; national heroes; Serbs in Croatia; memory culture; antifascism

Srbi u Hrvatskoj i antifašizam

Prema Hrvatskoj enciklopediji naziv antifašizam razvio se u današnjem značenju zbog toga što se »fašizam« rabio kao generički pojam koji označuje ideologije, političke pokrete i organizacije te vladavinske poretke koji su po svojoj socijalnoj osnovi i političkoj funkciji te metodama djelovanja srodni talijanskomu fašizmu (kao i njemačkomu nacizmu). Stoga je i opozicija stavovima i akcijama desnih ekstremističkih stranaka i pokreta nužno dobila i vlastiti pojam. Antifašizam je politički pokret utemeljen na najširim demokratskim osnovama i na negaciji bitnih ideoloških postavki nacizma i fašizma.

Nakon uspostave NDH, koja je po svojem opredjeljenju bila profašistički i pronacistički orijentirana tvorevina, Srbima na području NDH ograničena su brojna prava. Već prvog dana postojanja nove države Slavko Kvaternik je isključio Srbe, Židove i Rome iz službe u oružanim snagama NDH. Jedina iznimka bili su osobni Pavelićevi prijatelji. Prva zakonska uredba koju je donio poglavnik dr. Ante Pavelić bio je Zakonska odredba za odbranu naroda i države 17. travnja 1941. koja je bila zapravo kopija njemačkog zakona iz veljače 1933. godine. U njemu stoji da »tko bilo na koji način povrijedi čast ili životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločina veleizdaje«. U drugoj točki stoji da »takvoga čeka kazna smrti«. 25. travnja 1941. donesena je i Zakonska odredba o zabrani ćirilice na teritoriju NDH. Usporedo s tim započelo je i masovno mijenjanje imena ulica, naselja, a ubrzo nakon toga i izbacivanje pojedinih riječi iz svakodnevne upotrebe. Ubrzo nakon donošenja prvih zakonskih odredbi uperenih protiv Srba dolazi i do prvih masovnih stradanja Srba. Prvi pokolj se zbio u Gudovcu krajem travnja, potom su se zbili pokolji u Veljunu i u Glini u prvoj polovini svibnja 1941., a već 18. lipnja 1941. započeo je s radom i logorski sustav Gospić-Jadovno-Pag. Logor u Danici započeo je s radom još i prije. U kasno ljeto 1941. započinje s radom i logor u Jasenovcu. Organizirana prisilna iseljavanja Srba s područja NDH započela su još u lipnju 1941. kada su iseljeni prvi solunski dobrovoljci iz slavonskih i srijemskih naselja. Stoga nije neobično da su Srbi pristajali uz one koji su se borili protiv takvog poretka koji ih je lišavao svih ljudskih prava. Pristupanje Srba partizanima, u kojima su u Hrvatskoj uz njih bili komunisti i Hrvati koji nisu bili komunisti zapravo je bilo jedini oblik izbjegavanja različitih vrsta diskriminacija, a potom i iseljavanja ili eksterminacije. Srbi u Hrvatskoj, koji su činili oko 4-5% cjelokupnog jugoslavenskog stanovništva, potkraj 1941. godine činili su između 20 i 25% pripadnika partizanskih odreda. Potkraj 1944. godine, unatoč masovnom pristupanju jedinicama NOV i mobilizaciji u čitavoj Jugoslaviji, Srbi u Hrvatskoj činili su gotovo 10% ukupnih pripadnika NOV Jugoslavije. Tako je ispodprosječno sudjelovanje u Drugom svjetskom ratu Srba iz Srbije na svojevrsan način kompenzirano iznadprosječnim sudjelovanjem Srba iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U Hrvatskoj su, prema popisu 1964. godine, u partizanima stradala 61 833 borca. Među stradalima Hrvata je bilo 32.497 (52,6%), Srba 28.216 (45,6%) te ostalih i nepoznatih 2,7%. Antifašizam je dakle uvelike utjecao na Srbe u Hrvatskoj

budući da ih je narodnooslobodilačka borba spasila od uništenja. Činjenica je također da su Srbi u Hrvatskoj u raznim aranžmanima ulazili u koalicije s većinskim narodom, pa su i preko tih aranžmana naučili na koji način očuvati svoja prava. Konačno, Srbi u Hrvatskoj su na ovaj ili onaj način oduvijek bili manjina, što je utjecalo na mogućnost adaptacije u multinacionalnim sredinama (koje su nekada bile znatno više multinacionalne negoli su to danas). Stvaranjem socijalističke Jugoslavije kao multietničke zajednice Srbi u Hrvatskoj u velikom su se broju slučajeva priklonili ideji integralnog jugoslavenstva, pa su na taj način također pokazivali mogućnost adaptacije u novim prilikama, ali su isto tako gubili svoj identitet. Dva su razloga za to, a čini se da su oba bila podjednako jaka: strah od terora proživljenog u NDH i socijalistička politika egalitarizma, neisticanja nacionalnih simbola te nestvaranja posebnih društava ili bilo kakvih nacionalnih organizacija. Zapravo je nacionalni identitet Srba bio sveden na ime i ćirilčno pismo te ponekad i ponegdje na obiteljske slave. U Jugoslaviji su Srbi u Hrvatskoj, kako zaključuje Milorad Pupovac, postali čuvari poretka. Goleme žrtve koje su Srbi u Hrvatskoj, bilo kao civilne žrtve, bilo u redovima partizana, podnijeli za uspostavu nove socijalističke Jugoslavije usadile su kod najvećeg broja hrvatskih Srba izuzetnu privrženost antifašizmu i tekovinama narodnooslobodilačke borbe.

Istraživanja čuvanja antifašističke tradicije i komemoriranja žrtava Srba u Hrvatskoj

Istraživanja su pokazala da je antifašistička tradicija i antifašizam najviše obilježio identitet Srba u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata. To čuvanje tradicije antifašizma i jugoslavenstva vidljivo je u kazivanjima koja su prikupljena među Srbima u Hrvatskoj te je vidljivo u čuvanju antifašističkih tradicija danas.

a) Pakrac i Slatina

Jedan od najteže pogođenih krajeva u Drugom svjetskom ratu u bivšoj Jugoslaviji bio je pakrački kraj. Ukupan broj stradalih u Drugom svjetskom ratu na području nekadašnje općine Pakrac iznosi 6.233 osoba, od čega njih 879 koji su stradali kao vojne žrtve i njih 5354 koji su stradali kao civilne žrtve. Od toga ih je u naseljima stradalo 3.838, u logorima 1.217, a kao žrtve rata njih 299. Prema nacionalnosti bilo je 5.300 Srba, 300 Hrvata, 120 Židova

i 513 ostalih.¹ Prema popisu iz 1931. na području kotara Pakrac živjelo je 20.195 Srba. Što govori o tome da je stradalo više od ¼ Srba na području kotara. Upravo komemoracije su bile mjesta okupljanja koja su bila vezana i za antifašističku tradiciju. Sjećanja na žrtve koje su pale kao civili, ali i kao antifašistički heroji, ostala je prisutna kod pripadnika srpske nacionalnosti i nakon Drugog svjetskog rata. Kazivači su vrlo jasno dali do znanja da su žrtve bile pamćene, ali da se nije zamjeralo lokalnom hrvatskom stanovništvu, već se zbog čuvanja bratstva i jedinstva težilo integralnom jugoslavenstvu.

Milan Kozlović prisjeća se komemoriranja žrtava u mjestu Kusunje gdje su, kao što je vidljivo iz prethodnog teksta, žrtve bile osobito teške. »Kod nas je u jednom danu u Drugom svjetskom ratu bilo poubijano pola sela. Jedan dio stanovnika završio je u Staroj Gradišci, a drugi su poubijani u selu. Mojih je 14 stradalo 13. kolovoza 1942. u Kusunjama. 13. kolovoza se komemorirao svake godine. Crkva bi održala svoj protokol, a državne strukture držale su akademiju u Domu u Kusunjama. Uvečer je bila zabava s pjesmom i plesom. Na spomenik bi se postavio lovorov vijenac. 1962. godine napravljeni su bunari u koje su pobacani Srbi iz Kusunja, ali na te su bunare odlazili prilikom komemoriranja samo predstavnici crkve.«

Milan Harambašić iz Korita ističe kako u njihovom selu nije bilo masovnih pokolja. Ono što ističe Harambašić vrijedi i za ostala srpska sela u okolini: »Nikada nisam čuo da su bake optuživale Hrvate za smrt sinova, kćeri ili unuka. Češće su optuživale svoje bližnje što to nisu spriječili. Tako je baka optuživala djeda što je svoju kćer poslao natrag u Kukunjevca prije pokolja i što je ona ondje stradala sa svojim djetetom.«

Slično govori i Mile Ljubičić iz Kukunjevca. »Naše selo je imalo ukupnu žrtvu od 780 osoba koji su stradali što u logoru, što u partizanima, što nad rakom. Dakle, trećina našeg sela je nestala u Drugom svjetskom ratu. Uoči rata selo je imalo 2014 stanovnika, a poslije 1200. Poslije rata moji roditelji nisu forsirali tu priču iako su preživjeli golgotu. Otac je prošao Jasenovac, Staru Gradišku i Sisak.« Dakle, žrtve su se komemorirale, ali se lokalnom hrvatskom stanovništvu nije zamjeralo za zločine koje su počinili uglavnom stranci. Jedino hrvatsko selo koje je sudjelovalo u stradanjima lokalnih Srba bilo je Španovica koja je uništena u Drugom svjetskom ratu i nikada više nije obnovljena u onome obliku i veličini kao što je to bilo prije Drugog svjetskog rata.

1 V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989., str. 157.

Očito je da su Srbi zbog parole bratstva i jedinstva bili spremni na zajednički život s Hrvatima. O tome govori Jevrosima Paunović prisjećajući se hrvatsko-srpskih odnosa u vrijeme socijalizma. »Vjerovali smo u Jugoslaviju i u jugoslavenstvo. Činjenica je da u Drugom svjetskom ratu ljudi baš i nisu imali mnogo izbora. Bili su silom prilika partizani, komunisti i antifašisti. U poslijeratnom periodu bili smo svi ubijeđeni da smo braća. Nismo zamjerali zločine lokalnom hrvatskom stanovništvu. U našem kraju su u zločinima sudjelovale samo dvije ili tri osobe koje su bile domaći Hrvati. Njima su se znala puna imena i prezimena.« Ono što Jevrosima ističe vrijedilo je za sva sela pakračkog kraja: »U vrijeme Drugog svjetskog rata ovdje nije postojalo niti jedno selo u kojem netko nije ubijen. Ti pokolji su bili neizbrisivi. Dani kada su izvršeni pokolji su se poštivali. Bili su to dani sjećanja kada su ljudi pričali o tim događajima.«

I na slatinskom području držalo se do antifašističkih tradicija koje su bile usko vezane za čuvanje uspomene na stradale. Pojedini značajni događaji iz lokalne povijesti, ili iz povijesti sela obilježavani su svake godine. U Gornjem Miholjcu takav je bio 26. veljače kada je oko 30 osoba iz Gornjeg Miholjca otišlo u partizane. Na godišnjicu formiranja 6. korpusa (oko 6. lipnja) odlazilo se u Voćin, a ciljalo se da to bude oko Svete Nedjelje, pravoslavnog kirvaja u Voćinu. U Voćinu se održavala smotra folkloru toga dana na kojoj su nastupala brojna folklorna društva iz Slavonije. U Noskovačkoj Dubravi nalazio se spomenik djeci Potkozarja koji su umrli od neishranjenosti i bolesti. Radio se o 69 djece u dobi između tri mjeseca i sedam godina koji su preminuli između 24. kolovoza do 1. prosinca 1942. godine. I na groblju u Miklešu nalazi se spomenik palim borcima njemačke čete Ernst Thälmann. Naime, u borbama kod Mikleša poginulo je krajem listopada 1943. 49 boraca spomenute njemačke čete. Svakako mjesto najveće komemoracije u vrijeme socijalizma bila je lokacija u zaseoku Zubići kod Kometnika. Ondje se zbila jedna od najtežih trauma na području Slavonije budući da je u dva dana u siječnju 1942. poubijano 220 muškaraca Srba. Poubijani muškarci bili su podrijetlom iz Kometnika i Dobrića. Do komemoriranja žrtava Kometnika narod slatinskog kraja osobito je držao. Rajko Zubić iz Kometnika se prisjeća kako je je kod škole bio spomenik kod kojeg su se polagali vijenci. »Dolazio bi i pop, a kuhala se rakija i pogače. Komemoracija je trajala i po tri sata. O tome događaju nije se mnogo pričalo. Mladi su radije odlazili u zabave, a stariji su međusobno razgovarali o tim događajima, ali nikada ne odviše.« I u partizansku bolnicu Gudnoga odlazilo se

svake godine. Naime, dječaci slatinskog kraja koji su trebali biti primljeni u omladince morali su propješačiti jedan dio voćinskog kraja, a krajnji cilj je bila Gudnoga, partizanska bolnica. Tako je, prema riječima Igora Pavkovića bilo do 1990. godine. Pioniri slatinskog kraja su za razliku od omladinaca odlazili do spomenika umrojoj kozaračkoj djeci u Noskovačkoj Dubravi. Igor Pavković ističe kako Srbi voćinskog kraja i danas jako drže do antifašizma. »Nije to onaj klasični antifašizam, već partizanska baština. Naime, svi naši đedovi su bili u partizanima.«

b) Kordun

Nakon rata do antifašizma i antifašističke borbe, kao i do žrtava fašističkog terora Srbi Korduna držali su posebno mnogo. Pojedini značajni događaji iz lokalne povijesti, ili iz povijesti sela obilježavani su svake godine. Sjećanja na Drugi svjetski rat bila su posebno svježja kod generacija koje su prošle stradanja, uništavanja kuća, odvođenje u logore, prekrštavanja. A pamtili su svi – od male djece do staraca. Događaji iz rata prepričavali su se i generacijama koje nisu prošle kroz rat već su rođene nakon Drugog svjetskog rata. Natalija Koprenica se prisjeća da je njezin otac dobro znao sve pokolje koji su se zbili na Kordunu u Drugom svjetskom ratu. Nedjeljka Grudić, rođena dugo nakon Drugog svjetskog rata, kazuje da nije bilo kuće u Ponorcu iz koje netko nije stradao, ali da se nije mnogo pričalo o Drugom svjetskom ratu. »Teško i mukotrпно se živjelo, ali smo svi bili zadovoljni. Naše su kuće bile srađnjene u Drugom svjetskom ratu, neke od njih i u nekoliko navrata. Imali smo zemunice pokraj nekadašnjih kuća.« Dakle, kuće Srba na Kordunu bile su paljene i po nekoliko puta, a stanovništvo se teško nosilo sa životom u bajtama i zemunicama nakon Drugog svjetskog rata. Bogdan Rkman iz Perne kazuje kako je njegovo selo početkom osamdesetih imalo 160 nositelja partizanske spomenice 1941. godine te kako se u razgovorima kod kuće spominjalo ustaše i njihove zločine, a da su Nijemci bili samo jednom u Perni, pa se njih u razgovorima uopće nije spominjalo. Čuvanje antifašističke tradicije bio je temelj identiteta Srba na Kordunu budući da su Srbi Kordunaši masovno sudjelovali u antifašističkoj borbi. Milan Kekić iz Rabinje ističe da se mnogo više držalo do antifašističkih praznika nego li do crkvenih godova. »Slavili smo 4. srpnja (Dan borca) u Cvijanović Brdu, a 27. srpnja (Dan ustanka naroda Hrvatske) u Šljivnjaku. Na Đurđevdan se odlazilo u Veljun na kosturnicu i na spomenik. Nema kuće iz koje netko nije stradao u pokolju u Blagaju i Veljunu. Mi smo odgajani da pamtimo, ali nikada nismo mrzili.

Dolazili su Hrvati nama, bilo je međunacionalnih brakova, ali Srbima zbog toga nije bilo drago. Pamtili smo i kada su ustaše htjeli zapaliti Srbe u crkvi u Veljunu.« U kolektivnoj memoriji veljuskog kraja osobito je težak ožiljak predstavljalo stradanje Srba u Blagaju i Veljunu. Demografski se veljunski kraj nikada nakon toga nije oporavio. Ilija Matijević iz Dugog Dola kod Krnjaka prisjeća se da se u krnjačkom kraju osobito držalo do komemoracija »u Veljunu i u Ivanović Jarku«. Na Debeloj kosi je bila centralna proslava Dana ustanka naroda Hrvatske za Zajednicu općina Karlovac. Darinka Momčilo- vić iz Vrginmosta ističe da se u Glini i u Vrginmostu nije isticalo stradanje u glinskoj crkvi te da se o tome nije javno govorilo. Isticalo se proboj na Biljegu i mjesta dizanja ustanka, a Petrova gora je bila simbol narodnooslobodilačke borbe. »Oni koji nisu otišli na pokrst u Glinu, oni su otišli u partizane. U glinskoj crkvi su stradali silni ljudi. U školi nismo o tome govorili. Govorilo se o Petrovoj gori, ali Glinu se nije spominjalo.« Nije se spominjalo one koji nisu stradali za ideju bratstva i jedinstva. Naime, glinske žrtve su bile prije početka ustanka, pa ih se nije toliko isticalo. Đuro Šaula iz Lisina pamti da su Srbi duboko u sebi zamjerali Hrvatima i Muslimanima zločine iz Drugog svjetskog rata, osobito na prostoru oko Cetingrada gdje je živjelo nacionalno mješovito stanovništvo. »Ta sjećanja su se potiskivala javno, ali se pamtilo zločine unutar obitelji. Isticalo se one poštene Hrvate koji su štitili Srbe za vrijeme Drugog svjetskog rata.« Dakle, javno se nije potenciralo ustaške zločine zbog čuvanja 'bratstva i jedinstva'. Branko Eremić iz Vojnića kazuje da je »iskonski antifašizam bio svakako najjači u našim krajevima, na Kordunu, na Baniji i u Lici. Vojnić je u NOB-u bio prvo oslobođeno kotarsko mjesto (11. siječnja 1942.) Mnogo se držalo do nekih povijesnih destinacija i spomenika NOB-a. Na Kordunu je sve bilo vezano za antifašizam.« Činjenica je da je svako kordunaško selo nastanjeno Srbima imalo spomenik žrtvama fašističkog terora i stradalim partizanskim borcima, a Srbi su osobito držali do komemoracija i obilježavanja pojedinih praznika. Dakle, na Kordunu je u vrijeme socijalizma javni i društveni život bio prožet antifašističkom tradicijom i uspomenom na partizansku borbu za koju se držalo da je spasila Srbe Korduna od istrjebljenja. U posljednjem periodu, nakon početka 2000. anti- fašizam i komemoriranje žrtava posebno su međusobno povezani budući da su organizatori proslava antifašističkih praznika i obilježavanja komemora- cija uglavnom iste institucije.

Tablica I. Broj žrtava na Kordunu prema istraživanjima Graovac-Cvetković

Kotar	Broj stanovnika 1931.	Broj pravoslavnih 1931.	Broj stanovnika 1941. (za stopu demografskog rasta uvećan rezultat popisa iz 1931)	Broj ubijenih civila 1941.	Postotak ubijenih civila 1941. od ukupnog broja stanovnika 1941. u kotaru	Broj ubijenih civila 1941–1945. i postotak od ukupnog broja stanovnika 1941. u kotaru
Vojnić ²	17.228	14.317 (83,1%)	18.778	935	4,97%	4.894 (26,06%)
Vrginmost ³	37.820	30.237 (79,95%)	41.223	4.263	10,34%	6.991 (16,95%)
Slunj i Veljun ⁴	45.829	24.352 (53,13%)	49.953	1.924	3,85%	5.748 (11,50%)

Zaključna razmatranja vezana za istraživanja Srba i njihovog odnosa prema antifašizmu

Privrženost Srba tekovinama narodnooslobodilačke borbe zacijelo je i danas jedno od primarnih obilježja njihova identiteta. Odgovarajući na pitanja o svojoj vojnoj prošlosti, većina kazivača govorila je o partizanskoj borbi, a nije ni pomišljala na stariju prošlost. Dakle, narodnooslobodilačka borba ostala je u živom sjećanju kazivača. Privrženost tekovinama narodnooslobodilačke borbe postala je nakon Drugog svjetskog rata dio srpskog identiteta u Hrvatskoj i ostala je to sve do danas. Razloge tome treba tražiti u činjenici da je Srbe u Hrvatskoj antifašizam spasio od uništenja, ali i u tome što im je omogućio da postanu konstitutivni narod u Hrvatskoj. Uz privrženost narodnooslobodilačkom ratu usko su vezani i komemorativni skupovi na mjestima stradanja u Drugom svjetskom ratu, osobito Jasenovac koji je zauzima (i zauzima) posebno mjesto u kolektivnoj memoriji Srba u Hrvatskoj. Koliko je narodnooslobodilački rat pridonio negiranju nacionalnog identiteta Srba u Hrvatskoj, govori činjenica da se velik dio Srba nakon Drugog svjetskog rata izjašnjavao kao Jugoslaveni te da su zanemarili sve druge oblike identiteta: onaj vjerski koji je sveden na minimum, onaj koji se ticao pisma i jezika koji je postao nebitan, onaj književni koji je sveden na zajednički nazivnik jugoslavenske književnosti, onaj stranački koji nije postojao, onaj nestranački – kulturni koji je dokinut 1972. godine gašenjem

² Kotar Vojnić u NOB i socijalističkoj revoluciji, Karlovac 1989, str. 1114. Kotar Vojnić je tada obuhvaćao i dijelove poslijeratne općine Karlovac i općine Duga Resa (odnosno područje Krnjaka i Perjasice).

³ D. Baić, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941–1945*, Vrginmost 1980, str. 270–273.

⁴ *Kotar Slunj i kotar Veljun u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Karlovac 1988, str. 911.

SKD "Prosvjeta" kao posljednje kulturne srpske organizacije u Hrvatskoj i onaj urbani koji je nestao u vihoru Drugog svjetskog rata, ali koji je obnovljen nakon Drugog svjetskog rata na neidentitetski način.

Herojstvo i antifašizam

Tko su to zapravo heroji? Heroji ili junaci su izuzetno hrabri ljudi koji spašavaju druge ljude i brane ih od zla. Tko su bili heroji za vrijeme narodnooslobodilačke borbe? Dodjelom naslova i ordena narodnog heroja Jugoslavije određenim osobama kao i stvaranjem i prenošenjem priča o narodnim herojima, nastali su herojski likovi preko kojih je prezentiran čitav partizanski rat i vrijednosti grupe koja je izabrala ove heroje. Partizanski rat u Jugoslaviji bio je svijetao primjer gerilskog načina ratovanja i istican je među takvim oblicima ratovanja i u Europi i u svijetu. Narodni heroji su svjedočili svojim primjerima upravo o posebnom ratnom iskustvu jugoslavenskih partizana i o njihovom herojstvu. Partizani su uspjeli kroz teške sukobe s neprijateljem u sedam neprijateljskih ofenziva predvođeni Josipom Brozom Titom pobijediti višestruko jačeg neprijatelja. Narodni heroji su tako postajali nakon rata ikone i predstavljali su nerealne ličnosti koje su simbolizirale herojsko ponašanje, herojski život, herojska djela i herojsku smrt, sve vrijednosti koje su preuzimale generacije koje su izišle iz Drugog svjetskog rata. Narodni heroji su čuvali i od zaborava tekovine rata te sjećanja na partizansku ikonografiju, bitke, ofenzive... Biografije narodnih heroja najčešće su podsjećale na hagiografije i panegirike. Najveći broj njih dobio je priznanje nakon rata, odnosno 1951., 1952. i 1953. godine. Tito je bio jedini vrhovni zapovjednik u Drugom svjetskom ratu koji je sa svojim ratnicima ratovao na ratištu. Stoga je tri puta odlikovan ordenom narodnog heroja. Instituciju narodnih heroja uveo je SSSR, a bilo je to nešto slično proglašenju svetaca u Crkvi. Kao što u Crkvi postoje mučenici, tako su od 1322 narodna heroja njih više od polovice poginuli u Drugom svjetskom ratu. Od 164 narodna heroja koji su proglašeni u periodu između 1942. i 1945. njih čak 130 proglašeno je posthumno. Heroji su ginuli na tri načina: polagano u mukama pod torturom, nasilnom smrću u jednom trenutku i izvršivši samoubojstvo. Titula narodnog heroja dijelila se kao najviše priznanje borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima koji su se naročito istaknuli svojim junaštvom i požrtvovnošću u Narodnooslobodilačkoj borbi. Prvi proglašeni narodni heroj bio je Petar Leković, borac Druge proleterske brigade iz

Užičke Požege koji je poginuo nedugo iza proglašenja narodnim herojem. Kada je Leković ostao bez municije navodno je do smrti bacao kamenje na Talijane, pa su ga i našli izrešetanog s rukama ukupnim u stijene. Narodni heroji su, poput Mirka i Slavka iz poslijeratnih partizanskih stripova, pobjeđivali Nijemce, ustaše, četnike i Talijane bacajući bombe kroz dimnjake i prozore i uspjevši ih nakon toga zarobiti. Tako je Boško Buha ubacivao bombe kroz dimnjak boreći se do smrti kada je upao u četničku zasjedu. Luka Vučinić se uvukao u ustaški logor kod Bugojna i ondje je detonirao nekoliko bombi i potom se uspješno išuljao. Dušan Munih Darko, iz Volča u Sloveniji, prikrao se karabinjerima i u postaju bacao bombe, a potom zarobio preživjele. Sava Kovačević je poginuo predvođeci juriš. Partizani su nedostatak naružanja nadoknađivali nevjerojatno hrabrim podvizima i akcijama koje su ustaše, Nijemci, Talijani i četnici pokušavali suzbiti raznim vrstama odmazdi. Tako su pokušavali uništiti partizane u brojnim neprijateljskim ofenzivama u kojima im to nije pošlo za rukom. Ni na najvećim ofenzivama na Kozari, Petrovoj gori, na Neretvi i Sutjesci partizani i civilno stanovništvo nisu pokleknuli te su se oduprli okupatorima uz strašno visoke civilne žrtve. U poslijeratnim godinama te su pobjede pretvorene u mitove, legende. I same planine poput Kozare i Petrove gore postale su legendarne, o njima su snimani filmovi koji su prikazivali herojstvo partizana i naroda koji se borio uz njih. Narodni heroji su bili opjevani u kasnijim narodnim pjesmama, a o njima su i književnici pisali svoja prozna djela. Kao što je već spomenuto njihova su djela bila pretjerano savršena i do mitskih razmjera razrađena u kasnijoj socijalističkoj mitologiji. Narodni heroji su bili simbol branitelja običnog naroda protiv ugnjetavanja fašističkih osvajača i njihovih domaćih pomagača. Koliko su komunisti držali do narodnih heroja govori činjenica da su imena značajnih tvornica dobila po narodnim herojima kao što su Marijan Badel, Josip Kraš, Janko Gredelj, Đuro Đaković, Rade Končar i Ivo Lola Ribar. Legendarne izjave Rade Končara poput »Milosti ne tražim, niti bih vam je dao!« ili »Pucajte u prsa kukavice!« govore o dimenzijama štovanja kulta narodnih heroja u Jugoslaviji, kada se već mrtvim partizanima i narodnim herojima pripisivalo pojedine rečenice koje su izrekli prije smrti. Slične su se riječi pripisivale i drugim narodnim herojima kao što je to bio slučaj sa Stjepanom Filipovićem koji je pred izvršenje smrtne kazne navodno izjavio okupljenom narodu: »Što čekate? Što trpите? Uzmite puške i istjerajte ovu žgadiju iz zemlje. Živjela narodnooslobodilačka borba i naši saveznici prijatelji! Živio Sovjetski savez zaštitnik malih naroda! Dolje germanske

horde! Dolje izdajnici našeg naroda! Živio radni svijet! Stojite i gledate. Ako budete samo stajali i gledali neprijatelj će i vas ovako jednog po jednog vješati. Smrti se ne plašite. Ona nije ništa. To ćete vidjeti kroz nekoliko trenutaka kad ja budem umirao. Nije smrt strašna ako se zna zašto se umire!» Dakako da su Filipoviću ove riječi stavljene u usta nakon rata jer nitko nije zapisivao što je on točno rekao prije smrti, ali taj njegov govor je svakako bio dio poslijeratnog folklor herojstva junaka NOB-a. Na sličan se način obratila narodu i Lepa Radić, narodni heroj iz okolice Banja Luke koja je prije smrti pozvala na otpor okupatoru. Smrt je dakle poruka ne samo članovima KPJ, već i svim ostalima. Od ukupno 1322 narodna heroja njih 91 su bile žene. Orden narodnog heroja dobila su i 22 strana državljana. Posljednji narodni heroj proglašen je 1991., a radilo se o majoru Milanu Tepiću koji se na dan 29. rujna 1991. zabarikadirao u opkoljenom skladištu municije u Bjelovaru i digao u zrak cijelo skladište odvevši sa sobom u smrt još 11 hrvatskih vojnika. Mjesec i pol kasnije odlikovan je od strane Predsjedništva SFRJ Ordenom narodnog heroja Jugoslavije. Brojni narodni heroji imali su svoje biste diljem hrvatskih gradova i sela. Možda je najbolji primjer uništavanja spomenika narodnim herojima onaj iz Opuzena gdje je veliki spomenik već spomenutom Stjepanu Filipoviću 1991. miniran i nikada ponovno postavljen. Fotografija Stjepana Filipovića pod vješalom i s omčom oko vrata, nekoliko trenutaka prije smrti postali su simbol antifašističke borbe naroda Jugoslavije. Ta fotografija je dio stalnog postava Memorijalnog muzeja holokausta u Washingtonu, a svojedobno je bila izložena u sjedištu Ujedinjenih naroda. Spomenik Filipoviću u Valjevu i danas stoji.⁵ Pomalo komično zvuči činjenica da je neki Ante Ljubičić u Splitu rušio bistu Rade Končara u pijanom stanju, pa se spomenik srušio na njega još 2018. godine i slomio mu nogu.⁶ Dakle, narodni heroji Jugoslavije pripadaju vrsti heroja mučenika te je njihova žrtva iznimno visoko vrednovana u socijalističkom društvu. Oni su zapravo bili izabrani kako bi označili herojstvo i kako bi predstavljali pamćenje na Drugi svjetski rat. Kroz likove narodnih heroja prenošeno je ratno iskustvo i mučeništvo koje su heroji podnijeli za slobodu jugoslovenskih naroda. Dio narodnih heroja nisu predstavljani kao mučenici već kao lideri, ratnici i patrioti budući da su preživjeli Drugi svjetski rat. Činjenica je

⁵ <https://balkans.aljazeera.net teme/2017/6/1/narodni-heroj-priznat-u-svijetu-ponizen-u-domovini>.

⁶ <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/covjek-koji-je-srusio-spomenik-koncaru-rodu-ne-poznajem-ali-ne-volim-komuniste-partizane-i-srbe-20181108>.

da su narodni heroji imali dvojaku funkciju: da generaciji koja je izišla iz rata stvore smisao i da poslijeratnim generacijama posluže za izgradnju vlastitog identiteta na temeljima vrijednosti za koju su se borili i umirali narodni heroji.⁷ Od 282 narodnih heroja koliko ih je proglašeno u Hrvatskoj za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata, danas više nema niti jednog koji je živ. Među Srbima u Hrvatskoj bilo je mnogo narodnih heroja. Nabrojimo samo one najpoznatije poput Milutina Baltića koji je bio posljednji živući u Hrvatskoj, Rade Bulata, Stanka Bjelajca, Boška Buhe, Dušana Čalića, Nikole Demonje, Vasilja Gaćeše, Rade Janjanina, Đoke Jovanića, Miloša Kljajića, Rade Končara, Dragice Končar, Nikole Miljanovića, Gojka Nikoliša, Kate Pejnović, Smilje Pokrajac, Milana Žeželja....

Spomenici NOB-e kao dio antifašističkog identiteta Srba u Hrvatskoj i njihovo uništavanje

Spomenici su svjedoci nekog vremena, oni nam pružaju informacije o vremenu kada su nastali i o običajima, religiji, kulturi i ekonomiji određenog vremena i prostora. Posebnu skupinu među spomenicima predstavljaju spomenici koji su posvećeni onima koji su stradali u ratu (bilo kao civilne, bilo kao vojne žrtve). Zato da bi se odala počast velikom broju poginulih osoba u Drugom svjetskom ratu, nakon Drugog svjetskog rata započelo se s gradnjom spomenika i spomen-obilježja. Tijekom 45 godina socijalističke vlasti podignuto je oko 6.000 takvih spomenika samo na području Hrvatske. Mnogi spomenici su sadržavali i popise stradalih i ubijenih, dok su drugi pak podignuti kao simboli otpora nekog kraja, a treći u spomen na određene pojedince ili na određene događaje, odnosno u svrhu komemoriranja određenih događaja. Ovi posljednji su bili osobito često posjećivani i njih su ciljano 'pohodile' velike grupe ljudi. Raspadom Jugoslavije i izazivanjem ratnih sukoba na području Hrvatske dolazi do uništavanja većeg broja antifašističkih spomenika. Takvih oštećenih i uništenih spomenika u periodu između 1991. i 2000. godine bilo je najmanje 3000. Oštećivanje, rušenje, devastacija i/ili pljačkanje antifašističkih spomenika u ratnim prilikama i, osobito, u vrijeme ratnih operacija vojnih snaga bili su česta pojava na prostoru Hrvatske u kojem Srbi čine relativnu ili apsolutnu većinu.

⁷ Najbolje o narodnim herojima i njihovoj herojskoj smrti vidi u: I. Lučić Todosić, »Telo kao izvor značenja u kulturi sećanja: reputaciono preduzetništvo likova jugoslovenskih narodnih heroja« u: *Etnoantropološki problemi*, n.s., god 15, sv. 4 (2020), 1153-1184.

Motivi tih napada na integritet antifašističkih spomenika samo su iznimno bili vojne prirode: procjena da je potrebno onesposobiti neprijateljevu promatračnicu ili, pogotovo, položaj za snajperista ili za mitraljesko gnijezdo. Mnogo češće su antifašistički spomenici razarani zbog svojih reprezentativnih i simboličkih funkcija, kao eminentan i najdojmljiviji iskaz pripadnosti antifašističkom pokretu, kao tradicionalne vrednote, a ponekad i kao umjetnička ostvarenja. U povijesnoj perspektivi, nijedan od tih mogućih motiva ne može, dakako, opravdati čin razaranja spomenika: i svaku zloporabu spomenika kao vojnog objekta i, osobito, svaki oružani napadaj na spomenik koji nije u trenutku toga napadaja direktno zloupotrebljavan kao sredstvo vojne akcije povijest mora okvalificirati kao ratni zločin.

Primjeri koji optužuju

U svojem osvrtu na devastaciju spomenika izabrao sam nekoliko primjera, koji su zbog svoje različite namjene, kao i zbog svoje različite sudbine interesantni za daljnju razradu. Neke od njih sam opširnije obradio, smatrajući da su možda manje poznati, dok sam druge tek spomenuo ili ih se dotakao.

Spomenik koji sam odabrao skriven je daleko od pogleda znatiželjnika i do njega dolazi samo onaj koji kao cilj ima posjetu. Selo Jadovno smjestilo se u dubokoj šumi Velebita, na kilometar i pol dugom proplanku na 805 metara nadmorske visine, 16 kilometara sjeverozapadno od Gospića. Sam smještaj jednog od najbrutalnijih ustaških logora koji je bio u funkciji tek nekoliko mjeseci, bio je u dubokoj velebitskoj šumi, na nadmorskoj visini od 1.200 metara, 6.5 kilometara udaljen od najbližeg sela Jadovna, na nepristupačnom terenu na proplanku Čačić dolac površine 90X180 metara. Izolacija logora bila je potpuna, a za razliku od ostalih logora u NDH u Jadovno nikada nije došao niti jedan paket niti je iz Jadovna ikada itko primio kakvo pismo. U logorskom sistemu Gospić-Jadovno-Pag je prema poimeničnom popisu dr. Đure Zatezala stradalo preko 10.000 osoba, u najvećoj mjeri Srba i Židova. Prema nekim drugim podacima broj poubijanih je znatno manji.

Postoje dva spomenika na lokacijama oko Jadovna. Jedan od spomenika autora Ratka Petrića bio je postavljen iznad Šaranove jame 1988. godine. Spomenik nikada nije završen budući da je ubrzo došao rat. Taj je spomenik uništen 1991. sasvim očito od strane pripadnika Hrvatske vojske budući da se taj dio Velebita 1991. godine nalazio pod njihovom kontrolom. Nakon

posljednjeg rata 2011. godine spomenik je obnovljen, ali je kao i prije rata, ostao nedovršen. Šest kilometara daleko u šumi nalazio se drugi spomenik, na lokaciji Čačića dolac, na mjestu nekadašnjeg logora Jadovno. Taj je spomenik u potpunosti devastiran, a spomen-obilježje više ne postoji. Članovi udruge Jadovno su postavili krst na mjestu Čačića dolac te su oni jedini posjetitelji lokacije nekadašnjeg logora. Na kraju sela Jadovno, na putu prema logoru, postavljen je spomenik za poginulog sudionika Velebitskog ustanka iz 1932. godine Stjepana Devčića, koji je sasvim sigurno neprimjereno nedaleko lokacije jednog od najsvirepijih ustaških gubilišta.⁸

Pedesetak kilometara od Jadovna, u nekadašnjoj općini Donji Lapac, nalazi se spomenik Ustanku naroda Like. Naime, ustanak u Srbu bila je oružana pobuna protiv ustaških zločina nad Srbima u Lici koji je započeo napadom na žandarmeriju u Srbu 27. srpnja 1941. Radilo se o masovnom ustanku gerilskih jedinica i naroda kotara Donjeg Lapca pokrenutog od strane Komunističke partije Hrvatske. Početak tog ustanka se slavio od 1945. do 1990. kao republički praznik Dan ustanka naroda Hrvatske, a obilježava se i danas proslavom u Srbu. Iznad ustaničkog mjesta Srb stajao je spomenik ustanku u Srbu, Spomenik ustanku naroda Hrvatske, danas poznat i kao Spomenik ustanku naroda Like, rad kipara Vanje Radauša. Svečano je otvoren 1951. godine. Visok je 15.5 metara. Spomenik je zbog utjecaja ličke klime bio obnovljen 1960-ih godina. Bijeli brački kamen istrošile su zime i vjetrovi, pa je on zamijenjen svijetlosivim granitom sa Pohorja. Tijekom operacije „Oluja“ 1995. godine, prema svjedočenjima mještana Srba, dva su tenka, koji su ostali poslije operacije, stala podno spomenika i ponavljanim ispaljivanjem topovskih granata srušila kameni stub i skulpture. Skulpture su s vremenom pokradene i preprodane. Srpsko narodno vijeće je u okviru koalicionog sporazuma 2007. godine uvrstila spomenik u Srbu na listu pet velikih spomeničkih ostvarenja za koja su tražili obnovu. Godine 2008, Hrvatski restauratorski zavod preuzeo je obnovu spomenika. Arhitektonski projekat rekonstrukcije napravio je arhitekta Zvonimir Krznarić, a restauriranje skulptura obavio je akademski kipar Alan Vlahov. Spomenik je obnovljen 2010, a svečano otvoren 27. srpnja 2011. godine. Svakog 27. srpnja organizirano se slavi Dan ustanka naroda Like, a ispod spomenika ekstremni desničari uz policijsko osiguranje imaju protuskup na kojem tvrde da su stanovnici lapačke kotline i okolnih bosanskih općina digli četnički ustanak i da su u

⁸ O Jadovnom najbolje vidi na: <https://jadovno.com/>; <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>.

okolici Srba ubijali Hrvate. Tako jedan spomenik koji je predstavljao simbol prvog otpora fašizmu danas simbolizira sukob ekstremne desnice i štovatelja antifašizma i vrijednosti narodnooslobodilačke borbe.⁹

Vratimo li se natrag prema Gospiću, nedaleko prometnice koja veže Gospić i Gračac stajalo je nekada Divoselo. Jedan od najgorih masovnih zločina nad Srbima u Lici zbio se upravo u tome naselju u početku kolovoza 1941. Dana 2. kolovoza mještani sela Ornice, Čitluk i Divoselo sklonili su se na proplanak pod Velebitom zvan Kruškovače. Ujutro 5. kolovoza ustaše su poubijali preko 300 Srba iz nabrojanih sela, dok se ostatak preživjelih sklonio na Velebit. Nakon rata, na mjestu Kruškovače, podignut je spomenik koji je uništen tijekom akcije Medački džep 1993. godine. Od spomenika je ostala samo ograda zarasla u gustu šumu.¹⁰

Nestali su i spomenici na u dubini plješivičke divljine. Između Korenice i Donjeg Lapca prostiru se predjeli Bijelih Potoka i Kamenskog. Kamensko, prije pastirsko naselje, zauzeli su partizani sredinom god. 1942. Na području Bijelih Potoka i Kamenskog održano je mnogo značajnijih političkih i vojnih skupova već u prvim godinama NOR-a. U isto vrijeme u masivu Plješivice boravi 70 do 80 zbjegova s oko 30000 ljudi. Tu se od 1942. do 1944. nalazi velika partizanska baza s bolnicom s oko 230 kreveta, centralna tehnička radionica za proizvodnju i popravak oružja, tiskara i kožare. Međutim, nakon rata nisu sačuvani autentični objekti, osim grobišta iz vremena NOR-a, Centralni spomenik Spomen-područja Bijele Vode – Kamensko autora Vladimira Ugrenovića i Berislava Radimira teško je oštećen za vrijeme posljednjeg rata. Spomenik je prema nekim izvorima uništen u prvoj polovici 1990-ih godina, za vrijeme postojanja SAO Krajine. Međutim, spomenik ne samo da nije obnovljen, već je i dodatno degradiran nakon rata. Unatoč još uvijek važećoj zaštiti, čini se da nisu poduzimane nikakve konkretne mjere da se proces devastacije zaustavi. Posebno vrijednih šest brončanih skulptura Tifusara iz perioda 1956.-1959. godine u Bijelim Potocima izradio je akademski kipar Vanja Radauš, a spomenici su ukradeni u vrijeme postojanja SAO Krajine te do danas nisu pronađeni.¹¹

Na morskoj paškoj obali, gdje se kupaju turisti tijekom ljetnih mjeseci, u vrijeme Drugog svjetskog rata nalazio se okrutni ustaški logor. Logor Slana

9 O Srbu vidi u: Juraj Hrženjak, ur. *Rušenje antifašističkih spomenika 1990-2000*. „SABARH“, Zagreb 2002. 99.

10 Zločin u Divoselu vidi u: <http://www.maz.hr/2015/03/13/heroj-selo-divoselo/>.

11 O Bijelim Potocima vidi u: <https://www.spomenikdatabase.org/korenica>.

na Pagu nalazio se u blizini sela Metajna na otoku Pagu. Djelovao je od lipnja do kolovoza 1941. godine, i u njemu je ubijeno mnogo Srba i Židova. Logor je zatvoren na zahtjev talijanskih okupacijskih vlasti. Posebnost Slane je i u tome što je to jedino mjesto stradanja na kojem i danas postoje ostaci logora: srušeni objekti, stražarnica, cesta i suhozid koji su golim rukama i bez alata gradili sami zatvorenici. Uokolo se još mogu pronaći čavli i komadi bodljikave žice ukradene devedesetih. I prije pitanja komemoriranja tog prostora, valja kao jedno od najvažnijih postaviti pitanje njegova konzerviranja. Danas je svakome tko ovamo dođe bez prethodnog znanja teško pretpostaviti što je tu nekoć bilo: ploča koja je u Slanoj prvi put postavljena 1975. uništena je devedesetih, od 2010. dvaput je obnavljana, no oba je puta ubrzo, nakon svega nekoliko dana, razbijena. Lokalno stanovništvo ne želi razgovarati o logoru i negiraju njegovo nekadašnje postojanje.¹²

Spomen-kosturnica i spomenik u Veljunu kod Slunja podignuti su 1950. godine, odnosno 1975. godine u čast žrtvama pokolja u Hrvatskom Blagaju 6. svibnja 1941. godine. Autori su Aleksandar Freudenberg (kosturnica) i Mihael Kajfež (spomenik). Ustaše su optužili lokalne Srbe za ubojstvo obitelji Mravunac te su za odmazdu poubijali 520 Srba iz okolnih naselja. Ovaj spomenik i kosturnica su teško oštećeni u posljednjem ratu, a nakon rata u nekoliko navrata su oskrnavljeni (prvi put 2000. kada se Biserka Legradić pomokrila na spomenik, drugi puta 2006. kada je ukradeno 14 metalnih ploča s imenima civila koji su poubijani, treći puta kada su na spomeniku članovi HSP-a iz Čakovca iscrtali slovo U s križem i mokrili po spomeniku 2011. i četvrti puta kada je ukradeno još 49 ploča). Spomenik su obnovili Srpsko narodno vijeće i Tatjana Vujičić Vlačić rodom s Korduna 2018. godine. Oskrnjavljanje spomenika i negiranje ustaških zločina u vremenu nakon posljednjeg rata ukazuju na dubinski poremećene odnose između Hrvata i Srba na Kordunu koje su uzrokovane Drugim svjetskim ratom, poraćem i posljednjim Domovinskim ratom.¹³

Jedan od rijetkih spomenika koji nije devastiran u posljednjem ratu je spomenik u Podgariću u Moslavačkoj gori. Spomenik revolucije naroda Moslavine je monumentalan spomenik kod mjesta Podgarić u Moslavini, rad kipara Dušana Džamonje. Visok je 10, a širok 20 metara. Moslavačka gora je tijekom Narodnooslobodilačkog rata bila ustanička i partizanska baza

12 O Slanoj vidi na: <https://jadovno.com/>; <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>

13 O Veljunu vidi na: http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/spomenici/9/Spomenici_propadaju_zrtve_fasizma_se_zaboravljaju_a_Vlada_vas_novac_salje_u_Kanadu_/296/.

Moslavine i šireg područja sve do Zagreba. U blizini sela Podgarić je 1942. godine bila osnovana partizanska bolnica „Stara konspiracija”. S vremenom je Podgarić postao centar ustanka, te je u njemu boravilo Povjerenstvo Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku. Spomenik je završen 1967. godine, a svečano ga je otvorio predsjednik SFRJ, Josip Broz Tito, 7. rujna. Na prilazu do spomenika nalazi se spomen-kosturnica u kojoj su sahranjeni posmrtni ostaci oko 1000 poginulih i umrlih boraca u partizanskim bolnicama s tog područja. U posljednjem ratu spomenik nije uništen, ali usprkos tome, čini se da uslijed nebrige propada.¹⁴

Spomenik u Kamenskoj nedaleko Požege bila je najveća apstraktna skulptura na svijetu. Tridesetmetarska konstrukcija na brdu Blažuj, naziva Spomenik pobjedi revolucije naroda Slavonije, djelo je kipara Vojina Bakića. Podignuta je 1968. godine, a razvaljena do temelja 1992. godine. Taj Bakićev spomenik bio je jedno od najvažnijih djela hrvatske umjetnosti dvadesetog stoljeća. Spomenik je navodno srušen 21. veljače 1992., no samo miniranje trajalo je više dana. Navodno je miniran čak devet puta, a uništili su ga pripadnici Hrvatske vojske (123. brigade) nakon što su 25. prosinca 1991. godine zauzeli Kamensku kao važno raskršće puteva od Požege prema Voćinu i prema Pakracu. Zlatko Uzelac, povjesničar umjetnosti svjedočio je rušenju spomenika u ožujku 1992. kada je posjetio mjesto Kamensku. Ondje je zatekao vojnike Hrvatske vojske koji su mu se hvalili kako su nakon mnogo muke uspjeli uništiti spomenik, a na njegovo pitanje zašto su ga uništili odgovorili su mu da to treba srušiti. Radilo se zasigurno o najuspješnijoj Bakićevoj skulpturi koja je na kraju završila preprodana u staro željezo. Još je donedavno je prostor oko spomenika bio miniran, a čitav je kraj oko Kamenske iznimno zapušten i pust.¹⁵

Jedan od najpoznatijih i najmonumentalnijih spomenika narodnooslobodilačkoj borbi u Hrvatskoj je spomenik na Petrovoj gori. Godine 1981. spomenik je dovršen nakon deset godina gradnje, a troškovi gradnje iznosili su 34 milijarde dinara. U unutrašnjosti se nalazio muzej koji je posjećivalo 150.000 ljudi godišnje. Uništavanje spomenika započelo je već na početku rata. Iz Memorijalnog centra tada su odnošeni predmeti. Slična sudbina zadesila je i obližnju partizansku bolnicu. Tijekom okupacije između 1991. i 1995. ovo je

14 O Podgariću vidi na: <https://www.spomenikdatabase.org/podgarica>.

15 O Kamenskoj vidi na: <https://www.jutarnji.hr/globus/kako-je-1992.-unisten-bakicev-spomenik-bio-je-prevaljen-i-slomljen-poput-kakvog-razderanog-celicnog-cepeli-na-svemirskog-broda-poslije-apokalipse-93463>.

bio prostor koji je bio štab JNA i srpske paravojske. Uništavanje je nastavljeno i nakon rata, a tada su odnesene i brojne ploče od nehrđajućeg čelika. U nekoliko se navrata pokušalo zaštititi spomenik na Petrovoj gori, ali tek je izuzetnim naporom društveno-političke zajednice u Vojniću napravljena žičana ograda oko spomenika i nova vrata koja štite spomenik od daljnjeg devastiranja.¹⁶ Od spomenika Vojina Bakića stradali su gotovo svi tijekom posljednjeg rata. Vrlo vjerojatno zato što su podsjećali na Srbe i na partizane. Od 1990. do 1995. godine uništene su skulpture "Bjelovarac" koji je miniran 1991. Ostala je šaka jedne ruke i glava, a ostali dijelovi završili su u ljevaonici Tomo Vinković u Bjelovaru. Spomenik je obnovljen i postavljen na svoje mjesto 8. prosinca 2010. godine. Miniran je i "Gudovčan" ili "Pred streljanje" u Gudovcu gdje se zbio prvi zločin nad Srbima u NDH još u travnju 1941. Čini se da će na istom mjestu biti postavljen neki drugi Bakićev spomenik. Miniran je i "Spomenik bilogorskim partizanima" u selu Bačkovica, nekoliko kilometara od Bjelovara, kao i "Spomenik palim borcima", ispred škole u Čazmi. Devastiran je i Spomen-park Dotršćina u Zagrebu.¹⁷

Posebnu skupinu spomenika predstavljaju crkve u kojima su počinjena masovna ubojstva u vrijeme Drugog svjetskog rata. Takve su crkve nakon rata pretvorene u spomen-hramove. Tri su najkarakterističnija primjera u Hrvatskoj: hram u selu Sadilovac kod Slunja, hram u Kolariću kod Vojnića i hram u Kusionjama kod Pakraca.

Selo Sadilovac kraj Rakovice nastalo je 1790. godine u vrijeme austrijsko-osmanskoga rata. U selu je 1826. godine podignuta kamena crkva Rođenja Presvete Bogorodice. U vrijeme Drugoga svjetskog rata u hramu su ustaše 31. srpnja 1942. ubili i zapalili 463 muškarca, žena i djece iz Sadilovca (361), Nove Kršlje (15) i Bugara (71) i Crnaje (6) (u susjednoj Bosni). Ustaše su spalili i uništili osnovnu školu, crkvu, svećenikov stan, dva mlina na vodenici, 105 seoskih kuća, 250 gospodarskih zgrada. Nakon Drugoga svjetskog rata selo se demografski nije oporavilo. Hram u Sadilovcu također je dugo čekao na obnovu. Komisija za vjerske odnose Narodne Republike Hrvatske 1960. odlučila je izvršiti eksproprijaciju ruševina crkve u Sadilovcu da bi na tome mjestu podignula spomenik žrtvama fašističkog terora. Međutim, kakao dogovor s Gornjokarlovačkom eparhijom nije postignut, 1960.

16 O Petrovoj gori vidi na: <https://www.vecernji.hr/kultura/petrova-gora-spomenik-sramote-468653>.

17 O spomenicima Vojina Bakića vidi i u: Dušan Matić, *Vojin Bakić-moj prijatelj*, Zagreb: Euroknjiga 2007 i T. Maroević, *Vojin Bakić*, Zagreb: Globus, 1998.

u unutrašnjosti hrama je otkrivena spomen-ploča i uređena je grobnica za 463 žrtve iz Sadilovca i okolice koje su pobijene u crkvi. Pitanje uređenja Crkve u Sadilovcu riješeno je 1989. godine. Prigodnom svečanošću i narodnim zborom 6. kolovoza 1989. obilježeno je dovršenje spomen-obilježja Narodnooslobodilačke borbe, a crkva je posvećena 24. rujna 1989. godine. Danas u gustoj šumi leži zapušteno groblje, a od zgrada je moguće još vidjeti crkvu te ruševine nekadašnje škole. Mjesto je pretvoreno u farmu muznih krava koja i danas funkcionira.¹⁸

Zaključak rušenja antifašističkih spomenika

Rušenjem antifašističkih spomenika u posljednjem ratu i periodu nakon posljednjeg rata bavi se tek nekoliko istraživača. Ova nedovoljno istražena tema predstavlja i danas tabu, a pogled na cjelokupno loše stanje spomenika narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj izaziva u najmanju ruku sram. I kao što Davorka Perić, hrvatska povjesničarka umjetnosti zaključuje »sramimo se lošeg stanja u kojemu se nalaze ti spomenici ali se očito kao društvo i sramimo jedne povijesne epohe socijalizma koja je dio naše neizbrisive prošlosti. Vrlo je evidentno da se onda sramimo i pobjede na totalitarističkim i genocidnim fašizmom i nacizmom.« Kada tome ne bi bilo tako, veći dio tih uništenih i devastiranih spomenika bio bi obnovljen. U Domovinskom ratu, u vrijeme euforije rušenja, nestajalo je preko noći jako puno antifašističkih spomenika. Postoje gradovi koji su temeljito počišćeni od svakog traga antifašizma. Vrlo je mali broj zaštićenih spomenika kulture restauriran ili pohranjen radi restauracije. Obnovljeni su spomenik Bjelovarac, Spomenik ustanku u Srbu, spomenik u Jadovnom, a novac za obnovu dobiva i prva partizanska bolnica na Petrovoj gori. No ono što izostaje čak kada je spomenik i obnovljen, to je označenost u javnom prostoru, kao što napominje Davorka Perić. Nakon 1990. godine simbolika spomen-obilježja žrtvama Drugoga svjetskog rata je promijenjena. Tijekom 1990-ih godina ponegdje su postavljana spomen-obilježja koja su se istovremeno odnosila na pripadnike oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske, na borce Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda (vjerojatno potaknuti politikom »pomirbe« tadašnjeg predsjednika Republike Hrvatske Franje Tuđmana). Zanimljivo je da su na nekim spomen-obilježjima vezanima uz poginule u Drugom svjetskom ratu dodana i imena poginulih branitelja Domovinskog

18 O Sadilovcu vidi u: Milojko Šaša, *Svjedok vremena*, Zagreb: SKD Prosvjeta, 2013.

rata. Pri postavljanju spomen-obilježja imena svih poginulih vojnika napisana su zajedno, bez oznake kojoj su vojsci pripadali. Postoje primjeri spomen-obilježja za sve poginule bez poimeničnog navođenja imena i prezimena poginulih.

U svakom slučaju spomenici narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj predstavljaju trajna svjedočanstva o pobjedama i tragedijama, trajno ugrađena u sjećanja i stvarnost koje je ostavio Drugi svjetski rat i fašistički totalitarizam iza sebe.

Summary: In the text, the author provides information on how much and in what way Serbs in Croatia participated in the anti-fascist movement. He especially deals with the memory culture among Serbs in Croatia of the anti-fascist period and the partisan struggle. Examples from the area of Slatina, Pakrac and the territory of Kordun are selected in the text. In the second part of the text, the author deals with national heroes and the anti-fascist struggle, the destruction of NOB monuments on the territory of Croatia during the last war and the destruction of the memory of the anti-fascist struggle in Croatia

Popis literature:

Baić, Dušan, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941–1945*, Vrginmost 1980.

Hrženjak, Juraj, ur. *Rušenje antifašističkih spomenika 1990–2000*. „SABARH“, Zagreb 2002.

Kotar Slunj i kotar Veljun u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945, Karlovac 1988.

Kotar Vojnić u NOB i socijalističkoj revoluciji, Karlovac 1989.

Maroević, Tonko, *Vojin Bakić*, Zagreb: Globus, 1998.

Matić, Dušan, *Vojin Bakić-moj prijatelj*, Zagreb: Euroknjiga 2007

Šaša, Milojko, *Svjedok vremena*, Zagreb: SKD Prosvjeta, 2013.

Lučić-Todosić, Ivana, »Telo kao izvor značenja u kulturi sećanja: reputaciono preduzetništvo likova jugoslovenskih narodnih heroja« u: *Etnoantropološki problemi*, n.s., god 15, sv. 4 (2020), 1153-1184.

Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.

Popis internetskih izvora

<https://jadovno.com/>; <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>.

<http://www.maz.hr/2015/03/13/heroj-selo-divoselo/>.

<https://www.spomenikdatabase.org/korenica>.
<https://jadovno.com/>; <https://cieh-chre.org/jadovno/#/ms-16/1>
http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/spomenici/9/Spomenici_propadaju_zrtve_fasizma_se_zaboravljaju_a_Vlada_vas_novac_salje_u_Kanadu_/296/.
<https://www.spomenikdatabase.org/podgarica>.
<https://www.jutarnji.hr/globus/kako-je-1992.-unisten-bakicev-spomenik-bio-je-prevaljen-i-slomljen-poput-kakvog-razderanog-celicnog-cepelina-svemirskog-broda-poslije-apokalipse-93463>.
<https://www.vecernji.hr/kultura/petrova-gora-spomenik-sramote-468653>. <https://balkans.aljazeera.net teme/2017/6/1/narodni-heroj-priznat-u-svijetu-ponizen-u-domovini>.
<https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/covjek-koji-je-srusio-spomenik-koncaru-radu-ne-poznajem-ali-ne-volim-komuniste-partizane-i-srbe-20181108>.

UDK 398.22:94(=163.41)(=163.42)

Darko Gavrilović

O SAKRALIZACIJI PROŠLOSTI I POTREBI ZA HEROIZACIJOM KOD SRBA I HRVATA – NEPROLAZNOST SJEĆANJA NA TERMOPILE

Apstrakt: Autor će u radu nastojati definirati pojmove: sakralizacija prošlosti i heroizacija. U tom smislu on će dati primjere heroizacije iz hrvatske i srpske povijesti kao čina inicijacije, glorifikacije i poistovjećivanja vojnika sa pradavnim uzorima - Spartancima u bitci na Termopilima. Namjera je da se kroz analizu poistovjećivanja atributa vojnika modernih nacionalnih zajednica sa atributima europskih arheheroja - spartijata pruže konkretni primjeri heroizacije, koja pokazuje kako uzor ne mora imati sve tražene atribute heroja već je dovoljno da zajednica želi dostići pojedine osobine ili kvalitete koje su imali arheheroji pa da se oni pripišu vlastitim nacionalnim herojskim uzorima.

Ključne riječi: sakralizacija, heroizacija, Termopili, Sparta, Hrvati, Srbi

UVOD

Unatoč snažnom procesu europskih integracija iz devedesetih godina 20.stoljeća, Stari kontinent se morao suočiti na svojim prostorima sa deceniju dugim destruktivnim ratovima na prostoru nekadašnje Jugoslavije. U tom razornom vihoru nekoliko milijuna ljudi je ostalo bez svojih domova, više od sto četrdeset tisuća je izgubilo živote, fizički invaliditeti i psihičke traume postali su sumorna stvarnost, mnogi gradovi su uništavani, a sela su nestajala.¹

U isto vrijeme, sa ratovima su nestali i državni obrisi jedne velike ideologije – komunističke - koja se uspijevala održati skoro 45 godina. Inače, od

¹ Više o toj problematici vidi u uvodnom dijelu rada D. Gavrilović, N. Dukić, Problemi tranzicije u Srbiji i položaj hrvatske nacionalne manjine u Vojvodini, Srpsko – hrvatski odnosi u 20.veku, Novi Sad, 2012.

1989, u vrijeme raspada socijalističke Jugoslavije, stvorila se klima ideološke i društvene konfuzije. Slom socijalističkog idejnog koncepta, zatim potreba za nacionalnim pomirenjem, osjećaj nacionalne ugroženosti, potreba za odanošću novim državama, slabili su kritičnost prema ekstremno desnim idejama. Predratni komunistički diskurs u politici, medijima i znanosti, dobrim dijelom, bio je zamjenjen djelima sljedbenika ekstremno desničarskih ideja. Kada je riječ o historijskoj znanosti pored relativizacije fašizma nastupila je romantizacija onih osoba iz povijesti koje su raspirivale ili podržavale tu ideologiju poglavito za vrijeme Drugoga svjetskoga rata. Svako pozitivno sjećanje na prošlu državu trebalo je zatrti da bi se oslobodio politički i duhovni prostor za veličanje nove države. Zbog toga je započeo snažniji proces kreiranja nove interpretacije prošlosti. On je podrazumijevao zajednički uticaj historijskog revizionizma i sakralizacije povijesti koji su suradnike okupatora, fašiste i počinioce ratnih zločina pretvarali u nevine žrtve i heroje.²

SAKRALIZACIJA PROŠLOSTI

U vrijeme Ratova na prostoru Jugoslavije komunistička heroizacija i sakralizacija povijesti već su bili zamijenjeni poglavito nacionalističkima. Tako je, obučen u drugo ideološko ruho, nastavljen proces manipulacije masama. Zloporabama povijesti, praktički do danas, putem sakralizacije, nastavljena su pripisivati se svojstva svetosti laičkim identitetima kao što su: nacija, država, partija i vođa. Na taj način, povijesne ličnosti i događaji koji pripadaju prošlosti ušli su, svjesnim manipulacijama, u sferu svetosti. Svaki pokušaj da se o njima raspravlja na objektivan način sakralizacijom je postao onemogućen. Tako se ostvarila dominacija jedne ostrašćene interpretacije povijesti koja služi kao sredstvo indoktrinacije.

Na žalost, i u trećoj deceniji 21.stoljeća, u regionu nekadašnje Jugoslavije, sakralizacija povijesti je veoma živo sredstvo političke propagande. Da bi se ona sprovela potrebna je tijesna suradnja političkih krugova sa znanstvenicima i publicistima koji se bave proučavanjem i tumačenjem one prošlosti koja je iz ideoloških razloga politički interesantna da bi bila sakralizovana. U tom procesu važnu ulogu imaju mediji. Pošto naša percepcija prošlosti utiče na naš suvremeni politički izbor, ne čudi što se mediji sve više koriste

2 Vjeran Pavlaković, „Croatia’s Contested Memoryscape“, in *One Hundred Years of Serb-Croat Relations (1918-2018); Dominant Narratives and Cultures of Remembrance* (ed. Darko Gavrilović), Novi Sad, 2018, p.37.

za širenje informacija, ali i dezinformacija o povijesti.³ Značajnu ulogu imaju i školski udžbenici jer se oni obraćaju najmlađoj populaciji kod koje se tek kreira proces kritičkog mišljenja. Budući, kako neznatno mali dio stanovništva studira povijest, većina kreira svoje historijsko mišljenje najviše na osnovu primljenih sadržaja iz udžbenika, preko medija, iz obitelji i od političkih lidera čiji programi su najbliži njihovom viđenju prošlosti te ih kumulira kao jedinu ispravnu interpretaciju povijesti, kao univerzalnu historijsku istinu.⁴ Na taj način, sakralizovana povijest određuje ne samo historijsku svijest pojedinca već i budućnost čitave zajednice. Sakralizacijom povijesti jača proces sakralizacije politike te na taj način svaka politička aktivnost postaje neupitnom i „svetom“. I danas, na političkoj sceni, tendencija je sakralizovane povijesti da dajući oreol svetosti historijskim ličnostima, naciji ili državi potvrdi svoju interpretaciju prošlosti kao neospornu historijsku istinu koja treba služiti kao kohezioni faktor u kreiranju čvrste poželjne zajednice. Zbog toga, sakralizacija ne može biti tolerantna. Ona je, osim toga i integralistička, jer prožima svaki aspekt života individue i zajednice.⁵ Tako mitski interpretirana prošlost treba stvoriti “image” naroda u isto vrijeme kao viteškog bez premca u svjetskoj povijesti, ali i naroda mučenika, čije se žrtve izjednačavaju ili nadmašuju najbrojnije žrtve u historiji ljudskoga društva. Integralni dio sakralizacije povijesti je heroizacija. Ona se može odnositi na istaknute pojedince, grupe, gradove, sela. Njome postojanje starih heroja kao kakvih poluboga nije napušteno. Sa njima se novi heroji često porede, prikazuje ih se dostojnim zamjenicima nekadašnjih veličina i tako se otvara prostor ne samo za kulturu sjećanja koja može primjerice svojim umjetničkim ili književnim bogatstvom biti integrativni dio povijesti kulture naroda, već se pružaju neslućene mogućnosti u svijetu političke manipulacije.

Inače, sakralizacija prošlosti i heroizacija kao dio kulture sjećanja ili povijesti kulture i umjetnosti, mogu biti u cijelosti prihvatljivi i interesantni znanstvenoj zajednici, ali, samo ako im se pristupa nepristrasno i ako se gleda sa motrišta znanstvenosti u vremenu u kojem su nastali, u kojem se odvijaju, vrše uticaj na društvene promjene i danas utiču na suvremena društvena

3 Krzysztof Wasilewski, „Media and the sacralization of history“, *Central European Journal of Communication* 1 (2016), p.114.

4 Darko Gavrilović, *Kreiranje istorije mržnje; dominantni narativi kao potencijalni distributeri međunacionalnih tenzija između Srba i Hrvata, One Hundred Years of Serb-Croat Relations (1918-2018); Dominant Narratives and the Culture of Remembrance*, (ed. Darko Gavrilovic), Novi Sad 2018, p.12.

5 Emilio Dentele, *Religije politike*, Beograd 2009, str.20.

kretanja. Kao takvi, oni čak mogu predstavljati kulturno bogatstvo zajednice, biti primjer njene posebnosti, ali i sličnosti sa drugima u povijesti čovječanstva. Ipak, svako njihovo slijepo prihvatanje kao neporecive i neupitne povijesne istine, znanstvenike može odvesti na stranpoticu ostrašćenosti.

POTREBA ZA STVARANJEM HEROJA I HEROIZACIJA

Mnogi znanstvenici su se bavili temama vezanima za heroje. U 19. stoljeću Tomas Karlajl je pisao niz „Ogleda o herojima“ u kojima je tvrdio kako su povijest kreirali upravo heroji. Poslije njega trebali bi spomenuti znanstvenike iz 20. stoljeća koji su pisali o herojima nastojeći ne pripisivati njima kreiranje povijesti već proniknuti u potrebe zajednice da ih stvori, u političke okolnosti koje ih stvaraju, ali i zadržati mogućnost da pojedinac može herojskim djelima ili činom mjenjati povijesne događaje.⁶ Očito, 20. stoljeće je u izučavanju heroja skrenulo pažnju sa njihove „božanske prirode“, i više se bavilo psihološkim profilima čuvenih vojnika, političara, misionara, sportaša i znanstvenika koji su svojim djelima ispisivali slavne stranice povijesti ili se pak okrenilo društvenim procesima kojima zajednice stvaraju heroje.

Da bi se postalo herojem potrebite su pobjede fizičke prirode, ali i moralni podvizi, bez kojih ni jedan heroj nije cijelovit. Upravo sabirući u sebi fizičko i moralno, u procesu heroizacije, oni, heroji, odnose pobjedu nad besmisлом života, udahnjuju vlastiti primjer uzvišenog postojanja i omogućavaju svakom pojedincu u zajednici, bez obzira kakve su mu mogućnosti, identificirati se s njima. Njihov put, ma koliko bio ovosvjetski, on je u stvari unutrašnji.

Tijekom heroizacije svaki heroj ponire u dubine svoga bića gdje pronalazi snagu za otpor nametnutim vrijednostima tuđina koje njega i njegovu zajednicu čine inferiornima, gdje vlastitu snagu crpi iz spiritualnog života svoje zajednice koji je jedan od njenih bitnih kohezivnih čimbenika i pretvara ih u sredstvo borbe putem kojeg se ostvaruje potpuna pobjeda sa kojom se

⁶ Vidi kod Lord Raglan, *The Hero: A Study in Tradition, Myth and Drama*, (Mineola: Dover Publications, Reprint edition, 2011); Eugene E. Jennings, *Anatomy of Leadership Princes, Heroes and Supermen*, (New York, McGraw Hill Book, 1972); Џозеф Кембел, *Херој са хиљаду лица*, (Београд: Књижарница Златно руно, 2018); Orrin E. Klapp, “Heroes, Villains and Fools as Agents of Social Control”, (Abington: Rotledge, 2014); Mary Josefti C. Nito, *Anatomy of a Hero: A bibliographical study on defining the hero and its effects on the teaching of history*, https://www.academia.edu/33842621/Anatomy_of_a_Hero_A_bibliographical_study_on_defining_the_hero_and_its_effects_on_the_teaching_of_history

može identificirati svaki član zajednice. Tu nasilnici koji ugrožavaju opstojnost zajednice bivaju slomljeni, a sve što je vrijedno zajednici ostaje trajati u vječnosti. Upravo, zahvaljujući svojim nevjerojatnim kvalitetama, toliko potrebitima zajednici u procesu njenog očuvanja, heroji služe kao modeli za kolektivnu i pojedinačnu identifikaciju i imitaciju. Njih se stavlja u školske programe, koristi u političkoj borbi, postaju obrazovni pokretači u procesu kreiranja željenog identiteta. Svojim činom iz prošlosti oni podstiču na nova herojska djela.

Suvremeno doba je svjedokom kako političke elite heroizacijom heroje stavljaju u svoje željene društvene i političke ideale. Oni nam kroz heroje pokazuju kakvima bi smo trebali biti kao društvo i kao pojedinci, odnosno, što smo, tko smo i što predstavljamo. Heroizacija objedinjava čitav niz društvenih pojava koje uključuju: poistovjećivanje, imitiranje, uspoređivanje, ugleđanje i glorifikaciju heroja u cilju kreiranja poželjnog identiteta pripadnika zajednice. Na odgovarajući način prikazani, heroji postaju unutrašnji markeri duša sljedbenika, željeni dio identiteta, junaci koji u sebi nose sve bitne vrijednosti koje služe u kreiranju zahtjevanoga načina ponašanja i razmišljanja, kao što su neustrašivost, predanost, odgovornost i hrabrost. Dakle, sve ono što ta ista zajednica može zahtijevati od pojedinca.

PRIMJERI SRPSKIH I HRVATSKIH TERMOPILA U HEROIZACIJI

Uprkos razlikama u jeziku, kulturi, etničkoj pripadnosti ili milenijskim ograničenjima, postoje heroji koji djelima uspijevaju povezati svoje i naše vrijeme, spojiti njihove težnje sa našim suvremenim težnjama i konačno maksimalizirati i napraviti svojim činom univerzalnima sve one društvene vrijednosti koje omogućavaju svim zajednicama, bez obzira na vremenski prostor, da opstanu.

Takvi heroji najčešće su stasavali u bitkama. Svojim činom u njima, a zahvaljujući sjećanju na njih, u europsku civilizaciju ugrađivani su pojmovi poput hrabrosti, nesebičnosti i žrtve koji su postali dio identiteta europskih naroda možda jednako kao i njihova brojna umjetnička, književna i arhitektonska postignuća. Tragajući za najstarijim primjerima heroja i heroizacije u europskoj povijesti, a da se na njih u mnogim slučajevima ugleda i danas, treba zaroniti u antičku prošlost, odakle nam stižu snažne poruke iz ratova i bitaka. Posmatrajući Stari kontinet u tom vremenskom okviru

nameću nam se primjeri iz antičke Grčke. Kada je o njoj riječ, kroz modernu europsku povijest rata, ali i povijesti kulture i politike, najistaknutije mjesto su dobile bitke kod Salamine, Plateje, na Maratonu, i na Termopilima. One su to mjesto zaslužile zbog toga što se radi o bitkama gdje su Grci u velikoj mjeri pokazali jedinstvo u obrani od neprijatelja, zatim svijest da brane vrijednosti svoje civilizacije i da su spremni podnijeti najveće žrtve za obranu onih ideala na kojima je počivao njihov način života. Premda su pomenute bitke predstavljale velike pobjede Grka nad Perzijancima i njihovim saveznicima, Bitka na Termopilima u kojoj su gotovo do zadnjeg vojnika herojski poginuli Spartanci i Tespijci nije bila ništa manje slavna ili kulturološki manje značajna. Više od dvije tisuće i pet stotina godina kasnije, Europljanima ta bitka i dalje pretstavlja trenutak dvostruke dobiti: poraz se pretvara u pobjedu, a smrt se pretvara u život kroz sjećanje na heroje pale u njoj.⁷

Bitka na Termopilima iz 480 p.n.e nije tek stoljećima kasnije postala legenda o hrabrosti i herojstvu. Ona je za potrebe jačanja borbene spremnosti među Grcima brzo pretvorena u moralnu pobjedu koju su uprkos pogibiji „gotovo do posljednjeg vojnika“ zadobili strategija, obuka, čuvena spartanska stega i hrabrost, ali i odlučnost u obrani svojih društvenih i političkih vrijednosti. Postajući herojski mit kroz žrtvu i junaštvo ona je kao dio Grčko-perzijskog rata dala i primjere za uzor u povijesti rata. Ona je postala više od trodnevnog zaustavljanja neprijatelja ili žrtve u jednom davnom ratu. Zadala je visok moralno-taktički zadatak mnogim vojnicima u ratovima koji su se vodili stotinama i tisućama godina kasnije. Svima njima su Termopili bili savršeni arheprimjer žrtve za domovinu, a Leonida, komandant grčke vojske na Termopilima, je postao primjer savršenog heroja. Ideja o zaustavljanju daleko brojnijih Perzijanaca i njihovih saveznika služeći se zemljopisnim čimbenicima i borbenom taktikom zbijanja neprijateljskih redova na uski prostor postala je inspiracija mnogim zapadnim piscima, umjetnicima i vojnim taktičarima, koji i danas stvaraju umjetnička djela na tu temu, ili

7 O značaju heroja u antičkoj Grčkoj vidi kod Lewis Richard Farnell, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality; the Gifford Lectures Delivered in the University of St. Andrews in the Year 1920.*, The Clarendon Press, Oxford, 1921; a predlažemo za čitanje o ulozi Bitke na Termopilima u europskoj povijesti Sparta in *Modern Thought: Politics, History and Culture*, (editors Stephen Hodkinson and Ian Macgregor Morris), Oxford: The Classical Press of Wales, 2012; Paul Cartledge, *The Spartans: An Epic History*, Channel Four Books, London, 2002; 2nd edn., Pan Macmillan, 2003; P. Cartledge, *What Have the Spartans Done for Us?: Sparta's Contribution to Western Civilization*, *Greece & Rome*, Vol. 51, No. 2., Oct., 2004.

pak proučavaju situaciju u kojoj mala skupina dobro obučениh vojnika može braniti jedan prostor protiv višestruko jačег protivnika.

Ova bitka bila je inspiracija mnogim narodima širom svijeta, a ponajviše Europljanima, ne samo u taktičkom smislu, već više kao usporedba hrabrosti i žrtve svojih vojnika sa herojima iz daleke prošlosti. U tim poređenjima čak nisu bile toliko bitne sve podudarnosti, poput odnosa broja domoljuba i neprijatelja, koincidencija sa brojem 300, ili (ne)uspjeh obrane i doprinos bitke konačnoj pobjedi, već su važnijima bili hrabrost i spremnost na žrtvu za domovinu i svoj narod. Bitaka koje su se poredile sa Termopilima bilo je širom svijeta. Takva poređenja nisu strana ni Srbima i Hrvatima i ova dva naroda pokazuju poređenjima svojih vojnika sa Leonidom kraljevskom gardom, ne samo da su imali istaknute pojedince u ratovima već više u kolikoj mjeri pripadaju europskom civilizacijskom prostoru.

Heroizacija svojih vojnika po ugledu na spartijate sa Termopila, kod Srba i Hrvata pokazuje se veoma živom još od 19.stoljeća što je bio slučaj i kod drugih europskih naroda u vremenu buđenja nacionalnih identiteta. Ona je postala neizostavni dio političke scene. Sa njom nisu u povijest naroda ulazili kao heroji isključivo pojedinci, već su takvima postajali gradovi, sela, borbene jedinice. Tako su Francuzi dobili Verdun kao grad heroj poredeći ga za vrijeme Prvog svjetskoga rata upravo sa Termopilima. Poljaci su u svojoj bogatoj vojnoj povijesti imali čak šest Termopila. Danas, u jeku Rata u Ukrajni, za Ukrajince, Mariupolj je istinski grad heroj, ali i mjesto koje se po stradalništvu i hrabrosti branitelja poredi u ukrajinskim i zapadnim medijima sa Termopilima.⁸

Male borbene jedinice mnogih europskih naroda koje su se hrabro suprotstavljale daleko brojnijem neprijatelju, po uzoru na spartijate na Termopilima, doživile su kroz heroizaciju da ostanu upamćene u povijesti kao herojske i omogućile su svojim narodima da u kulturu sjećanja ne samo utkaju vlastitu hrabrost već i da se na mističan način povežu, izjednače ili izdignu u poređenjima sa slavnim prauzorima. Primjerice, kod Hrvata sjećanje na Nikolu Šubića Zrinskog i herojsku obranu Sigeta gotovo do posljednjeg čovjeka, omogućilo je da se on i njegovi suborci usporedbe sa Leonidom i 300 spartijata koji su braneći tri dana uski Termopilski klanac 480.g.p.n.e. stekli neprolaznu slavu ne samo među svojim zemljacima već danas i širom svijeta. Ova bitka je u hrvatskoj povijesti, ali i u povijesti mađarskog i njemačkog

⁸ Više o usporedbama Bitke za Mariupolj sa Bitkom na Termopilima vidi kod D. Gavri-
lović, M. Petrović, Od heroizacije Sparte do Marijupoljskih Termopila, rad u fazi objavljivanja.

naroda⁹, ostala zapamćena po hrabroj pogibiji zapovjednika Nikole Šubića Zrinskog i njegovih boraca, koji se nisu htjeli predati Osmanlijama, te koji su svojom obranom spasili Mađarsku, Hrvatsku i Austriju od pada u ruke zavojevača. Podudarnost sa Termopilima nije se ogledala u broju branitelja ili napadača, već u žrtvi branitelja gotovo do posljednjeg čovjeka, zatim u geostrateškom značaju utvrde Siget za obranu Kraljevstva krune sv. Stjepana, jer ta utvrda je sprječavala prodor Osmanlija prema Budimu i Beču, te u činjenici da je poginula otprilike trećina osmanlijskih vojnika kao i sam sultan Sulejman Veličanstveni što je dovelo do odustajanja osmanlijske vojske od daljnjeg napredovanja.

Osim pomenute bitke, u suvremenoj povijesnici Hrvatske vrijedi kao primjer poređenja sa Termopilima spomeniti Bitku za Vukovar. Nju mnogi Hrvati vide kao borbu na život i smrt za preživljavanje svoje države i nacije, koju se čak uspoređivalo sa sovjetskom bitkom za Staljingrad, ali i sa pomenutim Termopilima. Najčešći razlozi za uspoređivanje sa Leonidom i njegovim borcima vidi se u daleko manjem broj branitelja grada koji su se suprostavili brojčano nadmoćnom neprijatelju, obe bitke su branitelji izgubili, ali i za Grke i za Hrvate one predstavljaju početak konačne pobjede u ratu. Osim toga, u oba slučaja tek je opkoljavanje omogućilo brojnijim vojskama slomiti otpor malobrojnijih branitelja i obe bitke su bile od strateške važnosti za svoje zemlje, jer Termopili su dali vrijeme Grcima organizirati otpor i slomiti Perzijance, a Vukovar je skrenio pažnju svjetske javnosti na Hrvatsku i znatno pomogao u njenom međunarodnom priznanju. U konačnici, vjeruju oni koji uspoređuju Vukovar i Termopile, ishod bitki odredila je izdaja – u slučaju Termopila radilo se o Efijaltu - Grku koji je izdao svoju sabraču time što je otkrio planinski prolaz s kojim su Perzijanci došli iza leđa grčkim braniteljima, a u slučaju Vukovara, nacionalisti i danas optužuju najviše tzv. „petu kolonu“.¹⁰

9 O pristupu ocijene Nikole Zrinskoga i obrane Sigeta u njemačkim kulturnim krugovima, mađarskim i hrvatskim kroz tri stoljeća više vidi kod Szabolcs Varga, *Europe's Leonidas: Mıklós Zrínyi, Defender of Szigetvár (1508-1566)*, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2016, a više o ocijeni knjige može se viditi u prikazu istoimene knjige od strane Filipa Katanića u Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Vol. 35 No. -, 2017.

10 Vidi kod Marko Lončar, „Činjenice o „Optužnici“ koju je pročitao Siniša Glavašević“, *National Security and the Future*, (Svezak 11, br. 2-3, 2010.); H. Lončarević, „Vukovar je uzeo Termopilu titulu prvaka!“, <https://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/ostalo/prilozi-graana/16333-h-loncarevic-vukovar-je-uzeo-termopilu-titulu-prvaka.html>

I Srbi imaju svoje Termopile. Na njih najčešće podsjećaju političari, ali i domaći i strani znanstvenici. Tako se poredi Kosovski boj sa Termopilskom bitkom¹¹ mada je u srpskoj kulturi sjećanja ona daleko snažnije vezana za kršćanski svijet stradalništva. Bitka kod Čokešine (1804) u Prvom srpskom ustanku više od bilo koje druge bitke odgovara Termopilima. U tom boju poginulo je 303 srpskih hajduka koji su pružali otpor petostruko brojnijem osmanlijskom neprijatelju. Zatim, njihova pogibija i izgubljena bitka utrla su put ustaničkom osvajanju Šapca, a u konačnici i pridonijelo je uspostavi ustaničke Srbije koja je dijelom svojim značajem prethodila i stvaranju moderne srpske države. Bitka na Mojkovcu iz Prvog svjetskoga rata, zatim Bitka na Kadinjači iz Drugoga svjetskoga rata i konačno Bitka na Košarama iz 1999, koju je vodili pripadnici Vojske Jugoslavije protiv pripadnika Oslobođilačke vojske Kosova, podržane od strane Vojske Albanije i NATO avijacije predstavljaju primjere iz moderne povijesti gdje se branitelje uspoređivalo sa Grcima na Termopilima. Posljednju pomenutu Bitku na Košarama nisu samo uspoređivali srpski političari sa Termopilima¹² već je to radio i Aleksandar Dugin, politički filozof i začetnik ideje novoga euroazijstva. U jeku ruske invazije na Ukrajinu, on je tvrdio kako su u Srbiji podignuti bedemi euroazijstva: "Srbi su jedini narod u Evropi koji je ratovao protiv Zapadne imperije. Kada je zapadna talasokratija kao bura nadirala prema našim granicama, tada je na srpskom kopnu podignut štit i barjak slobode. U Srbiji su podignuti prvi bedemi Evroazije. Košare su Termopili Evroazije. Srbi su na sebe primili udarce koju su bili namenjeni nama."¹³ Mada ova bitka odgovara Termopilima po spremnosti u obrani svojih položaja, ona ni po broju učesnika ni po epilogu ne odgovara Termopilima zato jer su se nakon potpisanog Kumanovskog sporazuma i Vojska Jugoslavije i srpska policija povukli zajedno sa vojnicima koji su učestvovali u bitci na Košarama. NATO je ušao na Kosovo pod imenom KFOR kao mirovna snaga, a OVK (bar zvanično) razoružan.

11 Vidi kod Religion in an Expanding Europe, (edited by Timothy A. Byrnes, Peter J. Katzenstein), Cambridge University Press, 2006, 180.

12 Više kod nepoznatoga autora „Битка на Кошарама је српски Термопил“ 14.06.2017, <http://www.srna.rs/novosti/505977/bitka-na-kosarama-je-srpski-termopil.htm>; Ivan Čolović, Vila sa Košara, Peščanik, 23.10.2019, <https://pescanik.net/vila-sa-kosara/>; Невен Милаковић, „Вила са Кошара“, <http://www.tekstovipjesamalyrics.com/tekst-pjesme/67064-danica-crnogorcevic-nikic-vila-sa-kosara-tekst-pjesme>; Autor nepoznat, „Mitrovica odaje počast palim mučenicima u bici na Košarama“, 09.05.2015, <https://kossev.info/mitrovica-odaje-pocast-palim-mucenicima-u-bici-na-kosarama/>

13 Aleksandar Dugin, Košare su Termopili Evroazije, Srbi su prvi primili udarce namenjene Rusima! 27.3.2022. <https://serbiantimes.info/aleksandar-dugin-kosare-su-termopili-evroazije-srbi-su-prvi-primili-udarce-namenjene-rusima/>

I u hrvatskom i srpskom slučaju, ali i desetinama drugih primjera, ne samo na prostoru nekadašnje Jugoslavije već diljem Europe i svijeta, nastup spartijata u Termopilskoj bitci iz 480.g.p.n.e. predstavlja idealan pokazatelj kako se postaje heroj zato jer se u toj davnoj bitci nije radilo samo o pogibiji do posljednjeg čovjeka i o spremnosti da se srčano uđe u bitku sa daleko brojnijim neprijateljem već i o obrani svoje zemlje i ideala u koje je spartansko društvo vjerovalo.

U kulturi sjećanja, na prostoru Hrvatske i Srbije, ali i na svim drugim prostorima, heroji pretstavljaju idealne moralne vodiče koji pomažu u stvaranju savršenog kolektivnoga identiteta. Oni su snažne spona između sadašnjosti i prošlosti, ali i uzori za budućnost. Oni su užad koja veže mrtve, žive i one koji će tek doći bez obzira bili ti heroji legendarne (često izmišljene) ličnosti, stvarni junaci iz prošlosti ili suvremenici koji su svojom hrabrošću zadobili oreol slave. Ma koliko oni i njihova djela bili različiti, ipak jedno je zajedničko – što je herojski čin univerzalniji to se lakše poistovjećuje sa njim i upotrebljava se lakše u različite svrhe.

Međutim, imajmo odmah na umu, kako svako uplitanje heroizacije baš kao i sakralizacija, u historijsku društvenu znanost, donosi štetu samoj znanosti, jer heroizacijom se stvaraju heroji (gotovo polubogovi), a njihova moralnost i hrabrost time ne smiju biti upitnima, njihova se djela ne smiju preispitivati.

Summary

In the paper, the author tried to define the concept of heroization as an act of initiation, glorification and identification of the soldiers of a nation with their ancient role models - the Spartans in the battle of Thermopylae. The intention is to provide concrete examples of heroization through the analysis of identifying the attributes of the soldiers of modern national communities with the attributes of the European arch-heroes of the Spartans. In the process of heroization, the author will show how a role model does not have to have all the required attributes of a hero, but it is enough that the community wants to achieve certain traits or qualities that the arch heroes had, so that they are attributed to their own national heroic models.

Keywords: sacralization, heroization, Thermopylae, Sparta, Croats, Serbs.

UDK 929 Mlinar M.
070(=163.41)(=163.42)

Davor Pauković

HRVATSKO I SRPSKO NOVINSTVO O SLUČAJU MIROSLAVA MLINARA

Apstrakt: Članak analizira narativne okvire u hrvatskom i srpskom novinstvu vezano za slučaj navodnog napada na predsjednika benkovačkog Odbora Srpske demokratske stranke Miroslava Mlinara, u svibnju 1990. godine u Benkovcu. Taj slučaj simbolizira zaoštavanje propagandnog sukoba nakon uspostave demokratske vlasti u Hrvatskoj. U srpskom novinstvu epizoda s Mlinarom poslužila je kao dokaz opasnosti nove hrvatske vlasti za Srbe u Hrvatskoj, uz stalne usporedbe sa stradanjem Srba za vrijeme NDH. U hrvatskom novinstvu slučaj Mlinar ocijenjen je prije svega kao još jedan pokušaj destabilizacije nove hrvatske demokratske vlasti i nametanja teze o ugroženosti Srba u Hrvatskoj. **Ključne riječi:** Hrvatska, Srbija, novinski narativ, Srbi u Hrvatskoj, Miroslav Mlinar, srpska pobuna

Uvod

Nakon pobjede HDZ-a na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj dodatno se zaoštavaju odnosi između Hrvatske i Srbije. Politika nove hrvatske vlasti temeljila se na ostvarenju suverenosti republike u konfederalnoj Jugoslaviji ili samostalno, što je bilo u suprotnosti s Miloševićevom politikom centralizacije Jugoslavije. Već nakon raspada Saveza komunista Jugoslavije na izvanrednom kongresu u siječnju 1990. godine postalo je jasno da će teško doći do nekog političkog kompromisa.¹ Prema Borisavu Joviću, srbijanskom

¹ Davor Pauković, „Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije: uzroci, tijek i posljedice raspada“. *Suvremene teme*, 2008 (1), str. 21-33.

članu Predsjedništva SFRJ i bliskom suradniku Slobodana Miloševića, srbijsko vodstvo još je krajem ožujka 1990. godine ocijenilo da će se Jugoslavija raspasti i da treba postaviti granice srpskog nacionalnog prostora. Odlučeno je da je konfederalno uređenje Jugoslavije neprihvatljivo i da je „bez krvi“ borbu za teritorije teško zamisliti.² Od svog pojavljivanja HDZ je u srpskom novinskom diskursu bio označen kao nastavljatelj politike iz vremena „mas-poka“ i NDH, te kao glavna prijetnja za Srbe u Hrvatskoj.³ Ključno je bilo protivljenje Miloševićевой politici i zalaganje za ciljeve koji su bili nespojivi s ciljevima Beograda. Zbog konstantnih napada i kritika, neizostavan dio diskursa HDZ-a odnosio se na dokazivanje da stranka nije militantna niti radikalna te da ne zagovara obnovu NDH. U sklopu toga, uvijek se isticalo da stranka jamči sva građanska i nacionalna prava manjinama, posebno Srbima u Hrvatskoj. Međutim, tijekom kampanje, kao i kasnije, bilo je izjava koje su bile radikalne i protusrpske, te su ih kritičari koristili kao dokaz da je stranka izrazito nacionalistička i da ozbiljno ugrožava mir i sigurnost u zemlji. Nakon izbora radikalizira se kampanja protiv nove hrvatske vlasti, primarno preko tvrdnje o ugroženosti Srba u Hrvatskoj.

Uloga medija u raspadu Jugoslavije i pripremi ratnih sukoba bila je izrazito važna. Brojni radovi analizirali su medije iz različitih perspektiva i istaknuli njihovu propagandnu ulogu u tom razdoblju.⁴ Kriza u osamdesetim godinama, odnosno gubitak legitimiteta, rezultirali su liberalizacijom koja je omogućila slobodnije novinstvo nego što je bilo u prethodnim razdobljima komunističke Jugoslavije. Unatoč tome, uredničke politike hrvatskog i srpskog novinstva u najvećoj mjeri su se poklapale s političkim stavovima republičkih vodstava. Nerijetko, novinstvo je slobodnije izražavalo političke stavove nego što je to činila politička elita. Hrvatsko novinstvo od početka 1989. otvoreno se protivi Miloševićевой politici, a u tom tranzicijskom vremenu i neposredno nakon izbora nalazi se u određenom liberalnom interregnumu.

2 Borisav Jović, *Posljedni dani SFRJ, Izvodi iz dnevnika*, Beograd, 1996., str. 131.

3 D. Pauković, „Konstrukcija neprijatelja: HDZ u Politikinoj rubrici ‘Odjeci i reagovanja’ 1989./91“, *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku, prošlost i perspektive*, Novi Sad, 2008., str. 113-125.

4 Mark Thompson, *Kovanje rata. Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1995.; Aljoša Mimica, Radina Vučetić, „Vreme kada je narod govorio“. *Rubrika Odjeci i reagovanja u listu Politika* (juli 1988 – mart 1991), Beograd, 2001.; Aleksandar Nenadović, „‘Politika’ u nacionalističkoj oluji“, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, II deo (priredio Nebojša Popov). Beograd 2002., str. 151.-177.; D. Pauković, „Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinstva. *Časopis za suvremenu povijest*, 2008, 40.1, str. 13-31; Pal Kolsto, *Media discourse and the Yugoslav conflicts: Representations of self and other*, London, Routledge, 2016.

Zbog toga se u novinstvu mogu pronaći tekstovi koji različito ocjenjuju političku situaciju u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Puno veći konsenzus postoji vezano za položaj Srba u Hrvatskoj, koji se dominantno uokvirivao u narativu kao pokušaj destabilizacije hrvatske i ostvarenja političkih ciljeva Miloševićeva režima. S druge strane, izuzev *Borbe*, novinstvo u Srbiji u tom je trenutku pod punom kontrolom i u službi politike.

Početak 1989. u novinstvu se intenzivira rasprava o položaju Srba u Hrvatskoj. Ta tema primarno je nametnuta iz Srbije u okviru nacionalne politike prema kojoj su Srbi najveće žrtve socijalističke Jugoslavije. Tekstovi su bili brojniji oko događaja koji su tijekom 1989. i prve polovice 1990. doticali pitanja Srba u Hrvatskoj. Primjerice rasprava o jeziku, proslava Kosovske bitke u Hrvatskoj, suđenje Jovanu Opačiću, raspad SKJ i razni događaji iz predizborne kampanje. U okviru toga oblikovali su se relativno čvrsti narativni okviri interpretacije u hrvatskom i srpskom novinstvu.

U hrvatskom novinstvu teme oko položaja Srba u Hrvatskoj generalno su ocijenjene kao pokušaj destabilizacije Hrvatske i delegitimizacije njenog rukovodstva, širenje antibirokratske revolucije i “kosovizacije” Hrvatske. Također, tvrdilo se da su Srbi u Hrvatskoj ugroženi jednako kao i Hrvati te da su ekscesi, poput proslave Kosovske bitke u Hrvatskoj, uzrokovani porastom srpskog nacionalizma, a ne politikom hrvatskog rukovodstva. S druge strane, u srpskom novinstvu okviri interpretacije potpuno su suprotni. U dominantnom srpskom diskursu Srbi su ugroženi u Hrvatskoj jer su im ukinute sve nacionalne institucije i provodi se asimilacija. Nadalje, hrvatsko rukovodstvo je birokratizirano i provodi antisrpsku politiku. Položaj Srba u Hrvatskoj se tematizira uz evociranje stradanja Srba za vrijeme NDH. Zahtjevi Srba u Hrvatskoj su opravdani, a nova hrvatska politika, pogotovo HDZ, odnosno nova vlast, izrazito je nacionalistička, uz stalne usporedbe s ustaštvom.

U ovom članku prikazuje se narativ u hrvatskom i srpskom novinstvu vezano za navodni napad na Miroslava Mlinara iz svibnja 1990. godine. Taj događaj simbolizira radikalizaciju u narativu iz Srbije, neposredno nakon pobjede HDZ-a na izborima. Nova hrvatska vlast temeljila se na izrazito nacionalnim programu, koji je bio u suprotnosti s ciljevima srpskog nacionalizma i politike Beograda. Najprije se na temelju dostupnih izvora donosi kratki prikaz događaja iz svibnja 1990. godine. Nakon toga, kroz brojne primjere, prikazuje se narativ u hrvatskom i srpskom novinstvu. Na kraju, u zaključku, sažimaju se i kontekstualiziraju osnovni okviri argumentacije u hrvatskom i srpskom novinstvu.

Opis događaja⁵

Dva mjeseca nakon neuspjelog „atentata“ na predsjednika HDZ-a Franju Tuđmana, Benkovac se ponovno našao u središtu pozornosti. Ovog puta „žrtva“ dolazi sa srpske strane. U subotu 19. svibnja, oko 22,30 u jednoj mračnoj uličici u središtu Benkovca u nesvijesti je pronađen Miroslav Mlinar, predsjednik benkovačkog Odbora Srpske demokratske stranke. Iz benkovačkog Doma zdravlja odmah je prevezen na kirurški odjel Medicinskog centra u Zadru, gdje su liječnici utvrdili da se radi o lakšim ozljedama na vratu, trbuhu i šaci. Prema riječima Mlinara, za vrijeme povratka od stranačkog kolege Zdravka Zečevića, namjeravajući doći u kafić u glavnoj ulici, skrenuo je u mračnu uličicu gdje je s leđa napadnut. Mlinar je sljedećeg dana, u nedjelju, na vlastiti zahtjev prebačen u bolnicu u Kninu. Liječnici u Kninu tvrdili su da se radi o teškim tjelesnim ozljedama i potresu mozga. Nakon toga oformljen je tim sudsko-medicinskih vještaka na čelu s predstojnikom Zavoda za sudsku medicinu i kriminalistiku Medicinskog fakulteta u Zagrebu prof. dr. Dušanom Zečevićem. Prema ocjeni vještaka Mlinar je ipak zadobio lakši potres mozga, ali je zaključak bio da se ukupno radi o lakšim tjelesnim ozljedama. Dan nakon „napada“ Mjesni odbor SDS-a u Benkovcu izdao je priopćenje u kojem između ostalog stoji: „Dugogodišnje političko izazivanje nacionalne netrpeljivosti, koje je eskaliralo u zadnje vrijeme, sada daje rezultate. Demokraciju noža koja se nudi srpskom narodu, demokraciju srbofobije i srbožderstva odbacujemo i poručujemo da smo spremni na sve da bi zaštitili svaki srpski život koji je ugrožen samo zato što je srpski“. Istog dana na osnivačkoj skupštini Odbora SDS-a u Zadru predsjednik stranke Jovan Rašković suspendirao je sve odnose SDS-a s Hrvatskim saborom i „kroatocentričnim“ strankama sve dok se ne utvrdi istina o „napadu“ na Mlinara. U ponedjeljak 21. svibnja u Kninu je održana proširena sjednica Glavnog odbora SDS-a poslije koje je izdano priopćenje za javnost povodom slučaja Mlinar: „Zločinački nasrtaji na našeg stranačkog druga (...) predstavljaju

5 Elza Radulić Toman, „Suspendirani odnosi SDS – Hrvatska“, *Večernji list*, 21. 5. 1990., str. 6.; Ivica Marijačić, „Noćni napad na predsjednika“, *Vjesnik*, 22. 5. 1990., str. 3.; M. Č., „Sačuvati razum“, *Večernji list*, 23. 5. 1990., str. 5.; Abdulah Seferović, „Nesumnjiv je samo – strah“, *Slobodna Dalmacija*, 23. 5. 1990., str. 12.; J. Š., „Mlinar ipak lakše ozlijeđen“, *Slobodna Dalmacija*, 29. 5. 1990., str. 5.; Ružica Cigler, „Kompromisa nije bilo“, *Večernji list*, 9. 6. 1990., str. 7.; E. Radulić Toman, „Bit ću glumac, a ne političar“, *Večernji list*, 9. 6. 1990., str. 7.; Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj.*, Zagreb, 2005, str. 63.-65.; Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb, 2003, str. 384.

asocijaciju na ono vrijeme od prije 50 godina, kada su Srbi u Hrvatskoj i mlađi i stariji od našeg Miroslava – postajali žrtve masovnog zločina. Ove asocijacije nas upućuju na ustaštvo. Ne možemo tvrditi, jer još nemamo spoznaja da je ovo ustaško djelo. (...) Poznato je, da u HDZ-u postoji jedna ustašoidna jezgra kojoj ne odgovara ova razumnija politika“. U priopćenju se još navodi da se ovo događa u trenutku kada vodeći ljudi SDS-a vode „ozbiljne i mirotvorne razgovore“. Također su pozvali da se sačuva smirenost i osudi zločin i zločinca, a suspenziju odnosa sa Saborom SR Hrvatske tumačili su kao potez kojim brane dostojanstvo srpskog naroda u Hrvatskoj i njihov zbiljski integritet.

Mlinar je u srpskom novinskom diskursu postao pravi mučenik i simbol sudbine Srba u Hrvatskoj, a za vrijeme boravka u kninskoj bolnici navodno ga je posjetilo više od 1000 ljudi. Istraga o napadu nije dala nikakve konkretne rezultate.

Godinu dana kasnije u *Vjesniku* izlazi tekst u kojem se tvrdi da je „napad“ na Mlinara bio izrežiran i proveden od strane članova SDS-a. Prema tekstu u kući Zdravka Zečevića, kasnijeg predsjednika vlade Republike Srpske Krajine, doktori Božo Dražić i Marija Janković-Vitas napravili su rezove skalpelima po Mlinarovom tijelu, a kad se probudio odveli su ga u uličicu i sve prepustili njegovoj glumi. Autor teksta navodi da mu je detalje ispričao čovjek srpske nacionalnosti koji je i sam bio sudionik događaja.⁶ Poznati beogradski novinar Dragan Tanasić objavio je 2004. tekst pod nazivom „Zaboravljeni testament dr. Jovana Raškovića“, koji je u kasnijim godinama korišten u mnogim člancima u medijima u Hrvatskoj i Srbiji. U tom tekstu on detaljno prepričava kako je insceniran „napad“ na Mlinara u cilju prikaza nove hrvatske vlasti kao nastavka ustaške politike, odnosno opravdanja srpske pobune. Važno je napomenuti da podaci vezani za slučaj Mlinar u tim tekstovima nisu dovedeni u pitanje, čak i u izrazito desnim medijima u Srbiji.⁷

Iako je prema svemu sudeći napad na Mlinara bio insceniran, neovisno o tome, on je u tom trenutku poslužio SDS-u i srpskoj propagandi za dodatno

6 I. Marijačić, „Srpskog ‘mučenika’ operirao SDS“, *Vjesnik*, 1. 6. 1991., str. 5.

7 Davor Ivanković, „Rašković planirao marš na Zagreb“, *Večernji list*, 11. 11. 2005. <https://www.vecernji.hr/vijesti/raskovic-planirao-mars-na-zagreb-812466>, pristup ostvaren 10. 2. 2023.; „ZABORAVLJENI TESTAMENT JOVANA RAŠKOVIĆA: Kako su Milošević i Tuđman uništili srpskog Gandija“, *Kurir*, 2. 2. 2016. <https://www.kurir.rs/vesti/drustvo/2120273/zaboravljeni-testament-jovana-raskovica-kako-su-milosevic-i-tudman-uni-stili-srpskog-gandija>, pristup ostvaren 10. 2. 2023.

utjerivanje straha Srbima u Hrvatskoj od nove hrvatske vlasti. Nakon slučaja Mlinar i hrvatsko i srpsko novinstvo pisalo je o pogoršanju međunacionalnih odnosa i strahu od novih incidenata u Benkovcu.

4.2. Hrvatsko novinstvo

Pisanje hrvatskog novinstva (*Vjesnik*, *Večernji list*, *Slobodna Dalmacija*, *Danas*) o napadu na Mlinara bilo je uglavnom oprezno i informativno bez prevelikih insinucija i ocjena u trenutku dok je trajala istraga o slučaju. Primjeri koji slijede pokazat će nam ocjene i komentare, ali i kontekst u koji je postavljen „slučaj“ Mlinar u hrvatskom novinstvu.

Večernji list 21. svibnja piše o napadu na Mlinara u Benkovcu, iz još nepoznatih motiva. U tekstu se prenose riječi Raškovića s osnivačke skupštine Odbora SDS-a u Zadru o prekidu odnosa SDS-a s Hrvatskim saborom i „kroatocentričnim strankama“ sve dok se ne otkrije krivac za napad. Rašković je između ostalog rekao: „Ako pobjedi ustaštvo onda mi ne možemo zajedno – srpski narod će imati svoj, a hrvatski svoj vlastiti krug“. Govornici na skupštini izjasnili su se za federativnu jugoslavensku zajednicu, a Opačić je dodao: „Varaju se oni koji misle da će granice mijenjati za zelenim stolom – Jugoslavija je nastala na bojnopolju i samo na njemu može nestati“.⁸

Sljedećeg dana *Večernji list* piše o reakcijama političkih stranaka na napad i prekid odnosa SDS-a s Hrvatskim saborom. HDZ je najoštrije osudio taj „nasilnički čin“ i traži brzu i efikasnu istragu i odlučno kažnjavanje krivaca. Smatraju da je reakcija SDS-a neprimjerena jer su krivci i motivi još nepoznati, a ozlijede su lakše naravi. Uz to, pozvali su SDS na suradnju u rješavanju ovog i svih ostalih slučajeva. Dražen Budiša iz HSLS smatra odluku Raškovića o suspendiranju svih odnosa s hrvatskim vlastima potpuno neprihvatljivim, jer iza ovoga sigurno ne stoji Hrvatska niti njena vlast. Sve političke stranke snažno su osudile napad i tražile brzu istragu i kažnjavanje počinitelja.⁹

Vjesnik 22. svibnja ističe da se ponovno dogodio incident u Benkovcu. Navodi se da su Mlinara napale nožem i ranile zasad neidentificirane osobe,

⁸ E. Radulić Toman, „Suspendirani odnosi SDS – Hrvatska“, *Večernji list*, 21. 5. 1990., str. 6. Opširniji izvještaj donosi *Slobodna Dalmacija* u kojem se navode riječi Mlinara o napadu, uz ocjenu da je događaj krajnje uznemirio građane Benkovca. (A. Seferović, S. Zorica, „Napad nožem u Benkovcu“, *Slobodna Dalmacija*, 21. 5. 1990., str. 3.)

⁹ „Reagirana stranaka na ranjavanje Miroslava Mlinara u Benkovcu i izjavu J. Raškovića o suspenziji odnosa SDS – Hrvatska“, *Večernji list*, 22. 5. 1990., VND, Miroslav Mlinar.

a događaj je vidno uzbudio građane Benkovca i cijelog sjevernodalmatinskog područja. Navodi se da je Mlinar izvan životne opasnosti, ali je kod ljudi „ostao mučan dojam gnjusnog zločina kojeg nije dovoljno samo osuditi nego istražiti, otkriti i kazniti počinitelje“. Autor nastavlja da se o počiniteljima zasad „čak i ne nagađa“. Prenose se ocjene zadarskih liječnika da se radi o lakšim ozljedama. Iz razgovora s Benkovčanima autor navodi: „U izjavama ljudi ne idu dalje od dubokog ogorčenja. Svi se čuvaju bilo kakvog prejedniciranja, iako je vidljiv moguć smjer eventualne krivnje prema članovima HDZ-a. No, to ipak treba prepustiti istražnim organima i pričekati njihove rezultate“. Dodaje „da treba isključiti apriorne krivnje prije policijskog nalaza“. Prekid odnosa SDS-a sa Saborom i neke ocjene stranačkih čelnika ocjenjuju se kao tretiranje zločina ne kao prema pojedincu, već kao prema njegovoj funkciji i prema srpskom narodu u Hrvatskoj. Autor zaključuje da „jedan zločin ima veći odjek i teže posljedice ako su sukobljeni različitih nacionalnosti nego onda ako su obje strane istog etničkog predznaka“, a dali je tako u ovom slučaju „to tek treba utvrditi“.¹⁰

Slobodna Dalmacija i *Večernji list* 23. svibnja pišu da su zadarski kirurzi uvrijeđeni izjavama kninskih kolega o zdravstvenom stanju Mlinara, posebno tvrdnjom da je mladić u noći napada doživio potres mozga. Uz to, uvrijeđile su ih izjave Mlinara da su mu cijelu noć ulazili neki ljudi za koje mu se činilo „da ulaze s noževima u rukama“ te da mu se činilo „da je oko njega najmanje bilo medicinskog osoblja“.¹¹

Istog dana *Vjesnik* donosi osude napada od strane Izvršnog vijeća Sabora i brojnih stranaka. HSP je osudio odluku o suspendiranju odnosa sa Saborom, jer se time a priori čini odgovornim jedno takvo tijelo i znači svojevrsnu manipulaciju koja može imati štetne posljedice.¹²

Vjesnik 24. svibnja u komentaru slučaja Mlinar i netrpeljivosti koju se doživjeli učenici jedne osnovne škole iz Srbije u Dubrovniku piše: „Je li netrpeljivost i mržnja prema Srbima uzela u Hrvatskoj toliko maha da pripadnik srpske nacionalnosti s pravom strahuje da i od liječnika, ako je Hrvat, može očekivati samo zlo? Ili je kosovizacija Hrvatske već uvelike na djelu?“ Autor navodi da je istraga u navedenim slučajevima još u tijeku pa

10 I. Marijačić, „Noćni napad na predsjednika“, *Vjesnik*, 22. 5. 1990., str. 3.

11 J. Š., „Ni govora o potresu mozga“, *Slobodna Dalmacija*, 23. 5. 1990., str. 4.; A. I., „Politička zloupotreba medicine“, *Večernji list*, 23. 5. 1990., str. 5.

12 A. Podgornik, „Pomoć zagrebačkih inspektora“, *Vjesnik*, 23. 5. 1990., VND, Miroslav Mlinar.

se ne može donijeti konačna ocjena, „ali slutnje da je nacionalna pripadnost napadnutih bila jedini i dovoljan motiv napadača nipošto nisu bez osnova“. Ocjenjuje se da one kojima su navedeni incidenti dobrodošla potvrda teza o ugroženosti Srba u Hrvatskoj „i koji se njima sada obilno koriste, nastojeći stvoriti dojam da na Srbe u Hrvatskoj na svakom koraku vrebava opasnost, valja podsjetiti da su vlasti u Hrvatskoj uvijek, pa i prilikom posljednjih incidenata, činile sve kako bi počinioci takvih zlodjela bili otkriveni i kažnjeni i da ih je najšira hrvatska javnost uvijek odlično osuđivala“. U stvorenim okolnostima, autor zaključuje, itekako su potrebni razbor i hladnokrvnost „u suprotstavljanju pokušajima da se pokaže i dokaže kako je Hrvatska trusno područje“.¹³

Istog dana *Večernji list* piše da će na temelju krivične prijave (osnova na sumnja krivičnog djela ubojstva u pokušaju) protiv nepoznate osobe biti pokrenuta istraga od strane zadarskog istražnog suca. Navodi se da se time demantiraju izjave benkovačkog SDS-a da se radi o grupi napadača. Autorica se pita odakle su ljudi iz SDS-a znali da se radi o grupi mladića i da su organizirani. Ocjenjuje se da takve i slične konstrukcije „samo dolijevaju ulje na vatru i uznemiravaju ionako uznemirenu javnost“. Na kraju je istaknuto da se uskoro očekuju rezultati sudsko-medicinskog vještačenja, a čiji se nalazi s nestrpljenjem očekuju „kako bi se razriješio cijeli slučaj koji je grubo ispolitiziran do krajnjih granica. To očekuju i zadarski liječnici koji su svoj posao stručno, savjesno i humano obavili, a proteklih dana su im stizale teške i neosnovane kvalifikacije“.¹⁴

U tekstu od 26. svibnja *Večernji list* ispod naslova izdvaja: „Benkovac je već drugi put izazvao lavinu reakcija: prvi put prilikom ‘navodnog’ pokušaja atentata na Franju Tuđmana, kad je jedna strana tvrdila da je pištolj bio pravi, a druga ismijavala cijelu priču kao nevjerojatnu i napuhanu. Ovaj put zbiva se obratna stvar, na hrvatskoj strani sumnjičavost, a na srpskoj slučaj dobiva veliko slovo ‘U’“. U tekstu se donosi razgovor s Vladimirom Ivkovićem, članom SDS-a i kandidatom za potpredsjednika Sabora. O usporedbi dva slučaja u Benkovcu kaže: „Ovaj put nije posrijedi plinski pištolj-plašljivac, nego nož, kao simbol jednog zlog vremena!“ Također je rekao „da se u Srpskoj demokratskoj stranci ni ne pomišlja da je incident u Benkovcu rezultata političke atmosfere u HDZ, nego naprotiv – vjeruje se da to rukovodstvo ima snage i autoriteta da zaustavi bezumlje štetno za sve narode u Hrvatskoj“.

13 Živko Gruden „Prijetnja“, *Vjesnik*, 24. 5. 1990., str. 1.

14 E. Radulić Toman, „Na potezu sudski vještaci“, *Večernji list*, 24. 5. 1990., str. 7.

Napomenuo je da nadležni organi trebaju što prije pronaći odgovore o događaju u Benkovcu.¹⁵

Vjesnik istog dana u komentaru slučaja Mlinar ispod naslova izdvaja: „U atmosferi međunacionalnih napetosti što slijede kosovski scenarij, najpo-trebnije je čuvati preostale i tražiti nove niti zajedničkog života“. U tekstu se navodi da se osim žrtve još ništa ne zna, a kod srpskog stanovništva napad je shvaćen „kao napad uperen protiv jednog cijelog naroda, proglašen je gotovo simbolom stradalništva Srba u Hrvatskoj i znakom za kolektivnu uzbunu pred, navodno, oživilim ustaštvom“. Dok je s druge strane zločin „izrežiran, smišljeno namješten jer je nekome i nekoj politici potrebno stalno podgrija-vanje političke zategnutosti u Hrvatskoj, kako bi se stvorili uvjeti za kasnije ‘poduzimanje mjera’“. Autor navodi da je takvim ekstremnim razmišljanjima „sve jasno“ i prije definitivnih nalaza istrage. Također se ističe da u naruše-nim međunacionalnim odnosima i stvorenoj političkoj klimi osjećaj zapo-stavljenosti i neravnopravnosti postoji kod Hrvata i Srba. Ocjenjuje se da „u tako stvorenoj klimi nije uopće teško tražiti pa i izazivati te primjenjivati kosovski scenarij, kako mnogi ocjenjuju najnovija događanja“. Autor kriti-zira ultimativne poteze SDS-a jer je i HDZ mogao slično postupiti kada su žrtve bili Hrvati, „ali se takvi brutalni akti nisu uzimali za generalne tvrdnje o ugroženosti hrvatskog stanovništva“.¹⁶

Slobodna Dalmacija 27. 5. objavljuje intervju s Jovanom Raškovićem u kojem on kaže da je napad na Mlinara daleko dublji od običnog građan-skog napada i između ostalog je dodao: „Suspendzija nije politički čin već je prvenstveno u funkciji očuvanja dostojanstva srpskog naroda u Hrvatskoj. (...) Također nije ni puka posljedica napada na Mlinara nego ima dublje korijene“. Rekao je da će SDS tražiti političku autonomiju jedino ako HDZ preuzme „ustašoidno jezgro koje postoji u stranci“, ali da ne vjeruje da će se to dogoditi.¹⁷

Danas 29. 5. piše o inauguracijskom govoru novog predsjednika Pred-sjedništva SFRJ Borisava Jovića i njegovim ocjenama o izborima u Hrvat-skoj i Sloveniji kao neustavnim pojavama i njegovim prijetnjama „hitnim mjerama“. Prema autoru „to je samo produžetak one politike koja u Hr-vatskoj prije svega, nastoji isprovocirati uvođenje izvanrednog stanja što je

15 Tatjana Tagirov, „Nećemo demokraciju noža“, *Večernji list*, 26. 5. 1990., str. 8.

16 I. Marijačić, „Buka nacionalnih truba“, *Vjesnik*, 26. 5. 1990., str. 3.

17 Srđan Radulović, „Zbogom Dalmacijo“, *Slobodna Dalmacija*, 27. 5. 1990., str. 12.-13.

posljednja šansa za spašavanje jednopartijnosti u onim drugim republikama gdje taj brod također već nepovratno tone“. Autorica navodi da takvoj politici „objektivno ide u prilog i zaoštavanje zategnutosti na liniji srpsko-hrvatskih odnosa čemu su u predizbornom vremenu pridonosili svi koji su do nerazuma potencirali nacionalnu pripadnost“. Ocjenjuje se da nakon izbora, kada je Tuđman ponudio Raškoviću ruku suradnje čini se da „samo jednoj strani odgovara da se situacija u Hrvatskoj predstavlja kao kaotična i nacionalno neizvjesna, a vodu na mlin takvih zaključaka tjera i prizivanje sukoba u cetinskoj crkvi Svetog Spasa, a i onaj, ne samo po počiniteljima, nego i po nekim drugim detaljima misteriozni napad na ‘srpskog mučenika Mlinara’ koji ga može pretvoriti u hrvatskog Đorđa Martinovića...“¹⁸

U istom broju u drugom tekstu oko sporenja vezano za crkvu Svetog Spasa u Cetinu autor piše da je uznemirenost u „najveći dio Srba u Kninskoj krajini, unijelo još uvijek nerazjašnjeno ranjavanje“ Mlinara iz Benkovca. Autor nastavlja da „rašomon koji se pomalo stvara oko tog ranjavanja sve više podsjeća na priče s Kosova, pogotovo onu, nikad do kraja dokazanu, o Đorđu Martinoviću i pivskoj boci. Instrumentalizira li se tako jedan mladić, njegovi strahovi i psihičke patnje, za nečije političke planove i ciljeve? Ako je suditi po dosadašnjim iskustvima, onda će se do istine teško doći, ali sasvim je sigurno da je mlađahni Mlinar već sada vrlo vješto pretvoren u još jednu memorandumskoćosićevsku metaforu srpske patnje“. Autor se osvrće na različite izjave Raškovića o benkovačkom slučaju: na jednom mjestu kaže da za krivca konkuriraju nekoliko strana, *Slobodnoj Dalmaciji* da se zasad ne može reći „koje je vrste ova agresija“, a za *Politiku* da napad na Mlinara „nosi sve elemente ustašoidnih agresija“.¹⁹

Također u tom broju objavljen je i intervju s Raškovićem. U objašnjenju suspenzije odnosa sa Saborom rekao je da je tako odlučio da smiri emocionalne napetosti među Srbima, jer je jedino tako mogao stupiti među njih i zadržati njihovo povjerenje. Rašković smatra da u HDZ-u postoji jedno agresivno „ustašoidno jezgro“, a u nedavnim razgovorima stekao je dojam da se HDZ nastoji „otresti tog jezgra“. Rašković navodi da su «ružne riječi» za vrijeme kampanje podigle zid između HDZ-a i srpskog naroda, a proklamacije o nacionalnom pomirenju stvaraju osjećaj kod Srba da je ustašama oprošteno, a princip je da jedino žrtva može oprostiti. Uz to, dodaje da su ustaški zločini stvorili „paranoidno raspoloženje kod Srba“, a drugi dio te

18 Jelena Lovrić, „Između nove vlasti i novih prijetnji“, *Danas*, 29. 5. 1990., str. 7.-9.

19 Marinko Čulić, „Osvajači Svetog Spasa“, *Danas*, 29. 5. 1990., str. 17.-18.

paranoidnosti dolazi od straha od samostalne hrvatske države, koji je nastao u vrijeme Drugog svjetskog rata, ali postoji i danas. Nakon Mlinarovog ranjavanja, rekao je, najviše vremena na sastancima troši na to da razuvjeri ljude da nije jedini način odlazak u šume, a da mu se otvoreno već govori da je on duhovni otac, a da njima treba vođa koji će ih povesti u rat. Izrazio je strah da nakon benkovačkog slučaja ne ovladaju raspoloženjem srpskog naroda jastrebovi, a da onda novu snagu dobiju Tuđmanovi jastrebovi. Odgovorio je da nema razloga da se za Benkovac optužuju Tuđman i HDZ, jer da to najmanje odgovara onima koji dolaze na vlast. Ponovio je da se suverenitet nove hrvatske države ne može graditi isključivo na hrvatskom suverenitetu i da srpski narod neće pristati da se stavlja u isti koš s nacionalnim manjinama.²⁰

U intervjuu *Vjesniku* 4. lipnja Radimir Kužet, odvjetnik Mlinara, rekao je da je Mlinar premješten iz zaderske u kninsku bolnicu radi mira kojeg nije imao zbog stalnih posjeta i saslušanja. Kužet smatra da je kod Mlinara došlo do „teškog narušavanja zdravlja“, a misli da su liječnici u Zadru postupili kao i prema svakom pacijentu. Na pitanje o insceniranom napadu u cilju destabilizacije međunacionalnih odnosa odgovorio je da su te priče bez osnove.²¹

Vjesnik 6. lipnja piše da se iz klupa Skupštine SR Srbije postavilo pitanje o ranjavanju Mlinara uz konstatacije da je srpsko stanovništvo u Hrvatskoj u strahu i da se traži njegova dodatna zaštita iz Srbije. U komentaru „slučaja“ Mlinar autor piše: „Primjer napada na Mlinara svakako je zločinački čin, ali na temelju čega se unaprijed, bez konačnih rezultata istrage, stvaraju zaključci da je Mlinar napadnut isključivo zbog svoje nacionalne pripadnosti i političkog angažmana. Jedna od pretpostavki, s kojom se može jednako ‘argumentirano’ polemizirati, može biti i da je sve inscenirano radi daljnjeg produblivanja međunacionalnih netrpeljivosti, no bez službenih rezultata istrage ta polemika ne bi imala nikakve svrhe“.²²

Večernji list 9. lipnja objavljuje razgovor s Mlinarom nedugo nakon njegovog izlaska iz bolnice. Mlinar je između ostalog rekao: „Moje ambicije nisu da budem političar, a ovo što se sada događa nije politika, nego rat. Želim biti glumac, ali isto tako uvijek ću ići za svojim narodom. (...) Kada sam ujutro, nakon događaja, shvatio gdje sam, uhvatila me panika. Mislio sam da je nastalo neko klanje, sveopći masakr, rat“. U tekstu se prenosi dio pisma javnosti koje je Mlinar napisao kao zahvalu svome narodu: „(...) ako je moja smrt

20 M. Čulić, „Čega se boje Srbi“, *Danas*, 29. 5. 1990., str. 13.-15.

21 I. Marijačić, „Priče o scenariju su neosnovane“, *Vjesnik*, 4. 6. 1990., str. 5.

22 Franjo Vondraček, „Separatistički obrazac“, *Vjesnik*, 6. 6. 1990., str. 3.

cijena vaše slobode, ako bi nakon toga sve krvožedne zvijeri napokon utolile svoju žeđ, ako bi priznali i poštovali moj srpski narod, srpsku crkvu, srpski jezik i kulturu, priznali i poštovali naše mrtve, kleknuli u krvave jasenovačke lokve, duboko se poklonili njihovim sjenama. Ja sam spreman da im s ponosom dam svoje srce, dušu, moj vrat, pa neka nastave tamo gdje su stali“. Autorica piše da „ove, ne samo patetične, riječi jasno govore da Miroslav Mlinar nije rođen samo za glumca“.²³

Tekst u *Vjesniku* od 9. lipnja izdvojeno ispod naslova ističe: „Ideja da se Hrvatska kosovizira nije napuštena i o tome trebaju svi voditi računa, uključujući i same Srbe u Hrvatskoj“. Autor ocjenjuje da najnovije potenciranje srpskog pitanja u Hrvatskoj treba promatrati u kontekstu reforme i budućnosti Jugoslavije, odnosno interesa Srbije. Navodi se da je čitav izborni proces, izuzev pokušaja napada na Tuđmana u Benkovcu, prošao „na visokom civilizacijskom nivou“ što se nije uklopilo u planove „kriznog štaba“ u Beogradu, „odakle se sustavno nameće hrvatskom narodu genocidnost zbog ustaškog obračuna nad Srbima, kao da Srbi nisu imali svoj četnički pokret koji se obračunavao s Hrvatima“. Prema autoru najlakši način da se oslabi pozicija koju je „Hrvatska stekla prvim višestranačkim izborima jest da se ponovo na scenu izvuče srpsko pitanje u Hrvatskoj“. U tekstu se navodi da je srpsko pitanje u prošlom razdoblju korišteno za destabilizaciju i kosovizaciju Hrvatske (proslava kosovske bitke u Kninu, propagandna kampanja prema Hrvatskoj, miting na Petrovoj gori, poticanje nezadovoljstva među Srbima u Hrvatskoj). Kada se nije uspjelo onemogućiti Tuđmana i HDZ, „koji se u jeku predizborne kampanje nisu dali isprovocirati, posegnulo se za drugim metodama. Iskorišten je jedan nerazjašnjeni i pod čudnim okolnostima izvršeni napad na predsjednika ogranka Srpske demokratske stranke u Benkovcu da bi se za to optužio cijeli hrvatski narod, Hrvatska demokratska zajednica kao vladajuća stranka koja još nije bila preuzela vlast, sve kroatocentrične stranke, uključujući i komunističku SDP, kako bi se bojkotiralo konstituiranje novog demokratski izabranog Sabora“. Autor ocjenjuje da je Rašković suspenzijom odnosa pogazio načelo pravne države jer je proglasio krivca prije hvatanja i osumnjičenog, a kamoli krivca. Nadalje autor navodi da su za vrijeme „komunističkog monopola i jednomišljenja“ u Hrvatskoj i Hrvati i Srbi bili jednako ugroženi, „a što se tiče privilegija, Srbi su čak u mnogim službama bili povlašteni“. U tekstu se komentira promjena stava

23 E. Radulić Toman, „Bit ću glumac, a ne političar“, *Večernji list*, 9. 6. 1990., str. 7.

Raškovića o pitanju srpske autonomije u Hrvatskoj. Tako se ističe da je on početkom svibnja u *Politici* tvrdio da je protiv teritorijalne autonomije da bi dvadesetak dana kasnije u *Slobodnoj Dalmaciji* govorio o suvremenoj autonomiji s teritorijalnim dimenzijama. Autor zaključuje da s obzirom na zaoštavanje stavova posljednjih dana od strane srpskih glasnogovornika prema novoj hrvatskoj vlasti, „jasno je da se radi o drugom pokušaju kosovizacije Hrvatske u novim i promijenjenim okolnostima“.²⁴

4.3. Srpsko novinstvo

Navođenjem primjera iz dijela srpskog novinstva (*Politika*, *NIN*, *Duga*) pokazat ćemo kako je okarakteriziran i ocijenjen „slučaj“ Mlinar, a na osnovu toga i situacija u Hrvatskoj, odnosno položaj Srba nakon pobjede HDZ-a na izborima. Korišteni su mediji koji su bili pod kontrolom Miloševićeve politike.

Politika 22. 5. izvještava da istraga „tapka u mjestu“ uz podnaslov „Nepodnošljiva lakoća srpskih rana“. U komentaru ocjene zadarskog kirurga Ive Baziolija (novopečenog odbornika HDZ-a u SO Zadar – ističe *Politika*) da se radi o lakim tjelesnim ozljedama Mlinara, navodi se da oni koji ga bolje poznaju kažu da mu nisu strani etnički kriteriji u procjeni „lakoće“ rana. U tekstu se donosi izjava predsjednika „Prosvjete“ Dušana Starevića: „Muči osećaj da je to posledica dugogodišnjeg rada u korist srpske štete. Situacija je dovedena do usijanjanja, a poverenje u novi režim u Hrvatskoj kod srpskog naroda ne postoji. Ako hrvatska država ne smogne snage i bolje da zaštiti političke, ekonomske i kulturne interese, pa i fizički integritet srpskog naroda, nama ostaje da razmišljamo o načinima našeg organizovanja“.²⁵

U tekstu sljedećeg dana *Politika* piše da je Rašković ocijenio benkovački slučaj kao genocidni recidiv. Autor kritizira istragu nadležnih organa u Hrvatskoj i kaže da ne bi čudilo ako bi neka novinarska ili druga amaterska istraga dala konkretniji rezultat, a nakon toga dodaje: „Činjenice kažu - policija u Hrvatskoj u posljednje četiri godine nije otkrila aktere nijednog terorističko-ustaškog akta a bilo ih je toliko da se mogla napisati opsežna kriminalistička studija“. Navodi se da je Mlinar izbjegao „sigurnu smrt zahvaljujući atletskoj građi i energičnom otporu napadačima“. Također se ističe da je Rašković dao odobrenje da se organiziraju protestni skupovi, a napad

²⁴ Vjekoslav Kršnik, „Srpsko pitanje“, *Vjesnik*, Panorama subotom, 9. 6. 1990., str. 6.-7.

²⁵ Milan Četnik, „Tisak, policija i zadarski lekar umanjuju zločin“, *Politika*, 22. 5. 1990., str. 11.

je ocijenio i na slijedeći način: „To je čin bacanja srpskog naroda na kolena, a ono što se desilo Miroslavu Mlinaru jeste klanje njegove duše“. Uz to se navodi da aktivisti iz Benkovca izvještavaju o teškoj i zapaljivoj atmosferi u međunacionalnim odnosima.²⁶

Politika 24. 5. izvještava da dok se Mlinar oporavlja, nasilničke provokacije nad viđenijim Srbima u Benkovcu ne prestaju. Tako se navodi da su nepoznate osobe pokušale provaliti u kuću Zdravka Zečevića, člana Glavnog odbora SDS-a, a nepoznate osobe također su viđene i u dvorištu dr. Bože Dražića. Autor piše da su „zločin nad Mlinarom svi Kninjani doživjeli kao napad na vlastiti integritet“.²⁷

Kao i prethodnih dana u tekstu od 26. 5. *Politika* ističe da su „počinioci gnusnog zločina“ još na slobodi. Ocjenjuje se da je etika liječničke profesije u Zadru doživjela krah, a uz to se navodi da je ravnatelj psihijatrijske bolnice u Zemuniku odbio liječiti pacijenta Mirka Šljivara jer je iz Knina i rekao da se bolesni „vozi u Beograd“.²⁸

Duga u uredničkom uvodnom tekstu od 26. 5. piše da događaji na Maksimiru (sukobi na nogometnoj utakmici Dinamo-Crvena Zvezda 13. 5., nap. D. P.) „kao i zločinačko klanje predsednika Srpske demokratske stranke iz Benkovca Miroslava Mlinara izazivaju kod većine normalnih ljudi nespo-kojstvo i strah. (...) Ima li iko u ovoj zloslaviji dovoljno mudar i moćan da zaustavi krvavo kolo koje ustaški bezumnici nastoje pokrenuti?“²⁹

U istom broju objavljen je tekst o napadu na Mlinara. Autor napad do-vođi u vezu s nastupom Mlinara u Beogradu 12. 5. kada je govorio „o polo-žaju Srba u Hrvatskoj i o buđenju neoustaštva“. Autor ocjenjuje da je „na po-ruku ljubavi mladog Miroslava Mlinara uzvraćeno zločinom“. Navodi se da je u mračnoj benkovačkoj ulici grupa neidentificiranih napadača „pokušala da ga zakolje“. Autor piše da u trenutku kada ovaj tekst odlazi u tisak liječ-nici zadarske bolnice „bore se za život mladog Miroslava Mlinara“. U tekstu se prenosi govor Mlinara 12. 5. u Beogradu kada je između ostalog rekao: „Danas mi uzimaju i onaj minimum ljudskog dostojanstva. Uzimaju mi stan, uzimaju mi mladost, uzimaju mi život samo zato što sam Srbin, Srbin u Hr-vatskoj. (...) Takvi su nas ubijali, prekrštavali, takvi su palili naše kuće, rušili

26 M. Četnik, „Atak na ceo srpski narod u Hrvatskoj“, *Politika*, 23. 5. 1990., str. 9.

27 M. Četnik, „Istraga o napadu na Mlinara i dalje bez rezultata“, *Politika*, 24. 5. 1990., str. 11.

28 M. Četnik, „Zadarski lekari neće da leče Kninjane“, *Politika*, 26. 5. 1990., str. 7.

29 Ilija Rapajić, „Ni Draža ni Broz“, *Duga*, 26. 5. – 8. 6. 1990., str. 6.

naše crkve, takvi su nam uzeli jezik i kulturu i takvi nam danas poručuju da se selimo u Srbiju“.³⁰

NIN 27. 5. piše da vjerojatno nisu u pravu oni koji tvrde da je situacija u Hrvatskoj identična onoj prije rata 1941., ali da se „postojanje istovjetnih tonova onog i ovog vremena“ može bez poteškoća uočiti. Stanje u Hrvatskoj autor komentira na sljedeći način: „Srbima opet vitlaju nožem oko glave, prijete, tu i tamo ‘puštaju krv’, dok Tuđman i njegova bratija, preuzimanjem strahovitog tereta odgovornosti uobličienog u formu vlasti, moraju pronaći modus po kojem će svi Hrvati biti ‘siti’ i svi Srbi na broju“. Ocjenjuje se da nakon izbora u Hrvatskoj vlada „neoboljševizam, sa elementima neofašizma“. U takav kontekst stavlja se i napad na Mlinara: „Utjeha da su prijete hadezeovskih ‘ptica grabljivica’ iz predizbornog perioda imale kratak domet, raspršile su se onog trena kad je grupa pobornika ‘jasenovačkih metoda’ u Benkovcu izbola nožem predsjednika tamošnjeg ogranka Srpske demokratske stranke“. Autor navodi da je u slavonskom selu Šumetlica nastanjenom Srbima stotine hadezeovaca prolazilo selom „urlajući, vitlajući šah-zastavama i prijeteći ponovnim paljenjem, klanjem i drugim radnjama po kojima će Nezavisna Država Hrvatska ostati u historiji“. Inzistiranje nove vlasti na pomirenju svih Hrvata ocijenjeno je kao amnestija, ali i „mali uteg iza kojeg vaga više neće biti ‘u horizontali’ i koji bi ‘sigurnosno-političku situaciju’ Hrvatske mogao pomjeriti u prostore na kojima miriše barut. Može se pretpostaviti da bi Srbi u Hrvatskoj novoj vladi mogli progledati kroz prste mnogo šta, ali vraćanje ustaške atmosfere i simbolike – to nikako“. Rješenje hrvatskog nacionalnog pitanja u Hrvatskoj je prema autoru uvijek kretalo od Srba u Hrvatskoj, i to u kalupima „fizičke eliminacije“. U skladu s tim navodi se: „Krećući od takvog pristupa, ne iznenađuje pokušaj ubistva u Benkovcu, ustaški pir kroz Šumetlicu, ne iznenađuje kada u nekom od zagrebačkih kafića ili restorana čujete glasan razgovor o rješavanju ‘srpskog pitanja’, prožet čestim spominjanjem noža i klanja“. Također se navodi da je jedan od dopisnika Politikine kuće ujutro na automobilu našao bijelog goluba s prerezanim vratom, što je znak budućoj žrtvi, a jedan bivši pukovnik rekao je ovih dana „da se Srbi vraćaju u šume, tamo odakle su davno krenuli“. Ističe se da se posljednjih dvadesetak dana atmosfera usijava. U tekstu se ocjenjuje da bi suspenzija odnosa SDS-Sabor mogao izroditi i nešto dobro, a to je razgovor o genocidu nad srpskim narodom u prošlom ratu, odnosno „neka vrsta

30 Đ. Vukoje, „Napad na srce“, *Duga*, 26. 5. – 8. 6. 1990., str. 7.

priznanja i oprosta“. Za „prilično jadnu“ poziciju Srba u Hrvatskoj autor uvelike optužuje SKH zbog toga što je posljednjih 20 mjeseci najviše vremena utrošilo „na satanizaciju svega što nosi srpski pridjev“.³¹

Politika 27. 5. komentira da se „rane Miroslava Mlinara prelivaju u spektru etničkih boja“. U ocijeni napada i njegovih posljedica zaključuje se: „Tragedija Miroslava Mlinara uzbudila je ceo srpski narod u Hrvatskoj. Identifikacija celog naroda sa ranama mladog mučenika dostiže ogromne razmere. (...) Recidiv genocida upućuje na jednodušnost u osudi i akciji. Srbi u Hrvatskoj stoje na obali političkog Rubikona“.³²

U rubrici *Politike* Odjeci i reagovanja 31. 5. objavljen je tekst o „antisrpskoj politici“ i propagandi koju vode Slovenija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina. Prema autoru HDZ, koji ima „moćno neoustaško krilo“, pobijedio je na izborima zahvaljujući antisrpskoj politici koja se dvije i pol godine vodi u Hrvatskoj i „srbofobičnoj ultrašovinističkoj predizbornoj kampanji“. Kao posljedicu takve politike autor prepoznaje sljedeće događaje: „Svijet je vidio stravične slike šovinstičkog ludila u Maksimiru. Objavljene su informacije iz nekih srpskih sela u Hrvatskoj – da su podivljale neoustaše prijetile Srbima klanjem. To su sela, u kojima su ustaše masakrirale mnoge Srbe u vrijeme Pavelićeve države. U Benkovcu su neoustaški zlikovci pokušali da zakolju mladog Miroslava Mlinara. Franjo Tuđman je najavio povratak u Hrvatsku svih emigranata – ustaških zlikovaca iz rata i ustaških terorista iz poslijeratnog perioda“.³³

Mlinar je u razgovoru za *Politiku* objavljenom 17. lipnja rekao da napad na sebe shvaća kao tragediju srpskog naroda u Hrvatskoj. Prema tekstu, liječnička njega u zadarskoj bolnici dovodila ga je do ludila, a liječnici su ga „prosto mrcvarili“.³⁴

Sljedećeg dana, 18. lipnja Mlinar je posjetio redakciju *Politike* gdje ga je primio zamjenik glavnog urednika Dragan Pajić. Mlinar se zahvalio *Politici* jer je ona jedini list koji je objektivno pisao o slučaju, dok su javna glasila u Hrvatskoj „do krajnosti zlonamjerno“ pisala o događaju. Dodao je da *Politika* ima veliki značaj za Srbe u Hrvatskoj koji žive pod stalnim pritiskom.³⁵

31 Ratko Dmitrović, „Biljeg Srba u Hrvatskoj“, *NIN*, 27. 5. 1990., str. 14.-15.

32 M. Četnik, „Svi bi da zaborave“, *Politika*, 27. 5. 1990., str. 14.

33 Batrić Jovanović, „Posledice antisrpske politike“, *Politika*, Odjeci i reagovanja, 31. 5. 1990.

34 R. Pavlović, „Moja tragedija je i tragedija srpskog naroda“, *Politika* 17. 6. 1990., VND (Vjesnikova novinska dokumentacija), Miroslav Mlinar.

35 V. Popović, „Hvala vam za istinu“, *Politika*, 19. 6. 1990., VND, Miroslav Mlinar.

Zaključak

Prikazani slučaj Mlinar događa se u specifičnom kontekstu vrhunca jugoslavenske krize i zamaha nacionalnih homogenizacija. Demokratska tranzicija u sjeverozapadnim republikama bila je ujedno odgovor na “antibirokratsku revoluciju” koja se promovirala iz Srbije. Zbog toga su prvi slobodni izbori u Hrvatskoj bili važni ne samo za političku tranziciju u Hrvatskoj, nego i za odnos političkih snaga u Jugoslaviji, te za smjer rješavanja jugoslavenske krize. Svi važniji politički akteri u Hrvatskoj isticali su svoje protivljenje politici Miloševića. Zbog toga su srbijanski mediji uglavnom negativno izvještavali o demokratizaciji u Hrvatskoj. Cijela politička scena je smatrana nacionalističkom, uključujući i reformirane komuniste. Kritike iz Srbije bile su najviše usmjerene na HDZ, koji je označen kao reinkarnacija hrvatskog nacionalizma i ustaštva. HDZ je smatran glavnim protivnikom u ostvarenju ciljeva srbijanske politike u Hrvatskoj. Zbog toga su rezultati izbora dodatno radikalizirali narativ, što će biti uvod u oružanu pobunu Srba u Hrvatskoj. Nakon neuspjeha 14. kongresa SKJ i nepovoljnog razvoja događaja u Sloveniji i Hrvatskoj, srbijansko vodstvo je počelo oblikovati nove planove koji su uključivali i mogućnost raspada Jugoslavije. S druge strane, nova hrvatska vlast se žuri potvrditi puni suverenitet Hrvatske u cilju konfederalizacije Jugoslavije ili stvaranja samostalne države, ne vodeći pri tome previše računa da određeni potezi na simboličkoj, psihološkoj i interesnoj razini, odvrćaju Srbe u Hrvatskoj od nove hrvatske vlasti.³⁶

Hrvatsko novinstvo

Iz navedenih primjera možemo zaključiti da hrvatsko novinstvo u ocjenama i komentarima slučaja Mlinar uglavnom nije prejudiciralo motive i počinitelje eventualnog napada. Naglašava se da se radi o lakšim tjelesnim ozljedama Mlinara. Čvrsti je stav u tekstovima da se ne donose zaključci o počiniocu kao i motivima ranjavanja Mlinara. Ističe se da je slučaj ispolitiziran, a koristi se da se dokaže ugroženost Srba u Hrvatskoj, ponovno buđenje ustaštva i da se delegitimizira nova hrvatska vlast. Kao motiv politizacije slučaja ponovno se koriste termini „kosovizacija“ i destabilizacija Hrvatske. Slučaj Mlinar dobro je poslužio u novom pokušaju „kosovizacije“ Hrvatske,

³⁶ D. Pauković, *Usred oluje: Politička tranzicija u Hrvatskoj 1989./90.*, Zagreb, 2018. str. 187, 198.

jer snagama u Beogradu ne odgovara razvoj događaja u Hrvatskoj, odnosno pobjeda HDZ-a i isticanje hrvatskog suvereniteta, što je suprotno reformskim stavovima iz Srbije. U dosta tekstova slučaj Mlinar ocijenjen je kao čudan i nerazjašnjen, a u nekima možda i insceniran. U komentarima se ističe da se ranjavanje Mlinara koristi kao još jedan dokaz o genocidnosti hrvatskog naroda, a da se pri tome zanemaruje činjenica da počinitelji kao i motivi još nisu otkriveni. Također se kritizira odluka SDS-a o suspenziji odnosa sa Saborom jer se time prejudicira krivnja i stavlja odgovornost na hrvatsku politiku.

Srpsko novinstvo

Ranjavanje Mlinara u navedenim primjerima iz srpskog novinstva okarakterizirano je kao napad na cijeli srpski narod u Hrvatskoj, odnosno kao još jedan iskaz probuđenog ustaštva. Slučaj je poslužio za kritiku ne samo nove već i stare komunističke vlasti koja nije uspjela riješiti niti jedan slučaj "terorističko-ustaških" napada. U tekstovima se ističu teške tjelesne ozlijede, a napad je ocijenjen kao pokušaj ubojstva i „klanja“ Mlinara. Prema srpskom novinstvu napad na Mlinara Srbi u Hrvatskoj doživjeli su kao napad na vlastiti integritet, što je dodatno povećalo njihov strah i pogoršalo međunarodne odnose. Slučaj Mlinar ocijenjen je kao potvrda prijetnji srpskom narodu od strane „probuđenih neoustaša“ koji se povezuju s HDZ-om. Evociraju se događaji i scenarij iz Drugog svjetskog rata, a zatim uspoređuju sa sadašnjim položajem Srba u Hrvatskoj, čime se zapravo nastoji pokazati neprihvatljivost nove hrvatske vlasti i politike. Tako je pokušaj „klanja“ Mlinara „recidiv genocida“ što Srbi u Hrvatskoj ne mogu prihvatiti. Ocijene i komentari u srpskom novinstvu prejudicirali su krivce i motive napada, sve se je znalo i prije same istrage, odnosno uklopilo se u konstruirani diskurs o Srbima u Hrvatskoj, HDZ-u i političkoj situaciji u Hrvatskoj.

Summary

The article analyzes the narrative frameworks in Croatian and Serbian journalism related to the case of the alleged attack on the president of the Serbian Democratic Party Committee in Benkovac, Miroslav Mlinar, in May 1990 in Benkovac. This case symbolizes the escalation of the propaganda conflict after the establishment of democratic rule in Croatia. In Serbian journalism, the episode with Mlinar served as evidence of the danger of the new

Croatian government for Serbs in Croatia, with constant comparisons to the suffering of Serbs during the NDH. In Croatian journalism, the Mlinar case was primarily assessed as another attempt to destabilize the new Croatian democratic government and impose the thesis of the endangerment of Serbs in Croatia.

Key words: Croatia, Serbia, newspaper narrative, Serbs in Croatia, Miroslav Mlinar, Serbian rebellion

**MODERNI ASPEKTI RAZVOJA
TURIZMA U SEVERNOJ DALMACIJI
KAO VID ODRŽIVOG RAZVOJA**

UDK 338.48 44:796.54(497.5)

Ivana Blešić¹
Snežana Besermenji¹

GLAMPING – MOGUĆNOSTI RAZVOJA INOVATIVNIH OBLIKA SMEŠTAJA U RURALNIM OBLASTIMA SEVERNE DALMACIJE

Abstrakt: Pojavom novih tržišnih segmenata, usmerenih na održivi razvoj turizma i hotelijerstva, vremenom se menjao i koncept kampovanja. Glamping, skraćeno za “glamurozno kampovanje”, nudi način da se iskuse pozitivni aspekti kampovanja i boravka u prirodi uz mogućnost smeštaja u luksuznoj formi kampa koji privlači sve veći broj turista. U radu se objašnjava pojam glampinga i istorijat njegovog nastanka. Pored toga, izdvajaju se različiti oblici smeštaja u okviru glampinga, tipovi turista koji gravitiraju ovom obliku turizma kao i različiti oblici glamping poslovnih modela. Na kraju, ističu se potencijali i mogućnosti za razvoj glampinga u ruralnim oblastima Severne Dalmacije.

Ključne reči: glamping, luksuzni smeštaj, ruralni turizam, Severna Dalmacija

Uvod

Kamping turizam je popularan i rasprostranjen oblik turističkih kretanja koji se ne svodi samo na smeštajni aspekt, već i na stav prema prirodi i načinu provođenja odmora. Specifičnost kampova ogleda se u netipičnom prostornom i organizacionom okviru pružanja usluga smeštaja² koji

¹ Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

² Kosar, L. (2017). Glamping–inovativni oblik turističkog smeštaja. *Hotellink*, 29-30, 17-27.

putnicima omogućava bliski kontakt sa prirodom³. Prva kamp organizacija u svetu izgrađena je 1861. godine u Americi, a prvi standardi kampa, kao skromnog i jeftinog smeštaja, uspostavljeni su 1948. godine. Unapređenje kampova započinje 70-ih godina prošlog veka povećanjem površine za kamp i poboljšanjem kvaliteta usluge⁴. Vremenom su se navike i potrebe turista menjale što je rezurtiralo izdvajanjem tržišnog segmenta koji je okrenut ka prirodi, ali koji istovremeno nije zadovoljan smeštajem u klasičnim kampovima. Potreba za putovanjem koje izlazi iz okvira tradicionalnog, briga za životnu sredinu, ponovno povezivanje sa prirodom praćeno novom percepcijom ruralnih prostora, doprinose diverzifikaciji turističke ponude. Ovi trendovi su savršeno ilustrovani "glampingom", novim glamuroznim oblikom kampovanja. Reč "glamping" izvedena je od dve reči "glamorous" (luksuzno, glamurozno) i "camping" (kampovanje)⁵. Iako je određeni vid luksuznog kampa postojao još u doba Osmanskog carstva (luksuzni carski šatori ukrašeni svilom), današnji vid glampinga pojavio se početkom 1990-ih zahvaljujući bogatim putnicima koji nisu želeli da se odreknu luksuza tokom svojih safari turneja po Africi⁶. Kako je safari tada bio privilegija malog broja bogatih ljudi, glamping širu afirmaciju dobija tek u 21. veku. Kao termin prvi put se pojavio u engleskom rečniku 2005. godine (Oxford English Dictionary), a prvi standardi za glamping objekte i punktove ustanovljeni su od strane Automobilskog udruženja Ujedinjenog Kraljevstva 2016⁷. Glamping svoju popularnost duguje prvenstveno neobičnoj kombinaciji izuzetno luksuznog smeštaja, često sa nameštajem koji potpisuju svetski dizajneri, sa mirom koji pruža okolna netaknuta priroda⁸.

3 Brochado, A., Brochado, F. (2019). What makes a glamping experience great?. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 10(1), 15-27.

4 Eremić, G. (2021). Novi trendovi kamping turizma–glamping i obiteljski kampovi. *Geoadria*, 26(1), 59-82.

5 Cooper, C., Fletcher, J., Gilbert, D., Fyall, A., Wanhill, S. (2005). *Tourism: Principles and practice*. Pearson education.

6 Budiasa, I. M., Suparta, I. K., Nurjaya, I. W. (2019). Implementation of green tourism concept on glamping tourism in Bali. In *International Conference On Applied Science and Technology 2019-Social Sciences Track (iCASTSS 2019)* (pp.191-195). Atlantis Press.

7 Kosar, L. (2017). Glamping–inovativni oblik turističkog smeštaja. *Hotellink*, 29-30, 17-27.

8 Karakaš, J. (2017), Glamping: novi koncept putovanja koji osvaja svet! <http://www.elle.rs/lifestyle/putovanja/17321-glamping-novi-vid-putovanja-koji-osvajasvet.html>

Tipizacija glamping objekata

Glamping šatori su najstariji tip glampinga. U pitanju su šatori prostrani i opremljeni kao hotelske sobe, sa strujom, vodom i bežičnim internetom. Pored šatora to mogu biti razne vrste adaptiranih objekata od drveta, kamena ili stakla sa visokim komforom. Neki od najčešćih tipova glamping objekata su⁹:

Safari šatori

Veliki luksuzni šatori sa unutrašnjim prostorijama, kuhinjama i kupatilima. Karakteristične za ovu vrstu šatora su prostrane natkrivene terase.

Slika 1. Safari šator u Zambiji

*Izvor:*¹⁰

Jurta je jedan od najranijih oblika glampinga. Predstavlja okrugli prenosivi šator prekriven kožom koji je nastao na stepama Centralne Azije pre oko 3000 godina. Unutrašnja struktura i krovna konstrukcija su od drveta. Za izgradnju modernih jurti koriste se savremeni materijali kao što su metalni okviri, platna ili cerade, kupole od pleksiglasa i sl.

⁹ The glmping business guide - An Introduction to Glamping Models. <https://www.lochlomondtrossachs.org.uk/~follt/files/Glamping-Guide-Introduction.pdf>

¹⁰ <https://glampinghub.com/zambia/northernprovince/lubiriver/luxury-tents-zambia/>

Slika 2. Jurta na farmi u Holandiji

Izvor:¹¹

Kućice na drvetu

Kućice na drvetu predstavljaju smeštajne objekte za kojima je potražnja u stalnom porastu. Zahtevaju veće investicije nego šatori.

Slika 3. Kućica na drvetu kompanije The New Leaf Treehouse

Izvor:¹²

¹¹ <https://origineelovernachten.nl/accommodatie/nederland/gelderland/toldijk/luxe-yurt-in-boutique-stijl-op-farmglamping/1438>

¹² <https://openairbusiness.com/glamping-treehouses-15000/>

Brvnare

Kućice od drveta različite veličine koje su popularne zbog mogućnosti izdavanja tokom čitave godine.

Slika 4. Nordijska brvnara

*Izvor:*¹³

Geodetske kupole

Geodetske strukture imaju maksimalnu transparentnost, enterijer je vrlo svetao sa velikim otvorima za svetlost i ventilaciju. Unutrašnji prostor je optimizovan i ima visoku otpornost na vetar i sneg. Potrošnja grejne energije je svedena na minimum zbog jedinstvenog aerodinamičkog dizajna kupole. Konstrukcija se sastoji od kompleksne mreže trouglova po površini sferne strukture.

Slika 5. Geodetska kupola u Finskoj

*Izvor:*¹⁴

13 <https://www.farmersguide.co.uk/try-before-you-buy-nordic-quality-glamping-pods/>

14 <https://fdomes.com/harriniva-glamping-dome/>

Pastirska koliba/ciganska kola

Pastirske kolibe ili ciganska kola mogu biti stara, obnovljena i restaurirana kola ili potpuno nova reprodukcija. Idealne su za parove a izdaju se uobičajno u periodu od proleća do kasne jeseni.

Slika 6. Pastirska koliba u Engleskoj

*Izvor:*¹⁵

Vrste glamping poslovnih modela

Glamping Resort

Glamping Resort model uključuje veliki broj smeštajnih jedinica, sa istim ili veoma sličnim dizajnom. Sadržaji kao što su restorani, bazeni, sportski tereni, teretane, spa i wellness sadržaji su od suštinskog značaja za ovaj model. S obzirom na višemilionski nivo ulaganja u ove razvojne projekte, veliki broj jedinica i visoki prihodi od dodatnih sadržaja su jedini način da se obezbedi održivost i obezbedi povraćaj uložениh sredstava.

¹⁵ <https://www.theshepherdsmeadowglamping.com/>

Slika 7. Herbal Glamping Resort Ljubno u Sloveniji

*Izvor*¹⁶

Pojedinačni glamping objekti

Pojedinačni objekti za glamping koji su u privatnom vlasništvu pojedinaca su originalni glamping format malog obima i predstavljaju sliku “životnog stila” gde su gosti uključeni u način života koji je jedinstven za tu lokaciju, a sami vlasnici igraju veliku ulogu u formiranju potpunog doživljaja lokalne kulture i tradicije.

Glamping kao dodatni smeštaj

Glamping kao dodatni smeštaj se javlja tamo gde postojeća ugostiteljska delatnost diverzifikuje svoju osnovnu smeštajnu ponudu dodavanjem glampinga (kampovi, kuće za odmor, pansioni, hoteli, odmarališta...). Glamping može da obezbedi stalni ili dodatni smeštaj za goste u špicu sezone ili prilikom organizovanja različitih događaja. Ovakav oblik glampinga obezbeđuje dodatne kapacitete za goste, dodatni prihod i produžava dužinu boravka gostiju/posetilaca različitih događaja.

¹⁶ https://www.gites.fr/gites_charming-slovenia---herbal-glamping-resort-ljubno-ljubno_h2505629_en.htm

Glamping na atraktivnim turističkim lokalitetima (tematski parkovi, parkovi prirode, spomenici prirode)

Osnovno pravilo je da glamping bude “prirodan” dodatak ovim atrakcijama, stvarajući obogaćeno iskustvo za posetioce podstičući duži boravak. Glamping objekti su dizajnirani u skladu sa prirodnim okruženjem na način da ne remete izgled okolnog pejzaža.

Butik glamping

Ovaj model glampinga može uključivati različite dodatne sadržaje, ali njegov primarni fokus je da svojim gostima pruži visoko individualnu i specijalizovanu ponudu¹⁷.

Mogućnosti za razvoj glampinga u Severnoj Dalmaciji

Povoljan tursitičko-geografski položaj Severne Dalmacije, živopisan krajolik i atraktivni prirodni resursi su ključne predispozicije za razvoj glamping turizma. Pod atraktivnošću prirodnih resursa podrazumeva se privlačnost velikog broja prirodnih elemenata koji zbog svojih specifičnosti omogućavaju turistima zadovoljavanje rekreativnih, društvenih i kulturnih potreba. Severna Dalmacija skriva bezbroj krajolika gdje se može uživati u različitim aktivnostima u netaknutoj prirodi¹⁸. Istraživanje sprovedeno u Španiji pokazalo je da je najvažniji motivacioni pokretač za glamping turiste direktan kontakt sa prirodom, što samim tim ovaj tip smeštaja čini veoma drugačijim od ostalih luksuznih odmarališta i hotela¹⁹. Udobnost, komfor, privatnost ali i drugačije iskustvo su takođe istaknuti kao važni motivacioni faktori. Glamping je izrazito povezan sa skrivenim mestima, različitim kulturnim okruženjem i dalekim destinacijama. Na osnovu brojnih prirodnih i društvenih potencijala koji krase prostore Severne Dalmacije, možemo zaključiti da bi spoj glamura i luksuza funkcionisali veoma dobro u kombinaciji sa ekskluzivnim i jedinstvenim lokacijama na ovim prostorima.

¹⁷ The glmping business guide - An Introduction to Glamping Models. <https://www.lochlomondtrossachs.org.uk/~follt/files/Glamping-Guide-Introduction.pdf>

¹⁸ Blešić, I., Besermenji, S. (2021). Potencijali razvoja avanturističkog turizma u Severnoj Dalmaciji. Hrvatsko-srpski odnosi u 20. veku, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad, ISBN 978-86-88983-99-0, 117-127.

¹⁹ Filipe, S., Santos, C. A., Barbosa, B. (2018). Tourists' motivations and obstacles for choosing glamping: An exploratory study. In CBU International Conference Proceedings, 6, 113-119.

Ključne prednosti koje gosti očekuju od glampinga, jesu udoban smeštaj, autentično prirodno okruženje, upoznavanje kulture i mentaliteta lokalnog naroda, organska hrana iz lokalnog okruženja i mogućnost velikog broja izleta. Pravilo svakog glampinga je da smeštaj ne sme narušiti prirodno okruženje, odnosno da se mora utopiti u njega i predstavljati skladan spoj, te je prostor kampa dozvoljeno opremiti samo onim sadržajima koji će olakšati uživanje u okolnoj prirodi (ljudjaške, ležaljke, kreveti na otvorenom, sadržaji za sport i rekreaciju i sl.) i koji neće remetiti ni jedan aspekt održivog razvoja turizma. Održivost u turizmu se odnosi na očuvanje životne sredine i kulture lokalnog stanovništva uz istovremeno ispunjavanje potreba turista i obezbeđivanje dugoročnog rasta turističko-ugostiteljske delatnosti²⁰. Pored toga, trend eko turizma ili “zelenog” turizma podrazumava zaštitu životne sredine kao deo usluga za koje su posetioци spremni da plate više²¹. Cene smeštaja u glamping objektima uglavnom su na nivou cena smeštaja u hotelima visokih kategorija što ukazuje na mogućnost privlačenja turista većih platežnih mogućnosti. Na osnovu pretrage cena za glamping objekte preko najpopularnijeg rezervacionog sistema booking.com, cene se kreću od 60 pa do 1.000 evra za jednu noć što zavisi od lokacije, komfora i dodatnih usluga. Glamping turisti najčešće dolaze iz visoko razvijenih zemalja Evrope (Nemačka, Francuska, Danska, Holandija, Belgija, Italija) i imaju razvijenu ekološku svest²². Nabolji glamping lokaliteti nalaze se u Francuskoj, Portugalu, Španiji, Irskoj, Švajcarskoj i Velikoj Britaniji. Pored navedenih evropskih zemalja u glamping turizam značajno ulaže i Hrvatska koja je glamping objekte uključila u propise o kategorizaciji kampova u okviru Pravilnika o razvrstavanju i kategorizaciji ugostiteljskih objekata iz skupine kampovi, u kojem se u okviru Člana 14, Tačke 8 navodi “Glamping kućica je pokretna oprema za kampiranje od čvrstog materijala, nije čvrsto vezana za tlo (može se maknuti), neuobičajenog je oblika ili je prostorno postavljena na neuobičajen način (npr. pod zemljom, na stupovima, drvu, vodi, stijeni i slično), s ili bez kupaonice”²³. Glamping

20 Dinan, C. and Sargeant, A. (2000). Social marketing and sustainable tourism – is there a match?. *International Journal of Tourism Research*, 2, 1-14.

21 Petrosillo, I., Zurlini, G., Corliano, M.E., Zaccarelli, N. and Dadamo, M. (2007). Tourist perception of recreational environment and management in a marine protected area, *Landscape and Urban Planning*, 79 (1), 29-37.

22 Kosar, L. (2017). Glamping–inovativni oblik turističkog smeštaja. *Hotellink*, 29-30, 17-27.

23 Pravilnik o razvrstavanju i kategorizaciji ugostiteljskih objekata iz skupine kampovi, Narodne novine, broj 85/2015

turizam je najrazvijeniji u Istri (174 glamping lokaliteta) i na ostrvu Krk (19 glamping lokaliteta). Najbolje ocenjeni objekti su Arena Grand Kazela Camping Homes u Medulinu (ocena 9 od strane 1.284 recenzija) i Arena One 99 Glamping u Puli (ocena 9 od strane 1.473 recenzija)²⁴. Na osnovu rezultata istraživanja sprovedenog na 19 glamping lokaliteta u Hrvatskoj na uzorku od 472 ispitanika možemo zaključiti da su glamperi mlađi gosti (34% učesnika ima 36-45 godina, 26% je starije od 46 godina, a 17% pripada starosnoj grupi 18-35 godina), uglavnom visoko obrazovani (48 % ima visoko obrazovanje). Oni su u stalnom radnom odnosu i imaju dobra primanja (40% ima primanja između 3000-5000 evra mesečno, 39% ima primanja ispod 3000 evra, a 22% ima primanja iznad 5000 evra mesečno). Kada je u pitanju nacionalna pripadnost, 36% ispitanika su bili Nemci, 15% Austrijanci, 11% Slovenci, 10,2 % Holanđani. Prosečna dužina boravka ispitanika je bila 10 dana, nešto je veća za porodice i goste sa većim prihodima. Prosečna cena koju su ispitanici platili za glamping odmor je 2.700 evra (od toga 1.300 evra otpada na troškove smeštaja, 795 evra na troškove hrane i pića i 370 evra na sport, rekreaciju i izlete)²⁵.

Sve veći broj turista preferira prirodno okruženje za odmor i rekreativne aktivnosti, verovatno razočarani ubrzanom urbanizacijom i zagađenjem razvijenih turističkih destinacija. Vođeni željom da pobegnju od svakodnevnne rutine oni traže odmor u kontaktu sa netaknutom prirodom²⁶. Ovo ukazuje da bi glamping turizam trebalo da bude zasnovan na ponudi koja pruža jasne dokaze o poslovanju baziranom na principima ekološke održivosti. Pored toga, pružaoci usluga bi trebalo da obezbede gostima kontakt sa prirodom kroz organizovanje različitih izleta za koje u Severnoj Dalmaciji postoje veliki potencijali (spektakularni kanjoni reka Zrmanje i Krupe, Nacionalni park Paklenica, Park prirode Velebit sa 16 obeleženih pešačkih staza, Park prirode Vransko jezero). Boravak glamping turista zasnovan na aktivnom odmoru i mogućnostima za interakciju sa vlasnicima i lokalnim stanovništvom u cilju upoznavanja lokalne kulture suština je ovog sve popularnijeg oblika putovanja. Za upotpunjenu uslugu, zasnovanu na održivom

24 <https://www.booking.com/glamping/country/hr.en-gb.html> (pristupljeno 28.7.2022.)

25 Cvelić-Bonifačić, J., Milohnić, I., Cerović, Z. (2017). Glamping–creative accommodation in camping resorts: insights and opportunities. *ToSEE – Tourism in Southern and Eastern Europe*, 4, 101-114.

26 O'Neill, M. A., Riscinto-Kozub, K. A., Van Hyfte, M. (2010). Defining visitor satisfaction in the context of camping oriented nature-based tourism—the driving force of quality! *Journal of Vacation Marketing*, 16(2), 141-156.

razvoju, vlasnici glamping objekata bi trebalo da ponude gostima tradicionalne gastronomske specijalitete proizvedene od lokalnih prehrambenih proizvoda iz organskog uzgoja. Kada su u pitanju vrste glamping poslovnih modela, najveće šanse za razvoj glampinga u Severnoj Dalmaciji su kroz izgradnju pojedinačnih glamping objekata ili butik glamping objekata na atraktivnim turističkim lokalitetima. Na području Severne Dalmacije nalaze se stare kamene kuće koje je moguće adaptirati za boravak turista sa visokim zahtevima (Slika 8). Glamping takođe može otvoriti mogućnosti za razvoj luksuznih kampova, privlačeći nove turiste koji žele da iskuše ovaj koncept putovanja.

Slika 8. Kamena kuća Varoš u Paklenici (Starigrad)

Izvor:²⁷

U Tabeli 1 prikazana je SWOT analiza glamping turizma u Severnoj Dalmaciji. SWOT analiza, akronim engleskih reči *strengths* (snage), *weaknesses* (slabosti), *opportunities* (šanse) i *threats* (pretnje), je tehnika strategijskog menadžmenta pomoću koje se indentifikuju sadašnje i buduće šanse i pretnje iz okruženja (eksterni faktori), kao i snage i slabosti (interni faktori). Na osnovu ovih elemenata definišu se misija, vizija i ciljevi preduzeća ili destinacije.

²⁷ <https://www.booking.com/hotel/hr/seoske-kamene-kuaa-varoa-i-pojata.sr.html?aid=356980&label>

Tabela 1. SWOT analiza glamping turizma u Severnoj Dalmaciji

Snage	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> • Povoljan saobraćajno-geografski položaj (blizina autoputa) • Blizina i atraktivnost prirodnih faktora (Nacionalni park Paklenica, Park prirode Velebit, Park prirode Vransko jezero, kanjon Zrmanje, reka Krupa) • Bogatstvo antropogenih faktora (manastir Krupa, suhozidi, Kudin most, Majstorska cesta, ostaci graničnog zida iz rimskog perioda...) • Bogato kulturno nasleđe ljudi sa područja Severne Dalmacije (nošnja, pesma, igra, gastronomija) • Razvijena svest o značaju turizma za razvoj ruralnih oblasti kao i plasmana turističkog proizvoda stranim turistima 	<ul style="list-style-type: none"> • Visoka cena usluga • Ograničenost ponude smeštajnih objekata tipa kampa • Slaba izvodljivost (ponuda je okrenuta samo ka turistima veće platežne moći) • Umanjivanje vrednosti klasičnom kampu (za tržišni segment trenutno usmeren na kampove) • Smanjivanje potražnje za klasičnim kampom • Nedovoljna informisanost turista o glampingu kao inovativnom obliku smeštaja
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> • Porast potražnje za glampingom na svetskom turističkom tržištu • Porast interesovanja za glampingom stvara šanse za otvaranje novih radnih mesta • Finansijska korist za vlasnike glampinga • Brži povraćaj uloženi sredstava • Potreba poslovnih ljudi za beg od stresa i svakodnevnog života u luksuz smešten u netaknutoj prirodi • Promocija prirodnih i antropogenih potencijala destinacija u kojima se razvija glamping turizam • Razvoj glampinga kao specifičnog selektivnog oblika turizma usmerenog na visokoplatežne tržišne segmente • Razvoj ostalih komplementarnih delatnosti i oblika turizma koji su u funkciji glampinga (proizvodnja organske hrane, izletnički turizam, sportsko-rekreativni turizam, herbalni turizam, zdravstveni turizam...) • Unapređenje konkurentnosti destinacije • Mogućnost korišćenja fondova EU za razvoj ruralnih oblasti Hrvatske • Promocija zdravog načina života od strane različitih medija i SZO 	<ul style="list-style-type: none"> • Ekonomska ograničenja u oblastima Severne Dalmacije koje nisu u mogućnosti da razviju ovaj oblik smeštajnih kapaciteta • Ograničenost tražnje (usmereno na bogatije turiste) • Mogućnost osećaja degradacije drugih turista koji nisu u mogućnosti da borave u ovim objektima • Prirodni hazardi koji predstavljaju opasnost za oštećenje infrastrukture glamping objekata (požari, olujni vetrovi, zemljotresi...)

Izvor: Delo autora

Zaključak

Na globalnom tržištu, gde turisti imaju širok izbor sličnih destinacija, postalo je neizbežno odgovoriti zahtevima koji su usmereni na aktivan odmor u čistom prirodnom okruženju, želji za upoznavanjem lokalne kulture kao i “bekstvu iz svaodnevnice”, bez napuštanja komfora i udobnosti luksuznog smeštaja. Novi oblici turizma odražavaju ponudu koja je alternativna forma tipičnom kupališnom ili gradskom turizmu. Dakle, javljaju se nove

ponude kao što su ekoturizam, seoski turizam, agroturizam, avanturistički ili adrenalni turizam, vinski turizam itd. Svi ovi oblici putovanja imaju karakteristiku da se odvijaju u ruralnim sredinama i zadovoljavaju želju ljudi da uživaju u prirodi u njenom najboljem izdanju. Međutim, uživanje u prirodi više ne znači neudoban i ograničen smještaj karakterističan za klasične kampove. Kao logičan sled razvoja novih trendova u turizmu pojavio se novi oblik smještajnih objekata - glamping ili elitna verzija poznatog oblika kampovanja. Ovaj oblik turizma identifikovan je kao inovativno rešenje koje ima potencijale da omogući restrukturiranje i razvoj turizma ruralnih oblasti sa bogatim prirodnim nasleđem²⁸, u čemu se jasno prepoznaje oblast Severne Dalmacije. Koncept glampinga može podstaći razvoj lokalnih zajednica, očuvanje životne sredine i kulturnog nasleđa. Pored velikog značaja koji ima za razvoj ruralnih oblasti, glamping turizmu je dato veoma malo prostora u naučnim radovima. Ovo ostavlja prostor za brojna istraživanja usmerena na tržišnu segmentaciju i definisanje tipa glamping turiste kroz ispitivanje njegovih potreba, motiva i očekivanja, ali i na izvore, mogućnosti i pravce investicija u ovaj perspektivni oblik turizma.

GLAMPING - POSSIBILITIES OF DEVELOPING INNOVATIVE FORMS OF ACCOMMODATION IN RURAL AREAS OF NORTH DALMATIA

Summary

On the global market, where tourists can choose from a variety of similar destinations, it has become necessary to accommodate requests for an active vacation in a pristine natural environment, the desire to learn about the local culture, and “escape from everyday life” without sacrificing the comfort and convenience of luxury accommodations. New kinds of tourism represent an alternative to a traditional spa or urban tourism. Thus, new offerings such as ecotourism, rural tourism, agrotourism, adventure or adrenaline tourism, wine tourism, etc. are emerging. All of these forms of travel take place in rural locations and satisfy the desire of individuals to experience nature at

28 Ituarte, E. (2015). *Popuestas de Desarrollo Turístico en Choele Choel Estrategia Innovadora para el Desarrollo del Turismo Rural: Glamping*. Argentina: Universidad Nacional del Sur

its finest. However, seeing nature no longer necessitates the uncomfortable and restrictive accommodations typical of traditional campgrounds. As a logical consequence of the emergence of new tourism trends, a new type of accommodation facilities emerged - glamping or an upscale version of traditional camping. This type of tourism has been highlighted as an innovative approach that has the potential to assist the redevelopment and restructuring of tourism in rural areas with a great natural heritage, such as North Dalmatia. Glamping can foster the growth of local communities, the preservation of the environment, and the preservation of cultural heritage. In addition to its significance for the development of rural areas, glamping tourism receives very little attention in scientific literature. This opens the door for several studies focusing on market segmentation and defining the type of glamping visitor through an analysis of his needs, motivations, and expectations, as well as on the sources, possibilities, and directions of investment in this emerging form of tourism.

Keywords: glamping, luxury accommodation, rural tourism, North Dalmatia

Zahvalnost

Istraživanje je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ev.br. 451-03-68/2022-14/200125)

UDK 338.48-6:663.2(497.5)

**Tatjana Pivac¹
Snežana Gužvica²**

VINSKI TURIZAM SEVERNE DALMACIJE

Abstrakt: Vinogradarstvo i vinarstvo su u mnogim delovima sveta važne poljoprivredne delatnosti, ali i delatnosti koje su isprepletene sa kulturom i tradicijom, pri čemu su jedni na druge snažno uticali. Vinogradarstvo, a posebno vinarstvo su u takvim područjima obeležje načina života, kulture i tradicije, a odvijaju pod snažnim uticajima ljudi i područja.

Zahvaljujući uticaju blage mediteranske klime, obilju sunca i mora, te plodnim flišnim zemljištima u Severnoj Dalmaciji, specifičnim, osunčanim položajima vinograda, gde se loza spaja sa morskim plavetnilom, stvorena je velika pogodnost za uzgoj vinove loze. U poslednjih petnaestak godina na ovom području počinju se razvijati i porodične vinarije, od kojih su neke, zahvaljujući visoko kvalitetnim i specifičnim vinima postale poznate u celom svetu. Šanse za razvoj vinskog turizma mogu se ogledati i kroz razvoj novih vidova turizma kao što je slow turizam, koji akcenat stavlja na upoznavanje destinacije, lokalne kulture, kao i na konzumiranje proizvoda lokalne proizvodnje.

Ključne reči: vinski turizam, vinarije, slow turizam, Severna Dalmacija

Uvod

Podregija Severna Dalmacija obuhvata područje Zadra i Šibenika s pripadajućim otocima i Ravne kotare. Vinogradi ove podregije smešteni su na tlima razvijenim na matičnom području vapnenaca, a najčešći tipovi tla su

1 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, tatjana.pivac@dgt.uns.ac.rs

2 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, guzvicasnezana@hotmail.rs

smeđe tlo na vapnencu i crvenice. Reljefno je ovo područje srazmerno nisko te su najveće površine vinograda u području Ravnih kotara. Najkvalitetniji su položaji ove podregije smešteni uz more, poput onih u okolini Primoštena.

Zbog istorijskih događaja na području Dalmacije, a time i na području Severne Dalmacije, strukturu proizvodnje vina uglavnom karakterišu zadruge i velike vinarije, koje otkupljuju grožđe od obližnjih vinogradara. U poslednjih petnaestak godina počinju se razvijati i porodične vinarije, od kojih su neke, zahvaljujući visoko kvalitetnim i specifičnim vinima postale poznate u celom svetu. Razvojem vinarija, stvara se mogućnost i za razvoj slow turizma, koji predstavlja relativno nov koncept turizma koji fokus stavlja na sporijem tempu putovanja, dužem zadržavanju na destinaciji koje dovodi do povezivanja sa destinacijom kroz upoznavanje lokalne kulture i konzumiranje lokalnih proizvoda³. Na prostoru Severne Dalmacija pod vinogradima je oko 3600 ha. Ovo područje najpoznatije je na tržištu po dve autohtone sorte vina s posebnih položaja, a to su primoštenski crni babičić i beli oklajski debit.

Razvoj vinskog turizma Severne Dalmacije

Vinova loza je u Dalmaciji prisutna od pamtiveka, a naučnici smatraju da se na ovom prostoru uzgajalo grožđe i proizvodilo vino još pre 3800 godina od strane tadašnjeg plemena pod imenom Iliri. Do ovog saznanja došlo se 1986. god. kada je u Površju kod Zadra otkriveno semenje vinove loze u ranoilirskoj grobnoj humci.

Pravi razvoj vinogradarstva u Dalmaciji povezan je s osnivanjem prvih grčkih gradova na jadranskim ostrvima. Od svih naseobina koje su imale status grada-države (polisa) na Jadranu glavna je bila Issa (na današnjem otoku Visu) čija se državna osnova temeljila na vinogradarstvu i vinarstvu. U Issi se u ono vreme pripremalo vino koje je “u poređenju sa svim drugima bilo bolje”.

Nakon što su sklopili savez s Grcima i pokorili Ilire u Dalmaciju dolaze Rimljani koji su tu zatekli razvijeno vinogradarstvo. Kako je uzgoj loze u Rimskom Carstvu bio na zavidnom nivou, to su doseljenici još više unapredili zatečeno vinogradarstvo prenoseći svoja iskustva i na starosedeoce. Dokaz o značenju loze i vina u životu starih Rimljana su i reljefi na nadgrobnim spomenicima i sarkofazima.

3 Dickinson, J., & Lumsdon, L. (2010). *Slow Travel and Tourism*. UK: Earthscan.

Nakon formiranja hrvatske države, za vladavine hrvatskih knezova, a posle i kraljeva, vinogradarstvo je bilo jedno od glavnih poljoprivrednih grana. Prema pisanim dokumentima, na hrvatskom dvoru vinu se poklanjala posebna pažnja. Na razvoj vinogradarstva u kasnom srednjem veku veliki uticaj su imale uprave gradova koji su bili organizovani kao autonomna područja. Osnovna državna delatnost gradova u Dalmaciji bilo je vinogradarstvo i proizvodnja vina.

U XIX veku na vinogradarstvo Evrope su se srušile brojne nedaće, prvo je lozu napala bolest lug (oidium tuckery). Dok lug nije prenesen na vinograde u Hrvatskoj, rastao je interes za hrvatskim vinima i povećao se izvoz, posebno u Italiju. Međutim samo nekoliko godina od pojave luga, 1867. god., u Francuskoj je otkrivena filoksera koja trajno uništava lozu. Filoksera u Dalmaciju dolazi 1894. godine. Najveći udar filoksere trajao je između 1895. i 1905. godine kada su stradali i vinogradi u kontinentalnoj Hrvatskoj, ali su stanovnici to manje osećali, jer tamo vinogradarstvo nije bilo jedina poljoprivredna delatnost, a time i ne isključivi izvor egzistencije. U kasnijem razdoblju od 15 godina na celom području Dalmacije pristupilo se obnovi vinograda na američkoj podlozi loze, otporne na filokseru.

Posle završetka Prvog svetskog rata dalmatinska vina su izgubila svoja tradicionalna tržišta, a nova je vlast umesto pomoći, novim propisima i finansijskim teretima ugrozila već teško stanje. Prema službenoj statistici, 1938. godine u Dalmaciji se proizvodi 844.600 hl vina. U Drugom svetskom ratu stradali su i vinogradi, a nakon rata sprovodi se kolektivizacija i podižu se moderne vinarije i to pretežno zadružne po mnogim mestima, posebno na ostrvima. Iako je bilo problema u poslovanju vinarija i zadruga, one su u pojedinim krajevima pozitivno uticale na razvoj i modernizaciju vinarstva. Za vreme poslednjeg rata dolazi do zastoja u proizvodnji i uništavanja nekih vinarija velikih vinogradarskih površina. Nakon 1995. godine stvaraju se novi temelji za daljnji razvoj dalmatinskog vinogradarstva na novim osnovama⁴.

Najpoznatije sorte vinove loze Severne Dalmacije

Vinova loza, kao privredno značajna kultura, je uvrštena na Sortnu listu Republike Hrvatske⁵ Sortnom listom obuhvaćen je i veći broj autohtonih sorti vinove loze, čime je dozvoljena proizvodnja i promet njihovog sadnog

4 <https://winesofdalmatia.eu/sample-page/>

5 <https://www.hapih.hr/csr/sortne-liste/>

materijala, a osim sortnom listom, sorte vinove loze obuhvaćene su i nacionalnom listom priznatih kultivara vinove loze koja je utvrđena Pravilnikom o nacionalnoj listi priznatih kultivara⁶.

Na području Republike Hrvatske dozvoljeno je uzgajati sve kultivare vinove loze obuhvaćene ovim dvema listama. Unutar nacionalne liste sorti vinove loze definisana je grupa preporučenih sorti za svaku od vinogradarskih podregija Republike Hrvatske. Prema Zakonu o vinu Republike Hrvatske, samo vina od ovih sorti mogu nositi oznaku zaštite geografskog porekla, odnosno od njih se mogu proizvoditi vrhunska i kvalitetna vina na određenoj podregiji⁷.

U grupi preporučenih sorti za područje Severne Dalmacije uvrštene su sledeće sorte koje smatramo autohtonima: maraština, debit, pošip beli, plavina, lasina, babiće, zadarka,svrdlovina crna, gečić.

Tipični predstavnici crnih sorti:

- babiće
- syrah
- plavina
- grenache

Tipični predstavnici belih sorti:

- debit
- maraština
-

Najvažnija vinogorja:

- vinogorje Primošten
- vinogorje Pirovac Skradin
- vinogorje Promina
- vinogorje Benkovac Stankovci⁸.

Najpoznatiji vinski podrumi i vinarije

Prilikom dolaska u Severnu Dalmaciju, turisti rado posećuju brojne vinarije gde mogu da probaju dalmatinska vina. Turisti imaju mogućnost da saznaju kako nastaju vina, upoznaju njihove vlasnike i načine na koje

6 https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_03_25_616.html

7 <https://www.tehnologijahrane.com/pravilnik/zakon-o-vinu-12>

8 <https://vinacroatia.hr/hrvatska-vina/primorska-hrvatska/dalmacija/>

stvaraju buteljke sa svojim potpisom. Posetioци mogu da uživaju u degustaciji, koje najbolje pristaje u kombinaciji s dalmatinskim delicijama i prepuste se mediteranskom hedonizmu.

Vinarija Jokić

Vinarija Jokić je svojim trudom i zalaganjem vremenom postala sinonim za vina vrhunskog kvaliteta. Tradicija vinarije Jokić svoje korene vuče iz davne 1906. godine i Aćima Jokića koji je prvi uvideo potencijal ovog podneblja za uzgajanje kvalitetne vinske loze. Nova era vinarije otpočinje 2009. godine potpunim renoviranjem zemljišta, sa akcentom na organskom pristupu proizvodnje. Ovo poglavlje obeleženo je obimnim radom Duška Jokića i direktora proizvodnje Dragane Šulentić na preobražaju celokupne vinarije koja ide u korak sa najvišim svetskim standardima. Angažovani su najbolji stručnjaci u svojim oblastima i integrisan je sam vrh dostupne tehnologije kako bi proizvodnja dostigla zavidan nivo⁹. Od početka organske proizvodnje 2009. godine, posebna pažnja se posvećuje premium vinima, kako bi se postigao savršen sklad tradicionalnog uzgoja vinove loze, sa svim prednostima koje moderna tehnologija nudi.

Područje Severne Dalmacije, između planine i mora, na kojoj su smešteni vinogradi, odlikuje idealna mikro-klima, kao i izrazito plodno zemljište neophodno za uzgajanje grožđa vrhunskog kvaliteta. Organska, odnosno ekološka proizvodnja, podrazumeva pažljivo i kontrolisano tretiranje kako vinograda, tako i vina kao završnog proizvoda. Vinograd se okopava i kultiviše ručno i upotreba herbicida sasvim isključena. Ne koriste se veštačka, već stajska đubriva. Trenutni kapacitet vinarije je oko 100.000 litara, a u paleti vina vinarije se trenutno nalazi šest etiketa: maraština, pošip, muškati žuti, šardone, rose i cuvee¹⁰.

Vinarija je ostvarila veći broj dolazaka promocijom i ponudom preko portala ponudadana.hr. Vlasnici ističu da je važno saradivati sa turističkom zajednicom i sa drugim vinarima u svojoj okolini kako bi turisti odmor postao još zanimljivijim.

U planu je izgradnja novog podruma kojim će se proširiti kapacitet proizvodnje, ali i ponude kroz salu za degustaciju i prijem turista. Pored webste-a, vinarija koristi i društvene mreže Twiter, Facebook i Instagram preko

⁹ <http://www.vinarijajokic.com/#onama>

¹⁰ <http://www.blog.vinotekabeograd.com/organska-vina-iz-kamena-vinarija-jokic-dalmacija/>

kjih obavlja svoje marketinške aktivnosti. Website je dostupan na tri jezika (srpskom, hrvatskom i engleskom), dostupne su osnovne informacije o vinariji, istorija, kratak opis o svakom vinu koje proizvodi, kao i vesti u vezi sa nagradama i priznanjima¹¹.

Vinarija Škaulj

Vinarija Škaulj nalazi se u srcu Ravnih kotara u mestu Nadin, a osnovana je 2007.godine. Redovni su osvajači brojnih priznanja za kvalitet proizvoda, te su njihova vina priznata i prepoznata od strane vodećih svetskih i hrvatskih enologa. 15 hektara vinograda obrađuje se po najstrožim normama ekološke proizvodnje te svaka buteljka vina nosi i eko oznaku. Godišnja proizvodnja je oko 200.000 litara¹².

U svojoj ponudi imaju:

- Merlot,
- Syrah,
- Cuvee,
- Cabernet Sauvignon,
- Maraštinu
- desertno crno vino.

Najveće priznanje za vinariju Škaulj je poseta švedskog kraljevskog para Kralja Gustava XVI i Kraljice Silvije.

Vinarija uspešno saraduje s drugim vinarima u svojoj okolini u smislu saradnje na zajedničkoj vinskoj cesti, zajedničkih odlazaka na sajmove i izložbe vina, osmišljavanju ponude za turiste ili u davanju saveta i preporuka jedni drugima. Vinarija, u sledećih nekoliko godina, planira proširenje, veću ponudu i vina i usluga¹³.

U sklopu vinarije nalaze se dve degustacione sale u dalmatinskom stilu, mala kapaciteta do 25 osoba i velika kapaciteta do 100 osoba. Uz proizvodnju vina organizuje se i degustacija sa stručnim vođenjem kao i posluživanjem hrane isključivo domaćeg porekla. Za posebne prilike organizuju se gala večere sa specijalnim i bogatim menijem uz degustaciju vrhunskih vina po ceni od 700 kuna (10,500 din). Vinariju godišnje poseti između 5000-6000

11 <https://www.vinarijajokic.com/>

12 <https://vinarnice.hr/hr/vinarije-u-hrvatskoj/zadarska-zupanija/vinarija-skaulj/>

13 <https://www.agroturizam-zadar.hr/hr/put-vina/skaulj>

turista, a sa kućnog praga se proda 20-25% godišnje proizvodnje vina. Vinarija je prisutna na društvenim mrežama (Facebook, Instagram).

Vinarija Benkovac

Davne 1949. godine započinje gradnja Vinarije Benkovac, koja je završena 1956. po uzoru na vinarije južne Francuske, te se sastoji od tri odvojena zdanja u kojima se vrši primarna prerada, nega i dozrevanje. Zgrada Vinarije Benkovac atraktivna je i danas. Krov i deo pročelja zgrade prekriva bršljan koji joj daje lep i nesvakidašnji izgled.

Vinarija Benkovac je najpoznatija po svom Rose-u. Godine 2005. započeti su radovi na podizanju novog vinograda na lokaciji Korlat pored Benkovca, gde je podignut vinograd površine 110 ha sa 530.000 čokota. Vinograd je zasađen sadnim materijalom iz Francuske, a sortiment je Merlot, Syrah, Cabernet sauvignon, Cabernet franc i Mourvedre. Vinarija je takođe poznata i po proizvodnji rakije od grožđa, te najfinijih vinskih destilata od kojih se proizvodi i evropski nagrađivan stari vinjak Glembay.

Korlat vina iz berbe u berbu dobijaju izvrsne ocene i nagrade sa pre-stužnih međunarodnih ocenjivanja. Nosoci su i Red dota, svetske nagrade za dizajn. Vinarija ne poseduje degustacionu salu. Vinarija Benkovac je prisutna na društvenim mrežama Facebook, Instagram. Website je pregledan, dostupan na tri jezika (hrvatskom, nemačkom i engleskom), dostupne su osnovne informacije o vinariji, vrste vina, kao i sažetak o svakom vinu koje se proizvodi. Takođe, sadrži informacije o nagradama i priznanjima za svako vino, mogućnost kupovine preko sajta i misiju i viziju kompanije¹⁴. Na povećanje broja gostiju vlasnici ističu da uvelike utiče i marketing. Trenutno je prvenstveno orijentacija na jeftiniji oblik promovisanja u vidu vlastite web stranice, promovisanja preko turističke agencije te popularnih portala Facebook i Twitter.

Poljoprivredna zadruga Maslina i vino

Poljoprivredna zadruga "Maslina i vino" osnovana je 2006. godine s ciljem razvoja ruralnog razvoja prostora Ravnih kotara. Sedište zadruge je u Polači. Cilj zadruge je proizvodnja vrhunskih proizvoda kroz maslinarstvo (ekstra devičanska maslinova ulja i stolne masline u različitim pripremanjima), vinogradarstvo (vrhunska i kvalitetna vina), te smokve i njihove prerađevine. U blizini vinarije se nalaze zasadi smokava i maslina, kao i jedan deo

¹⁴ https://korlat.hr/o-nama/#vinarija_benkovac

vinograda, dok se u sklopu vinarije nalazi podrum kao i degustaciona sala. Organizuju se grupne posete prilikom kojih je moguće isprobati vina, posetiti vinograde kao i vinski podrum. Ponuda "COMPLETE SATISFACTION" podrazumeva minimalno 10 osoba uz prethodnu rezervaciju 24-48h pre dolaska. Na zahtev gosta moguće je organizovati živu muziku, kao i posebni meni za pojedine grupe. Neke od dodatnih usluga su: iznajmljivanje sale za prezentacije, team building, iznajmljivanje bočališta kao i druženje sa konjima. Pored direktne prodaje u objektu, kupovine preko website-a, vrši se prodaja u DM marketima širom Hrvatske i uspostavljena je saradnja sa ugostiteljskim objektima. Proizvodi su prisutni i u drugim zemljama kao što su Austrija, Nemačka, Švajcarska, Holandija i Estonija.

Marketinške aktivnosti se vrše putem website-a, Facebook-a i Twitter-a. Website nudi sve neophodne informacije o vinariji, dostupan je na hrvatskom i engleskom jeziku, moguća je online kupovina proizvoda¹⁵.

OPG Božo Bačić

OPG Božo Bačić je sa vinarskom pričom krenuo 2007. godine, kada je zasadio značajnije količine vinove loze. Dve godine ranije su započele pripreme terena, jer se radi o kršu koji je meljavom doveden u stanje plodnosti. Vinogradarstvom se bavi čitav život, kao i njegovi roditelji, u početku za svoje kućne potrebe, ali ono što su naučili bila je proizvodnja u većem obliku, za tržište.

Učili su kroz rad uz podsticaje grada Benkovca u subvencioniranju sadnog materijala¹⁶. Vinarija ima oko 70.000 čokota, od toga 27 hiljada syraha, 23 hiljada cabernet sauvignona i 20 hiljada sadnica merloa. Vinarija proizvodi sortna vina, ali sve zavisi od godine, ako nema dovoljno kapaciteta za jednu sortu, onda pribegava kupažama. Do sada su vina OPG vinarije osvojile brojne nagrade i svaka je sama po sebi značajna jer se preko njih postepeno otvara put prema tržištu i kupcima. Svoja vina Bačić najviše prodaje na kućnom pragu, ali prodaje i dosta grožđa jer nema dovoljne kapacitete podruma da bi sve količine grožđa preradio. Godišnje uspe proizvesti 20-ak hiljada litara u normalnoj produkciji, po cenama koje se kreću od 40 do 50 kuna po buteljci od 0,7 litara.

¹⁵ <https://www.masvin-polaca.hr/>

¹⁶ <https://slobodnadalmacija.hr/mozaik/zivot/benkovcanin-bozo-bacic-na-pravio-je-pravu-revoluciju-na-vinskoj-sceni-od-nicega-dosao-je-do-nagrada-krupa-je-tukla-ali-imam-sampionski-syrah-1076842>

Vinarija se promoviše putem društvenih mreža, bilborda i na raznim manifestacijama gde posetioci mogu da degustiraju i kupe vina.

Tabela br. 1 Uporedna analiza sadržaja vinarija

	<i>Vinarija Jokić</i>	<i>Vinarija Škaulj</i>	<i>Vinarija Benkovac</i>	<i>OPG Masvin</i>	<i>OPG Božo Bačić</i>
Degustaciona sala	✗	✓	✗	✓	✗
Direktna prodaja	✗	✓	✓	✓	✓
Usluge smeštaja	✗	✗	✗	✗	✗
Usluge hrane	✗	✓	✗	✓	✓
Website	✓	✓	✓	✓	✗
Društvene mreže	✓	✓	✓	✓	✗

Koristi od vinskog turizma za Severnu Dalmaciju

Rast u vinskom turizmu može da dovede do poboljšanja infrastrukture, usluga i objekata koji koriste meštanima, naročito u zajednicama gde takvi razvoji inače ne bi bili mogući. Vinski turizam donosi materijalnu korist uključujući prilike za zaposlenje za zajednicu, i ističe potrebu za odgovarajućim menadžmentom. Takođe stvara prilike da se uspostave novi proizvodi, objekti i usluge i prošire postojeći poslovi.

Posetioci koji obilaze određenu vinsku oblast kupuju robu i usluge, te ta potrošnja donosi novac u lokalnu ekonomiju. Procenat svakog uloženog novca koji se potroši u zajednici od strane primaoca i to se opet ponovo troši i troši, stvarajući “efekat multiplikatora”. Kada više novca koje turisti potroše uđe u lokalnu ekonomiju i veći procenat se zadrži lokalno, ekonomska korist je veća. Takođe, vinski turizam može da stimuliše uspostavljanje novih i poboljšanih usluga transporta kao i u okviru lokalne oblasti ili region. Efektivna promocija vinskog regiona stvara želju za posetom regionu, i reflektuje jedinstveni i različiti karakter regiona. Iz tog razloga bi reklamne aktivnosti trebalo da reflektuju proizvod regiona i da budu u kontaktu sa ishodom

detaljnih faza planiranja¹⁷.

Vinski turizam pruža priliku za stanovništvo da međusobno saraduje sa drugim ljudima i kulturama, da donosi nove ideje u zajednicu, a ka razvoju planiranog pristupa u vinskom turizmu dolazi se saradnjom sa lokalnim i regionalnim turističkim organizacijama i relevantnim državnim vladinim agencijama. Potrebno je raditi na pripremi plana za turistički razvoj koji uspostavlja jasan put koji treba slediti i stvarati osnovu za marketinški plan.

Ekonomske i socijalne koristi od vinskog turizma u vinskom regionu i vinske industrije:

- povećan broj posetilaca domaćih i stranih
- ponovne posete
- produžena dužina boravka
- veća potrošnja posetilaca
- veće zadovoljstvo posetioca zbog povećane preduzimljivosti prema turistima
- povećana tražnja za prodaju vina iz podruma
- edukujuju se posetioci vinarija, podruma i vinograda
- privlače se novi tržišni segmenti
- ostvaruje se profit od prodaje vina u vinarijama
- omogućava se stvaranje novih poslovnih saradnji
- razvija se jedinstven pozitivan imidž
- privlače se nova investiciona ulaganja
- razvijaju se novi uslužni i zabavni sadržaji
- organizuju se različite manifestacije, kako za turiste, tako i za stanovnike

Koristi od slow turizma za Severnu Dalmaciju i njegovo povezivanje sa vinskim turizmom

Slow turizam svoju filozofiju ostvaruje primenjujući različite prakse koje promovišu lokalnu kulturu (proizvodnja vina, organizacija kulinarskih i muzičkih festivala), a sve to u cilju poboljšanja života lokalnog stanovništva¹⁸. Studije pokazuju da se angažovanje u slow turizmu pripisuje obrazovanim

¹⁷ Pivac, T. (2012): Vinski turizam Vojvodine, monografija, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

¹⁸ Miele, M. (2008). CittàSlow: Producing Slowness against the Fast Life. *Space & Polity*, 12(1), 135-156.

ljudima koji cene svoje slobodno vreme i troše znatne količine novca na svoje hobije i interesovanja, kao što su putovanja, hrana, vino, moda, kultura i istorija¹⁹ što značajno može doprineti lokalnoj ekonomiji. Slow turizam se zalaže za smanjenje učestalosti putovanja, podstičući turiste da duže ostanu na odredištu, umesto da putuju češće²⁰. Takav način putovanja rezultira time da turisti posvećuju određeno vreme destinaciji i izgradnji odnosa sa ljudima, kulturom i tradicijom, favorizuju lokalne resurse i proizvodnju.

Danas, turisti u slow turizmu traže raznovrsna iskustva te destinacije i pružaoci usluga treba da traže različite načine da ponude iskustva koja će ih privući. Jedna od najpopularnijih kategorizacija iskustava²¹ navodi da su najznačajnija iskustva tokom putovanja: zabava, edukacija, estetsko iskustvo, kao i iskustvo takvo da turisti imaju osećaj da su pobjegli od svakodnevnog života. Sve četiri dimenzije iskustava mogu se pronaći u slučaju vinskog turizma²².

Na osnovu karakteristika, slow turizam predstavlja turizam budućnosti i smatra se jednim od najprikladnijih oblika turizma koji će doprineti oživljavanju turizma kako u ruralnim područjima i na lokalnom nivou, tako i na međunarodnom nivou. Koncept „usporavanja“ može se prilagoditi i primeniti kao marketinška strategija odredišta na lokacijama širom sveta, koristeći različite dimenzije sporog turizma na osnovu karakteristika mesta. Stoga, slow turizam može predstavljati idealan način da se razvoj vinskog turizma i vinogradarstva u Dalmaciji podstakne.

SWOT analiza vinskog turizma Severne Dalmacije

Da bi vinski turizam bio sposoban da odgovori promenama i izazovima koji dolaze iz okruženja, to jest da osigura svoj kontinuirani rast i obezbedi se od iznenađenja, neophodno je da u procesu strategijske analize koristi različite metode.

19 Dickinson, J. E., & Peeters, P. (2012). Time, Tourism Consumption and Sustainable Development. *International Journal of Tourism Research*.

20 Losada, N., & Mota, G. (2019). 'Slow down, your movie is too fast': Slow tourism representations in the promotional videos of the Douro region (Northern Portugal). *Journal of destination marketing & management*, 11, 140-149.

21 Pine, B. J., & Gilmore, J. H. (1998). Welcome to the experience economy. *Harvard business review*, 76(4), 97-105.

22 Quadri-Felitti, D., & Fiore, A. M. (2012). Experience economy constructs as a framework for understanding wine tourism. *Journal of Vacation Marketing*, 18(1), 3-15.

SWOT predstavlja skraćenicu engleskih reči: Strength-snaga, Weaknesses slabosti, Opportunities- mogućnosti i Threats-pretnje. Cilj SWOT analize je da se na osnovu podataka koji su dobijeni primarnim i sekundarnim istraživanjem prikažu turističke prednosti i slabosti, te potencijali za razvoj vinskog turizma. Ti potencijali svesnim i planiranim razvojem mogu postati jaka strana ovog vida turizma, a takođe biće navedene i opasnosti koje mogu stvoriti ozbiljne probleme²³ (Pivac, 2012).

Tabela br.2 Swot analiza

SNAGE (<i>Strength</i>)	SLABOSTI (<i>Weaknesses</i>)
<ul style="list-style-type: none"> ➤ značajno domaće tržište vina i potrošnja kroz turizam; ➤ proizvodi visokog i prepoznatljivog kvaliteta; ➤ ekološka proizvodnja kao imperativ savremenog društva; ➤ ponuda vina putem vinskih ruta i ruralnog turizma; ➤ reputacija, iskustvo i postojanje tradicije u proizvodnji vina; ➤ učestvovanje i značajni rezultati na izložbama i takmičenjima 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ veliki broj malih proizvođača; ➤ velika konkurencija u užem prostornom okruženju; ➤ neadekvatne državne subvencije; ➤ visoki troškovi proizvodnje; ➤ visoke cene vina na tržištu; ➤ nepostojanost adekvatnih objekata za turističku ponudu i smeštaj gostiju ➤ nedostupnost proizvoda potencijalnim kupcima; ➤ smanjena poseta turista i manifestacija zbog pandemije koronavirusa
MOGUĆNOSTI (<i>Opportunities</i>)	PRETNJE (<i>Threats</i>)
<ul style="list-style-type: none"> ➤ proširenje zasada vinove loze; ➤ jačanje i podsticanje malih proizvođača; ➤ modernizovati postojeće kapacitete objekata, uz izgradnju novih; ➤ podsticajne mere izvoza vina; ➤ korišćenje interneta i društvenih mreža prilikom promocije; ➤ rast interesovanja za razvoj vinskog turizma ➤ osvajanje novih tržišta uz proširenje na postojećim ➤ razvoj slow turizma i stvaranje novih turističkih proizvoda zasnovanih na ovom vidu turizma. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ porast uvoza jeftinih vina; ➤ pojavljivanje adekvatne konkurencije na postojećem tržištu; ➤ nedostatak finansijskih sredstava i ljudskih resursa; ➤ brzo zastarevanje tehnologije i nemogućnost praćenja iste; ➤ stvaranje velikih zaliha vina usled slabljenja prodaje

U uskoj vezi sa proizvodnjom vina je i razvoj turizma, kako ruralnog, tako i vinskog, u ovom slučaju na području Severne Dalmacije (Ravni Kotari, Polača, Lišane Tinjske, Benkovac, Podgrađe).

Obzirom na to da se radi o seoskim naseljima akcenat je na unapređenju i obogaćenju turističke ponude pomenutih područja, prateći najsavremenije zahteve potencijalnih korisnika, u cilju ispunjenosti njihovih očekivanja. Brz razvoj nauke i tehnologije nameće stalne potrebe za modernizacijom, kako načina proizvodnje, tako i opreme. Vinarije obuhvaćene ovim radom su se usredsredile na ekološku proizvodnju što podrazumeva

²³ T.Pivac, *op.cit.*

izostanak korišćenja herbicida, pesticida i fungicida i samim tim dovodi do potraživanja za radnom snagom i angažovanja na fizički teškim i nimalo privlačnim poslovima. Uzevši u obzir svoju reputaciju, tradiciju, iskustvo, ekološki način proizvodnje, koji postaje imperativ savremenog društva, uz povećanje mogućnosti koje im dato prostorno okruženje dozvoljava vinarije poseduju sve elemente za obogaćenje turističke ponude. Pretvaranjem, tj. transferom slabosti u snage vinarije itekako mogu da dovedu do značajnih rezultata razvoja vinskog turizma na ovom području, uz minimiziranje negativnih efekata po lokalnu zajednicu. Obezbeđenje adekvatnih objekata uz odgovarajuće cene koje prate kvalitet, dolazi do povećane tražnje za turističkim uslugama pa samim tim povećanom prodajom proizvoda koja obezbeđuje značajna finansijska sredstva, kako za vlasnike, tako i za lokalno stanovništvo.

Zaključak

Na području Dalmacije postoji duga tradicija u uzgoju vinove loze i proizvodnje vina. Vino i turizam, dva razvojna činioca na prostoru Dalmacije, u svom dosadašnjem razvoju, međusobno su se slabo potirali i upotpunjavali. Retki su primeri, na prostoru Dalmacije, da vino postaje motiv dolaska i posebni element turističke ponude. Mali kapacitet dalmatinskih vinarija, nedefinisan marketing koncept u poslovanju i nastupu vinara na turističkom tržištu, realnost je vinskog turizma Dalmacije.

Sva vina Severne Dalmacije prijatnih su kiselina, sveža, nežna i pitka. Vinari i turistički sektor zajedno mogu stvoriti poseban oblik turističke ponude koja će u svojim temeljima imati vino kao kulturni doživljaj i gastronomski užitak i poseban motiv dolaska turista na prostor Dalmacije. Razvoj vinskog turizma doprinosi pozicioniranju i prepoznatljivosti određenog turističkog područja, i stvara konkurentsku prednost.

Zahvalnost

Istraživanja je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ev.br. 451-03-68/2022-14/200125).

WINE TOURISM OF NORTH DALMATIA

Viticulture and winemaking are important agricultural activities in many parts of the world, but also activities that are intertwined with culture and tradition, whereby they strongly influenced each other. Viticulture, especially winemaking, is a feature of the way of life, culture and tradition in such areas, and they take place under the strong influence of people and the area. Thanks to the influence of the mild Mediterranean climate, the abundance of sun and sea, and the fertile flysch lands in Northern Dalmatia, the specific, sunny positions of the vineyards, where the vines meet the blue sea, have created a great opportunity for growing vines. In the last fifteen years, family wineries have started to develop in this area, some of which, thanks to their high-quality and specific wines, have become known all over the world. Chances for the development of wine tourism can also be seen through the development of new types of tourism such as slow tourism, which emphasizes getting to know the destination, local culture, as well as consumption of locally produced products.

Keywords: wine tourism, wineries, slow tourism, North Dalmatia

UDK 338.48-44:641.552(497.5)

Tamara Božović¹
Bojana Glišić²

POKRET SLOW FOOD KAO MOGUĆA PERSPEKTIVA RAZVOJA RURALNOG TURIZMA U OBROVAČKOJ BUKOVICI

Apstrakt: Obrovačka Bukovica predstavlja krševit kraj u Severnoj Dalmaciji, u trouglu između Benkovca, Obrovca i Knina. Uslovljena geografskim položajem, klimom i razvojem područja, ishrana u Obrovačkoj Bukovici predstavljala spoj tradicije, antičkih, orijentalnih i zapadnjačkih elemenata. U današnje vreme, tradicionalna kuhinja i jela mogu predstavljati osnovu turističke prezentacije ruralnih područja kakvo je atraktivno područje bukovičkog kraja. Šansa za mogući razvoj ruralnih predela Bukovice može se ogledati u promenama u načinu razmišljanja i navikama savremenih turista, koji sve više pažnje obraćaju na autentičnost posebno prilikom izbora hrane koju na putovanjima konzumiraju. Pokret Slow Food može predstavljati idealno rešenje koje bi svojim primerom dobre prakse doprinelo oživljavanju i razvoju ruralnog turističkog proizvoda ovog područja.

Ključne reči: pokret slow food, ruralni turizam, Obrovačka Bukovica

1 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, tamaraabozovic@gmail.com

2 Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

Uvod

Poslednjih decenija hrana je postala važna tema u oblasti turizma, a proučavana je i u mnogim drugim disciplinama³. Pored osnovne potrebe za preživljavanjem, hrana ima socijalno i simboličko značenje⁴. Na početku istraživanja koja su sprovedena o hrani, fokus je bio na poljoprivredi i proizvodnji⁵, dok su kasnije studije analizirale ulogu hrane u sticanju iskustva u turizmu. Došlo se do saznanja da hrana može postati glavna motivacija za putovanja⁶. Hrana takođe može prezentovati nacionalni identitet i treba da bude pažljivo korišćena za plasiranje destinacije. Od perspektiva dobavljača hrane, lokalne samouprave i drugih upravljača razvojem turizma, hrana se sve češće koristi kao povod za organizovanje različitih aktivnosti i događaja⁷. Takođe, lokalna hrana se često koristi kao brend i faktor koji bi privukao turiste, i predstavlja glavnu privlačnost u nekim regionima⁸. Smatra se da su lokalni identitet i lokalna kuhinja blisko povezani, sa konceptualizovanom lokalnom hranom kao „autentični“ proizvodi koji simbolizuju mesto i kulturu određene destinacije⁹. Tako, premda da hrana čini deo ukupnog iskustva turista u destinaciji, proizilazi da će hrana usko povezana sa lokalnim identitetom dovesti do veće potrošnje u destinaciji.

Pokret spore hrane (engleski *Slow Food*) nastao je sa prvobitnim ciljem da stavi akcenat da treba brinuti o tradiciji, lokalnoj hrani i generalnom zadovoljstvu u gastronomiji primenjujući spori tempo života. Danas, pokret broji preko 100.000 članova raspoređenih u 1.600 lokalnih ogranaka, koje svojim aktivnostima promovišu vrednosti pokreta¹⁰. Slow Food pokret povezan je

3 Lee, K. H. (2014). The importance of food in vacation decision-making: Involvement, lifestyles and destination activity preferences of international Slow Food members.

4 Bessiere, J. (1998). Local development and heritage: Traditional food and cuisine as tourist attractions in rural areas. *Sociologia Ruralis*, 38(1), 21-34.

5 Reynolds, P. C. (1993). Food and tourism: Towards an understanding of sustainable culture. *Journal of Sustainable Tourism*, 1(1), 48-54.

6 Henderson, J. C. (2009). Food tourism reviewed. *British Food Journal*, 111(4), 317-326.

7 Hall, C. M., & Sharples, L. (2008). Food events, festivals and farmers' markets: An introduction. In C. M. Hall & L. Sharples (Eds.), *Food and wine festivals and events around the world: development, management and markets* (pp. 3-22). Amsterdam: Elsevier/ Butterworth-Heinemann.

8 Hashimoto, A., & Telfer, D. (2006). Selling Canadian culinary tourism: Branding the global and the regional product. *Tourism Geographies*, 8(1), 31-55.

9 Frew, E., & White, L. (2011). *Tourism and national identities: An international perspective*. London: Routledge.

10 <https://www.slowfood.com>

sa novim alternativnim vidom turizma - sporim (engleski *slow*) turizmom. Najopštija definicija¹¹ sporog turizma opisuje ga kao konceptualni okvir u okviru kog su uključeni turisti koji putuju sporijim tempom i bliže svojoj matičnoj destinaciji, ali se trude da na odabranoj destinaciji ostanu duže. Takođe, ti turisti uživaju u lokalnoj kulturi i znamenitostima, konzumiraju autentičnu lokalnu huhinju i najčešće koriste lokalne oblike transporta.

Stoga, ovaj rad ima za cilj da ukaže na mogućnost razvoja ruralnog turizma, kroz upoznavanje sa konceptom Slow Food pokreta, kao i kroz prikazivanje povezanosti razvoja ruralnog i slow turizma. Takođe, cilj je da se ukaže na korist koju koncept Slow Food može imati za područja kao što je Obrovačka Bukovica. Bukovica je krševit kraj u južnoj Hrvatskoj, odnosno Dalmaciji, u trouglu između Benkovca, Obrovca i Knina. Na severu je omeđena rekom Zrmanjom, na zapadu Karinskim morem a na istoku i jugoistoku, rekom Krkom. Južnom granicom Bukovice delimično prolazi železnička pruga Zadar - Knin kojoj se s južne strane nalaze Ravni kotari. Mesta u Obrovačkoj Bukovici su: Žegar, Bilišane, Medviđa, Zelengrad, Kruševo, Karin Gornji, Obrovac, Zaton Obrovački, Jasenice, Muškovci, Golubić i Krupa¹².

Ishrana stanovništva ovog područja posledica je pravila života i rada koji su prethodno bili uspostavljeni kao posledica geografskog položaja i klime, dostignutog nivoa tehničkog i tehnološkog razvoja područja, kao i uticaja koje su vršile vlasti, velike i male imperije, crkva. Zbog toga se može reći da je ishrana u Obrovačkoj Bukovici predstavljala spoj tradicije, antičkih, orijentalnih i zapadnjačkih elemenata. Pored bogate i netaknute prirode koja dominira ovim područjem, ima i bogato kulturno nasleđe, koje datira još od rimskog perioda. Kako bi se područje Bukovice razvilo i ponovo oživelo potrebno je kontinuirano raditi na razvoju turističkih proizvoda ovog područja.

Pokret spore hrane – Slow food

Slow Food ima svoje korene u akciji koju su Karlo Petrini i grupa aktivista preduzeli 1980-ih sa prvobitnim ciljem da brane regionalnu tradiciju, dobru hranu, gastronomsko zadovoljstvo i spori tempo života¹³. Sve je po-

11 Dickinson, J., & Lumsdon, L. (2010). *Slow Travel and Tourism*. UK: Earthscan.

12 Njegovan, Z., Veselinović, J. (2017). Tradicionalna ishrana seoskog stanovništva u Obrovačkoj Bukovici.

13 <https://www.slowfood.com>

čelo 1986. godine od namere lanca brze hrane *Mc Donald's* da otvori jedan od svojih lokala na pijaci ispod Španskih stepenica u Rimu. Karlo Petrini je zajedno sa grupom militantata, naoružani pastom od pene, protestovao ne samo protiv Mek Donaldsa već i protiv svetske globalizacije hrane. Ovaj kulinarski incident je pokrenuo Slow Food pokret koji je za nešto više od dve decenije evoluirao i prihvatio kompleksan pristup hrani koji naglašava snažne veze između tanjira, planete, ljudi, politike i kulture¹⁴.

Tokom godina, pokret se transformisao iz male grupe ljudi koja promovise gastronomiju u širi društveni pokret koji od 2000. godine promovise ekogastronomiju¹⁵. U Parizu, 1989. godine pokret je zvanično osnovan, a Manifest spore hrane (eng. *Slow Food Manifesto*), napisao je jedan od članova osnivača Folco Portinari (italijanski *Folco Portinari*). Manifest je odobren od strane delegata 15 zemalja¹⁶. Dok se naziv pokreta eksplicitno odnosi na hranu, implicitno unutar ovog naziva je ideja da su pamćenje i čula isprepleteni, a korišćenjem čula se otkrivaju uspomene ukusa iz prošlosti¹⁷. Sporost je povezana sa zadovoljstvom, druženjem i pamćenjem. Međutim, prema osnivaču Karlu Petriniju, „Spori život nije samo spora hrana“¹⁸.

Manifest spore hrane navodi da naš otpor sve većoj prisutnosti „bolesti“ brzog života treba da započne hranom: „šta predstavlja bolji način da ponovo otkrijemo ukuse regionalne kuhinje i odagnamo degradirajuće efekte brze hrane, od međunarodne razmene iskustava, znanja, projekata? Pokret Slow Food garantuje bolju budućnost i predstavlja ideju kojoj je potrebno mnogo kvalifikovanih pristalica koji mogu pomoći da se ovo preokrene u međunarodni pokret sa pužem kao simbolom“¹⁹. Stoga, srž filozofije predstavlja očuvanje tradicionalne ishrane i podršku lokalnoj hrani koja je povezana sa određenim geografskim regionom²⁰.

14 <https://www.slowfood.com/about-us/>

15 Van Bommel, K., & Spicer, A. (2011). Hail the snail: Hegemonic struggles in the slow food movement. *Organization studies*, 32(12), 1717-1744. <https://doi.org/10.1177/0170840611425722>

16 Lowry, L. L., & Lee, M. (2016). CittaSlow, slow cities, slow food: Searching for a model for the development of slow tourism. *Travel and Tourism Research Association: Advancing Tourism Research Globally*. 40.

17 Leitch, A. (2003). Slow food and the politics of pork fat: Italian food and European identity. *Ethnos*, 68(4), 437-462.

18 Petrini, C. (2003). *Slow Food: the case for taste*. New York: Columbia University Press.

19 Portinari, F. (1989). *Slow food manifesto*. Preuzeto sa: Slow Food International http://www.slowfood.com/about_us/eng/manifesto.lasso

20 Mayer, H., & Knox, P. L. (2006). Slow cities: sustainable places in a fast world. *Journal of urban affairs*, 28(4), 321-334. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9906.2006.00298.x>

Slow Food je filozofija života, sa članovima koji dele iste vrednosti i uverenja prema životnom stilu. Akcioni koraci Petrini koji svaka osoba može da učini da ojača svoju zajednicu kroz vođenje računa o hrani predstavljaju²¹:

- Pridružite se lokalnoj zajednici Slow Food.
- Pratite odakle vaša hrana dolazi.
- Kupujte na lokalnoj pijaci.
- Pridružite se poljoprivredi koju podržava zajednica.
- Pozovite prijatelja da podelite obrok.
- Posetite farmu u vašem kraju.
- Napravite novo sećanje na hranu za vašu decu. Neka posade seme ili beru zelenilo za obrok.
- Pokrenite kuhinjski vrt.
- Naučite svoju lokalnu istoriju hrane. Pronađite hranu koja je označena kao izvorna ili najbolje uzgajana/proizvedena u vašem delu zemlje.

Organizacija Slow Food danas ima preko 100.000 članova raspoređenih u 1.600 lokalnih ogranaka kod nazivom „convivia“²². Umrežavanje među potrošačima i proizvođačima, kao i edukacija lokalnog stanovništva kontinuirano se vrše kroz organizaciju sastanaka²³. Sledeća mapa ilustruje globalnu dimenziju pokreta Slow Food.

21 Petrini, C. (2007). *Slow Food nation: Why our food should be Good, Clean and Fair*. New York: Rizzoli Ex Libris.

22 <https://www.slowfood.com/about-us/where-we-are/>

23 Heitmann, S., Robinson, P., & Povey, G. (2011). Slow food, slow cities and slow tourism. *Research themes for tourism*, 114.

Slika 1. Zemlje uključene u Slow Food pokret

Legenda: ■ Zemlje koje su u Slow Food pokretu

Izvor: Dumitru, Lema-Blanco, Kunze, and García-Mira, 2016²⁴

Mreža lokalnih zajednica formirana je sa ciljem da širom sveta promovira i prati vrednost i načela pokreta spore hrane, utiče na javni i privatni sektor, edukuje okolinu o ovoj temi, ali i da svojim delovanjem utiče na odbranu biodiverziteta. Svaka lokalna zajednica da bi se formirala mora da bude sačinjena od najmanje 10 ljudi koji promovišu i dele vrednosti pokreta. Oni kroz svoje delovanje planiraju i sprovode aktivnosti i projekte kako bi ostvarili zajednički cilj²⁵.

Kako bi izgradila strukturisanu organizaciju koja je u stanju da koordinira sve Slow Food projekte i aktivnosti, internacionalna asocijacija pokreta (engleski *Slow Food International Association*) je 2003. godine stvorila neprofitnu fondaciju „*Slow Food Foundation for Biodiversity*”²⁶. Ova fondacija vodi

24 Dumitru, A., Lema-Blanco, I., Kunze, I. & García-Mira, R. (2016). Slow Food Movement. Case-study report. TRANSIT: EU SSH.2013.3.2-1 Grant agreement no: 613169.

25 <https://www.slowfood.com/our-network/slow-food-communities/>

26 <https://www.fondazioneSlowFood.com/it/>

najrelevantnije aktivnosti koje je razvio pokret: „*Presidija*“ (podržavanje grupa malih proizvođača u održavanju kvalitetne proizvodnje hrane u opasnosti od izumiranja), „*Ark of Taste*“ (online katalog ugrožene tradicionalne hrane), „Hiljadu vrtova u Africi“ (planirano je stvaranje 10.000 bašta sa hranom u afričkim lokalnim zajednicama), „Alijansa kuvara“ i „*Earth Markets*“ (međunarodne mreže poljoprivrednika). Verovatno najpoznatija aktivnost kojom upravlja Slow Food je „*Terra Madre event*“, koji se organizuje u Italiji svake dve godine sa ciljem da se aktivno podrži „mala, održiva, lokalna ekonomija“. Terra Madre je rođen kao inspirativan događaj koji okuplja „hiljade proizvođača hrane, prehrambenih zajednica, kuvara, akademika i mladih iz 160 zemalja“²⁷

Ruralni turizam kao potencijal razvoja slow turizma i pokreta Slow Food

Iz potrebe da se suprotstavi masovnom turizmu, proizišao je koncept slow turizma koji predstavlja oblik alternativnog turizma koji se zalaže za iskustvo turista, usporavanje tempa, očuvanje životne sredine i povećanje kvalitetnog turističkog iskustva kroz povezivanje turista sa destinacijom^{28, 29}. Slow turizam predstavlja holistički pristup u okviru kojeg putovanje, iskustvo na destinaciji i povratak predstavljaju jedinstveno iskustvo potrošača³⁰.

Slow turizam svoju filozofiju ostvaruje primenjujući različite prakse koje promovišu lokalnu kulturu (proizvodnja vina, organizacija kulinarskih i muzičkih festivala i sl.), izgradnjom objekata kompatibilnim građevinskim materijalima, vodeći računa o životnoj sredini, a sve to u cilju poboljšanja života lokalnog stanovništva³¹. Filozofija slow turizma podrazumeva jedinstven stav prema putovanju i životu, ali i način na koji se turizam doživljava³².

27 <https://www.slowfood.com/our-network/terra-madre-network/>

28 Meng, B. & Choi, K. (2016). The role of authenticity in forming slow tourists' intentions: developing an extended model of goal-directed behavior. *Tourism Management*, 57, 397- 410.

29 Moira, P., Mylonopoulos, D., & Kondoudaki, A. (2017). The application of slow movement to tourism: is slow tourism a new paradigm. *Journal of Tourism and Leisure Studies*, 2(2), 1-10.

30 Lumsdon, L. M., & McGrath, P. (2011). Developing a conceptual framework for slow travel: a grounded theory approach. *Journal of Sustainable Tourism*, 19(3), 265–279.

31 Miele, M. (2008). *CittàSlow: Producing Slowness against the Fast Life*. *Space & Polity*, 12(1), 135-156.

32 Mei, X. Y. (2014). Boring and expensive: The challenge of developing experience-based tourism in the Inland region, Norway. *Tourism Management Perspectives*, 12, 71-80. [doi:10.1016/j.tmp.2014.09.003](https://doi.org/10.1016/j.tmp.2014.09.003)

U konceptu slow turizma fokus se pomera sa postizanja količine iskustva, ka kvalitetu iskustva turista tokom odmora.

Premda je slow turizam relativno nov koncept, i brojna istraživanja su sprovedena na ovu temu, postoje ograničena istraživanja koja su sprovedena na temu povezanosti slow i ruralnog turizma, kao i na temu percepcije slow turizma u ruralnoj destinaciji³³. Sa druge strane, imidž ruralnih destinacija je društveno konstruisan da ima sporiji nivo potrošnje od urbanih destinacija, te stoga postoji mogućnost da su ruralne destinacije idealan ambijent koji olakšava primenu slow turizma³⁴. Takođe, ruralna destinacija sa sporim načinom života potencijalno bi se mogla smatrati „avenijom za slow turizam“, s obzirom na to da ruralni turizam neguje očuvanje okruženja, kulture kao i sporog načina života.

Spore destinacije

Slow turizam okarakterisan je kao vrsta turizma koja akcenat stavlja na sporst, neužurbanost, jednostavnost ali i isključivanje iz svakodnevnog užurbanog života. S tim u vezi, postoje destinacije koje se mogu nazvati „sporim“, čime je prikazan karakter te oblasti koja bi mogla biti koristi za primenjivanje slow turizma. Ruralno područje može imati određene karakteristike „sporog“ odredišta jer pripada u potpunosti prirodnoj sredini, uz prisustvo tradicionalne strukture zajednice koje se ogleda u stilu života koji fascinira turiste i koji ih pokreće na učestvuju u njemu³⁵. Stil ruralnih područja karakteriše sporiji tempo života koji turistima u ruralnim destinacijama predstavlja iskustva koja su bliža prirodnom okruženju i tradicionalnom nasleđu. Upravo „spora“ iskustva odražavaju jedinstvene osobine lokalne zajednice, ističući važnost nasleđa i načina života u zajednici. Osim očuvanja tradicije i kulture, ekološke karakteristike ruralnog područja i zelene prakse koje mogu biti omogućene kroz sprovođenje sporog turizma bitne su karakteristike ruralnog područja u službi sporog turizma.

Sličnosti između ruralnog i slow turizma ogledaju se u malom obimu, autentičnosti, održivosti životne sredine, i protivljenju modernoj potrošnji³⁶.

33 Noor, F., Nair, V., & Mura, P. (2015). Towards the conceptualization of a Slow Tourism theory for a rural destination. *Hosp. Tour*, 2015, 175-179.

34 Noor, F. A. M., Nair, V., & Mura, P. (2011). Conceptualizing a Framework for Slow Tourism in a Rural Destination in Malaysia.

35 Kastenholz, E., & Lima, J. (2013). Co-creating quality rural tourism experiences—the case of a Schist Village in Portugal. *International Journal of Management Cases*, 15(4), 193-204.

36 Noor, F., Nair, V., & Mura, P. (2015). Towards the conceptualization of a Slow Tourism theory for a rural destination. *Hosp. Tour*, 2015, 175-179.

Uvidom u sličnosti oba tipa turizma, uvodi se radna definicija sporog turizma u ruralnoj destinaciji koja glasi: „Slow turizam je vrsta turizma u ruralnom okruženju koja je malog obima i koja se sastoji od psihološkog pristupa putovanju naglašavajući autentična iskustva, ekološku održivost i suprotstavljenu potrošnji modernog društva“. Stoga, ruralne destinacije predstavljaju idealno mesto za sprovođenje slow turizma (ibid)³⁷.

Kako se spori turizam može sprovoditi kako u urbanom, tako i u ruralnom okruženju, izbor da se predloži skup definicija sporog turizma u ruralnom okruženju predstavlja početni korak ka ideji da se spori turizam promoviše kao deo ponude ruralnih destinaja.

Tradicionalna ishrana Bukovice kao potencijal razvoja ruralnog turizma

Premda cela Hrvatska, pa time i Severna Dalmacija obiluju hotelima i raznim vidovima smeštaja koji nude usluge ishrane, turistima su često najzanimljiviji restorani i gostionice koje nude „autohtonu hrvatsku kuhinju“³⁸. Osim standardne Evrope kuhinje, Hrvatska svoja glavna jela i specijalitete nude i pripremaju zavisno od podneblja u kom se gost nalazi. Takođe, bitan segment razvoja turizma kroz hranu predstavlja mogućnost turista da u velikom delu sela oni mogu videti i doživeti domaće životinje, kuće i cela sela sa očuvanim elementima tradicionalne gradnje, kao i probati jela pripremljena na tradicionalan način³⁹. Demirović i Veselinović⁴⁰ u svom istraživanju navode značaj gastronomije Severne Dalmacije, odnosno tradicionalnih jela i pića kao podsticaj u kreiranju ruralnog turističkog proizvoda. Oni smatraju da gastronomija može značajno upotpuniti turističku ponudu i doprineti njenoj atraktivnosti.

Ishrana stanovništva Obrovačke Bukovice koju u ovom radu obrađujemo posledica je istraživanja sporadičnih istorijskih izvora, kao i malobrojnih

37 Ibid

38 Drpić, K., & Vukman, M. (2014). Gastronomija kao važan dio turističke ponude u Hrvatskoj. *Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta*, 5(1), 62-67.

39 Ružić, P., Demonija, D. (2013): Prirodna i antropogena osnova turizma Hrvatske, *Sociologija i prostor*, Vol.51 No.1 (46 - 65).

40 Demirovi, D., Veselinović, J. (2016). Kreiranje ruralnog turističkog proizvoda u Zadarskom zaleđu na primeru Golubića (Obrovačkog). Preuzeto sa : <https://chdr-ns.com/naucni-radovi/>

radova rađenih na ovu temu. Obrovačka Bukovica predstavlja kršno područje, sa specifičnom klimom i geografskim položajem i konfiguracijom terena, koja je tokom godina nametnula stanovništvu način života i način ishrane. Bitno je navesti koji su to pojedini agrokulturni proizvodi tradicionalno korišćeni za ishranu, kako bi se stekao uvid u tradicionalna jela koja se i danas spremaju i poslužuju, kako u domaćinstvima, tako i turistima.

Kada su u pitanju biljke, tradicionalno su se uzgajali, i u ishrani koristili, pšenica, ječam, zob i proso. Ove biljke su se nekad mešale i koristile za različite potrebe, pa je tako *sumješica* bio naziv za mešavinu pšenice i ječma, *suražica* – pšenice i raži⁴¹. Mlevenjem čistih kultura ili mešavina, nastajalo je brašno od koga su pravljene hleb (kruv) i drugi proizvodi. Navedene kulture bile su osnova ishrane bukovačkog naroda, a njima svakako treba dodati kupus i krompir, koji je kasnije stigao na to područje⁴². U novije doba se koristila još jedna kultura – kukuruz. Što se tiče povrća (zelja), ono je gajeno na malim zemljišnim površinama, najčešće pored obala reke Zrmanje i Krupe. Njegova uloga u ishrani je bila značajna. Pored namirnica biljnog porekla, na tradicionalnoj trpezi su bile zastupljene i namirnice životinjskog porekla. Pre svega gajile su se koze, poneka svinja i kokoši, a od krupne stoke goveda. Prema istorijskoj i arheološkoj građi kao i na osnovu kazivanja, u ishrani se najviše koristilo meso gajenih koza i svinja, a nešto manje kokoši. Meso goveda se konzumiralo vrlo retko.

U današnje vreme, tradicionalna kuhinja i jela predstavljaju osnovu turističke prezentacije ruralnih područja kakvo je atraktivno područje bukovičkog kraja. Neka od tradicionalnih jela koja mogu da predstavljaju gastronomsku ponudu i upotpune turističke sadržaje bukovačkog kraja⁴³, biće navedeni u nastavku.

Proizvodi od brašna kao osnova tradicionalne kuhinje

Od brašna koje je bilo samleveno, pravili su se različiti proizvodi: mesile su se razne vrste kruva (hleb) ispod peke, pravila cicvara i presnac, a dosta često od kukuruznog brašna se pravila i pula (*kačamak, kulja, žganci*).

41 Njegovan, Z., Veselinović, J. (2017). Tradicionalna ishrana seoskog stanovništva u Obrovačkoj Bukovici.

42 Redcliffe, Salaman (1949) *History and Social Influence of the Potato*, Cambridge: Cambridge University Press.

43 Njegovan, Z., Veselinović, J. (2017). Tradicionalna ishrana seoskog stanovništva u Obrovačkoj Bukovici.

Pomenuti proizvodi su bili onoliko raznovrsni koliko su dozvoljavali uslovi ali sama suština toga je bila u želji da se prikaže raznovrsnost i prehrani stanovništvo u različitim situacijama koristeći se istim proizvodima kao sirovinom. Neki od karakterističnih jela koja su kao osnovu koristili brašno nekog žita ili njihove mešavine, vodu, so, ili neke dodatne sastojke su kruv (hleb) ispod peke, cicvara, pula (kačamak), i presnac⁴⁴.

1. Kruv (hleb) ispod peke - Sastojci za kruv ispod peke su integralno pšenično, raženo ili mešano brašno, morska so, kvasac, i topla voda.
2. Cicvara - U Bukovici se ranije često spremala cicvara, a danas se ona retko nalazi na jelovniku. Pored brašna i vode, u pripremi cicvare se koristi i basa koja predstavlja vrstu mladog sira.
3. Pula (kačamak) - Od davnih vremena do danas, pula je bila osnovna hrana naroda ovog kraja, a i danas je u kućama stanovništva Bukovačkog kraja redovno na stolu. Sada je to više iz tradicije i kao specijalitet. Sastojci za pulu su kukuruzno brašno, voda i so.
4. Presnac – Predstavlja ne tako klasičan kolač koji je pripreman kao posebno jelo koje je bilo znak časti ili nekog slavlja, a ponekad i kao dar ukućanima od domaćice. Presnac se sastojao od skorupa (kajmak), base, i kukuruznog brašna umotanog u „omotač“ od testa.

Zaključak

Postoje razne prednosti razvoja gastronomije nekog kraja koje treba uzeti u obzir prilikom formiranja turističkog proizvoda. To su na primer: stvaranje kvalitetnog i traženog turističkog proizvoda i obogaćivanje ukupne turističke ponude; razvoj turizma u unutrašnjosti i izvan glavne turističke sezone; razvoj slabije razvijenih ruralnih područja, motivacija za zapošljavanje; podsticanje za očuvanje autentičnog ambijenta, kulture i tradicije; unapređenje jedinstvenog imidža destinacije; plasman domaćih proizvoda.

Posmatrajući razvoj organizacije Slow Food, kao i sve veću želju turista da se okrenu ruralnim, očuvanim sredinama, i da uživaju u tradicionalnoj, lokalnoj gastronomiji, područje Bukovice ima velike potencijale za razvoj turizma. Na osnovu svojih tradicionalnih jela Bukovica ima potencijal da napravi jedinstvenu turističku ponudu i tako upotpuni ponudu drugih vidova

⁴⁴ Veselinović J., Demirović D., Tomaš – Simin M. (2017). *Mlinovi na rijeci Krupi*, Sajnos, Novi Sad, str. 71-74.

turizma, kao što je ruralni turizam. S obzirom da je poznato je da su koze najpopularnije i najzastupljenije u ovom kraju, turistima na primer treba ponuditi kozje meso, mleko i druge mlečne proizvode, kao što je sir. Pojedina stara, gotovo zaboravljena jela poput pule, cicvare ili presnaca treba uvrstiti u turističku ponudu, jer su to jela koja se skoro ne mogu danas naći na porodičnim trpezama u gradovima.

Zahvalnost

Istraživanje je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ev.br. 451-03-68/2022-14/200125).

THE SLOW FOOD MOVEMENT AS A POSSIBLE PERSPECTIVE FOR THE DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM IN OBROVACKA BUKOVICA

Obrovacka Bukovica is a rugged area in Northern Dalmatia, in the triangle between Benkovac, Obrovac, and Knin. Conditioned by the geographical location, climate, and development of the area, the diet in Obrovacka Bukovica represented a combination of tradition, ancient, oriental, and western elements. Nowadays, traditional cuisine and dishes can represent the basis of the tourist presentation of rural areas, such as the attractive area of the Bukovica region. The chance for the possible development of the rural areas of Bukovica can be reflected in changes in the way of thinking and habits of modern tourists, who pay more and more attention to authenticity, especially when choosing the food they consume on their travels. The slow food movement can represent an ideal solution that, with its example of good practice, would contribute to the revival and development of the rural tourism product of this area.

Keywords: slow food movement, rural tourism, Obrovacka Bukovica

UDK 338.483.12:726.7(497.5)

**Dr Snežana Besermenji¹
dr Ivana Blešić²**

TRŽIŠNA PRIVLAČNOST MANASTIRA KRUPA

Rezime: U 13. i 14. veku prostor severne Dalmacije je bio prostor na kome su se ukrštali vojni interesi i političke tendencije Austrougarske monarhije, hrvatskih i srpskih plemića. Zato su u 13. veku, Srbi sa prostora današnje Bosne, počeli da naseljavaju Dalmaciju. Odmah sa doseljavanjem, oni su podizali svoje verske objekte, a jedan od najstarijih je manastir Krupa, koji predstavlja prostornu kulturno-istorijsku celinu od izuzetnog značaja i ima veliku tržišnu privlačnost.

Ključne reči: prostorna kulturno-istorijska celina, manastir Krupa, tržišna privlačnost.

Uvod

Manastir Krupa je sagrađen 1317. Godine, u vreme vladavine kralja Milutina. Nalazi se pored istoimene reke, u podnožju planine Velebit, u blizini naselja Krupa. Predstavlja najzapađniju zadužbinu, koju su podigli Nemanjići. Manastir ima sadržajnu istoriju, jer se nalazio na granici dva velika carstva. U svojoj bogatoj istoriji predstavljao je važno duhovno utočište i nacionalni bedem srpskog naroda u Dalmaciji.

Tržišna privlačnost manastira Krupe se dobija analizom subindikatora tržišne privlačnosti, a to su: ambijent, prepoznatljivost van lokalne zajednice, važan nacionalni simbol, subindikator evokativnosti, privlačno za specijalne potrebe, komplementarnost sa drugim turističkim proizvodima, turistička aktivnost u region i destinacija se asocira sa kulturom.

1 Snežana Besermenji, P.M.F. Novi Sad

2 Ivana Blešić, P.M.F. Novi Sad

Ambijent

Ambijent ima visoku vrednost. To je dalmatinski prostor između severnog Velebita i kanjona reke Krupe i Zrmanje sa kristalno čistom vodom i nepovrljivom lepotom. A kao da prirodne lepote predela nisu bile dovoljne, pa se u sred ovog minijaturnog raja smestio i jedan srednjevekovni manastir. Manastir je podignut uz Krupu, koja izvire 3,5 km severoistočno od Knina, iz kraškog vrela. Oko naselja se prostiru kraški pašnjaci i manje livade ograđene suhozidima. Kraj je bogat lekovitim biljem poput smilja, kadulje, vrijeska, majčine dušice i drače.

Dobro poznat van lokalne zajednice

Manastir Krupa je dobro poznat van lokalne zajednice, jer je kulturno dobro od izuzetnog značaja, vezano za srpsku nacionalnu istoriju. U blizini manastira se nalazi naselje Golubić, u kojem je organizovano četrnajst naučnih skupova sa temom „Srpsko – hrvatski odnosi“. Skup se dešava krajem avgusta i ima međunarodni karakter, a na osnovu njihovih održavanja izdato je 14 monografija i veliki broj naučnih radova, sa preko 100 autora. Obrađuju se teme o srpsko-hrvatskim odnosima, o ekonomskim, političkim i demografskim perspektivama ovog dela Bukovive. Međunarodni skup prate i filmski program, izložbe, radionice, letnje škole za studente. To je i mesto susretanja srpskih i hrvatskih političara, predstavnika manjinskih zajednica i naučnika, koji tokom boravka u Golubiću, obiđu imanastir Krupa.

Važan nacionalni simbol.

Manastir Krupa je važan nacionalni simbol srpskog stanovništva u severnoj Dalmaciji. U svojoj bogatoj istoriji predstavljao je važno duhovno i nacionalno utočište srpskog naroda u Dalmaciji. On je najstariji manastir u Eparhiji dalmatinskoj, prema predanju, podigao je 1317. godine srpski kralj Milutin, u slavu Presvete Bogorodice. Uvek je delio sudbinu sa srpskim pravoslavnim stanovništvom iz tih krajeva. Često je stradao tokom istorije, ali je uvek obnavljan. Prvi put od utemeljenja obnavljan je u vreme cara Dušana, 1345. godine, a o tome svedoči zapis na svodu manastirske crkve. Srpski kraljevi Milutin, njegov sin Stefan Dečanski, kao i unuk Stefan Dušan, izdavalu su manastiru darovnice u vidu zemljišta za održavanje, a kasnije su to

i Turci potvrdili fermanima iz Istambola. Manastir je 1494.godine darivala i mati Angelina, srpska despotica. Manastir je bio i duhovno utočište srpskim velikanima. Velikani srpske književnosti, Dositej Obradović i Simo Matavulj nalazili su, svaki u svome vremenu, duhovno utočište u ovoj nemanjičkoj svetinji. Matavulj je u Krupi proveo četiri godine i po sopstvenom priznanju baš ovde upoznao „skrivenne ljepote srpskog jezika“.

Može da se ispriča “interesantna priča” o kulturnom dobru

Prostor severne Dalmacije je u 13. i 14. veku bio prostor na kome su se ukrštali vojni interesi, tada postojećih država, pa i tada postojeće kraljevine Srbije. Zato su Srbi sa prostora današnje Bosne i Srbije počeli da naseljavaju Dalmaciju. Oni su podizali verske objekte, tako je i manastir Krupa izgrađen uz materijalnu pomoć srpskog kralja Milutima, njegovog sina Stefana Dečanskog i unuka cara Dušana. Upravo o ova tri srpska vladara mogu da se ispričaju interesantne priče. Kao na primer o kralju Milutinu, koji je vladao četrdeset godina i koji je srpsku kraljevinu proširio na jug, na račun Vizantije, čime je srpskoj državi priključen severni deo današnje Albanije i veći deo današnje Makedonije. Milutin je bio sin kralja Uroša I Nemanjića i njegove supruge Jelene Anžujске, koja je bila dalja rođaka francuskog kralja Luja IX i napuljskog kralja Karla I iz porodice Anžujaca ((Veselinović, Ljušić, 2001)³. On je prvi kralj Srbije koji postaje ozbiljan politički faktor u regionu, koji sklapa ofanzivne saveze, ali i biva meta jakih saveza okolnih država (Ostogorski, 1958)⁴. Ženidbama je uspeo da obezbedi osvajanja iz ratova sa Vizantijom i Bugarskom, dok je sukob sa Tatarima okončao slanjem svog sina naslednika Stefana kao taoca. Milutin je bio veoma surov vladar, a nakon ne uspele pobune njegovog sina Stefana Dečanskog, naredio je da ga oslepe (Tomanić, 2001)⁵. Ženio se više puta, poslednji put petogodišnjom Simonidom. Iz tih brakova je imao dva sina Stefanana i Konstantina i dve ćerke Anu (*Nedu*) i Caricu (*Zoricu*) (Veselinović, Ljušić, 2001). Paralelno sa jačanjem njegove države jačala je i Srpska crkva. Podigao je i obnovio veći broj manastira i crkava. Zbog svojih zasluga za crkvu, kao graditelj najvećeg broja crkava i manastir, kanonizovan je dve i po godine nakon smrti i proglašen *Svetim kraljem* (Veselinović, Ljušić, 2001). Kralj Milutin se ženio pet puta

3 Veselinović A., Ljušić R. (2001): Srpske dinastije. Platoneum, Novi Sad.

4 Ostogorski G. (1958): „Istorija Vizantije“ SKZ Beograd.

5 Tomanić M. (2001): Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj. Medijska knjižara Krug.

i uglavnom su u pitanju bili politički brakovi. Svoju prvu suprugu, tesalsku princezu, nezadovoljni Milutin jednostavno je vratio kući. Za drugu ženu uzeo je sestru svoje snahe, Dragutinove žene, koju je zaveo kao kaluđericu. Kćer koju je sa njom dobio dao je ime Carica. Oteravši ubrzo i nju, oženio se po treći put, ovog puta sa princezom Anom, kćerkom bugarskog cara. U braku sa njom rodio se Stefan Dečanski. Vizantijci su pokušali da ga naprave saveznikom, te mu vizantijski car nudio svoju petogodišnju kćer Simonidu, objašnjavajući “da je svoju kćer prosto žrtvovao, da ostvari otadžbini preko potreban mir”(Tomanić, 2001). Kralj Milutin, proglašivši prethodni brak sa kraljicom Anom ne važećim, a samim tim i Stefana Dečanskog ne zakonitim sinom, ženi petogodišnju vizantijsku princezu, a (Tomanić, 2001) tada je kralj Milutin imao 45 godina. Njihov brak se završio bez potomstva. Ostaje nejasno da li je ona po prirodi bila neplodna ili je nešto dovelo do toga. Nićifor Grigora navodi da Milutin nije bio u stanju da se kontroliše i da je već oko 1302. godine konzumirao brak sa tada osmogodišnjom devojčicom. On navodi da je tom prilikom povredio njenu matericu i učinio je neplodnom. Neki autori odbacuju ovakve navode (Grupa autora, 1986)⁶. Simonida je 1317. godine pokušala da se zamonaši i na taj način pobegne od zajedničkog života sa njim. Te godine je umrla njena majka i ona je otputovala u Carigrad na njenu sahranu, posle čega se zadržala u prestonici. Na kraju je Milutin poslao po nju srpsko poslanstvo, koje je Androniku II jasno stavilo do znanja, da će Milutin doći po svoju suprugu, ako treba i oružjem. Car ju je posle toga poslao nazad u kraljevinu Srbiju, ali je ona tokom noćenja u Seru otišla u manastir i zamonašila se. Narednog jutra se pojavila pred zaprepasćenim srpskim poslanicima u monaškoj odori. Ali tada njen brat, despot Konstantin, znajući dobro kakva bi mogla biti Milutinova osveta, “razdera sestrinu monašku rizu i predade Simonidu Srbima, bez obzira na njen plač i jauk”(Tomanić, 2001). Simonida se posle Milutinove smrti 1321. godine vratila u Carigrad i zamonašila u manastiru svetog Andreja (Danilo II, 1988)⁷ i ostatak života je provela kao monahinja u Carigradu.

6 Grupa autora: (1986): Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije VI. SANU, Beograd.

7 Danilo II (1988): Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Službe. Priredili Gordon Mak Danijel i Damnjan Petrović, Prosvata, Beograd.

Privlačan za speijalne potrebe

Manastir Krupa je najstarija pravoslavna svetinja u Dalmaciji, koji je 2017. godine proslavio 7. vekova postojanja. On je uz manastire Krku i Dragović i najstariji svedok postojanja pravoslavnog srpskog stanovništva u ovom delu Hrvatske. Te godine je organizovan Veliki sabor na slavu manastira. Po rečima igumana Gavrila, u selima oko manastira Krupa živi oko 1.000 Srba. Manastirska slava Velika Gospojina je praznik kada se kod manastira Krupa okupi po šest i više hiljada nekadašnjih i sadašnjih stanovnika ovog dela Dalmacije, kao i gostiju sa svih strana. Zbog verskog karaktera ovaj manastir organizuje isključivo verske događaje.

Komplementaran sa drugim turističkim proizvodima

Komplementarnost sa drugim turističkim proizvodima je visoka, jer se u blizini nalazi Zadar, jedna od najpopularnijih turističkih destinacija u Hrvatskoj. To je grad sa dugom istorijom (3000.godina) i veoma sadržajnim kulturnim nasleđem, u kojem se prepliću različiti umetnički stilovi. U Zadru se događa veliki broj manifestacija, kao što su: Muzičke večeri u Sv. Donatu, Zadarsko kazališno ljetovanje, festival Morskih orgulja, Mitra zonata, Kalelarg Art, Street art festivalu, urbani festival Zadar snova, The Garden Festivalu, Noći punog meseca ili koncerati svetskih muzičkih atrakcija. Izrazito razruđena obala, ostrva i netaknuta priroda privlače brojne nautičare upravo na ovo područje. Arhipelag koji broji 24 velikih i čak 300 malih ostrva, 3 parka prirode (Telašćica, Severni Velebit i Vransko jezero), kao i 5 nacionalnih parkova (Paklenica, Plitvice, Kornati, Krka i Velebit) svrstavaju Zadar i njegovu okolinu u sam vrh turističke ponude Hrvatske(<https://www.zadar.hr/hr>).⁸

Turistička aktivnost u region

Turizam u regionu je razvijen, jer se manastir Krupa nalazu u Zadarskoj županiji, koja se nalazi u Republici Hrvatskoj. Turizam u Hrvatskoj zauzima značajan deo bruto nacionalnog dohotka sa razvijenom marketinškom aktivnostima i otvorenim predstavništvima u Šangaju, Los Anđelosu i Seulu. U Hrvatsku dolaze turisti iz Nemačke, Slovenije, Austrije, Italije, Velike

8 <https://www.zadar.hr/hr>

Britanije, Češke, Poljske... U 2019-oj turizam je u bruto nacionalnom dohodku Republike Hrvatske učestvovao sa 19,5%, a broj evidentiranih turista je 21 milion, od čega je 1,7 miliona postilo Zadarsku županiju (Državni zavod za statistiku RH)⁹.

Destinacija se asocira sa kulturom

Kulturna baština Zadarske županije je veoma sadržajna, kulturnim nasleđem od antičkog perioda, preko starohrišćanskog perioda, pa do ranog srednjeg veka. Istorijsko jezgro Zadra se nalazi na glavnoj uzdužnoj i glavnoj poprečnoj ulici, koji zatvaraju prostor gradskog trga, tačnije foruma. U ranom hrišćanskom periodu je izgrađen episkopski kompleks sa katedralom, baptisterijum i episkopijom. Crkva sv. Donata je najvredniji primer predromaničkog graditeljstva, a crkva sv. Marije, crkva sv. Krševana i crkva sv. Stošije romaničkog graditeljstva. Crkve sv. Frane, sv. Dominika i sv. Mihovila su izrađene u gotičkom stilu. Za vreme Drugog svetskog rata 60% istorijskog jezgra je srušen. Kopneno zaleđe Zadra u području Ravnih kotara i Bukovice obiluje vrednim kulturno-istoriskim spomenicima. Među njima posebno mesto zauzimaju spomenici, koji se povezuju sa vitezovima templarima i redom ivanovaca u Hrvatskoj. Središte Ivanovaca bilo je u gradu Vrani, a čuveni su vranski priori, sve do njegovog pada u turske ruke u 16. veku. Oni su imali ključnu ulogu u upravljanju hrvatskom srednjovekovnom državom. Danas su od srednjovekovne Vrane ostale samo zidine, uz istoimeno selo uz obale Vranskog jezera. Još dublje u unutrašnjosti, u krševitoj pustoši Bukovice, u dolini reke Krupe, smestio se pravoslavni manastir Krupa. U Ravnim kotarima i Bukovici ima i mnogo drugih starih crkvice i kula skladno uklopljenih u okolni krajolik između velebitskih padina i obala mora. Mnogobrojna zadarska ostrva takođe poseduju veoma vrednu kulturnu baštinu. Na zadarskim ostrvima ima i starih utvrđenja, poput Kašteline na Viru i Svetog Mihovila na Ugljanu, kule Torete na Silbi, a u Velom Ratu na Dugom otoku nalazi se i jedan od najljepših hrvatskih svetionika. Najvrijednija kulturna baština zadarskih ostrva, odnosi se na najveće ostrvo Pag, jer Pag predstavlja jedinstveni spomenik srednjovekovnog urbanizma u Hrvatskoj (<https://www.zadar.hr/hr>).¹⁰ Crkva manastira Krupa je posvećen uspenju Bogorodice, njena arhitektura je u skladu sa 14.

⁹ Državni zavod za statistiku RH.

¹⁰ <https://www.zadar.hr/hr>

vekom, a izgrađena je od kamenih ploča i omalterisan je. Manastirska crkva tlocrtno ima oblik upisanoga grčkog krsta sa kupolom na sredini, koja počinje na slobodnim stupcima. Kupola je neposredno oslonjena na pandantive. Duboka kalota prekrivena je šindrom. Tokom vremena crkva je dograđivana, tako da je priprata sa oltarskim delom novijeg datuma, jer je sadašnji oltarski prostor sazidan 1803. godine (Strika, 1830). Freske manastirske crkve imaju izuzetnu vrednost, mada su slabo očuvane. Većinu fresaka je uradio zograf Georgije Mitrofanović, početkom 17. veka. Detalji na freskama su brižljivo urađeni, a krug proroka naslikan u kupli, najbolje je očuvana kompozicija u manastirskoj crkvi. Georgije Mitrofanović, pripadnik postbizanske umetnosti, koji je neko vreme boravio u manastiru. Freske su najvjerovatnije nastale u vremenu od 1614. do 1620. godine. Pored fresaka u manastiru, ikone je slikao grčki sveštenik Jovan Apaka, takođe početkom 17. veka. Ova ikonopisac se spominje kao cenjeni slikar malih ikona u Veneciji, krajem 16. i početkom 17. veka. Vredan deo manastira Krupa predstavlja manastirska riznica, u kojoj se čuva velik broj ikona, liturgijsko posuđe od srebra, srebra sa pozlatom ili ukrasima od dragoga kamenja, sedefa i mesinga, dokumenti i liturgijske štampane knjige, kao i one u rukopisu. Neke od dragocenosti donšene su u Manastir Krupu iz drugih manastira, a veći deo umetničkih dela potiče iz Venecije i Zadra. Jedan od važnijih predmeta predstavljaju središnja oltarna vrata ("carske dveri") izrađene u Kijevu 1789. godine (Mrđa, 1989).¹¹ Destinacija asocira sa kulturom, jer ima sadržajno kulturno nasleđe iz različitog vremenskog perioda u različitim umetničkim stilovima.

Zaključak

Manastira Krupa, tačnije njegova crkva, posvćena je Uspenju Bogorodice, a izgrađen je u 14. veku. Manstirska crkva je dograđivana, tako da je priprata sa oltarskim delom sazidan na samom početku 17. veka. Za manastir Krupa možemo da zaključimo, da je stub okupljanja Srba u Dalmaciji, ali zbog velike tržišne privlačnosti on ima potencijal da postane turistička atrakcija, jer predstavlja prostornu kulturno-istorijsku celinu sa veoma visokim vrednostima subindikatora tržišne privlačnosti.

11 Tomanić M. (2001): Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj. Medijska knjižara Krug.

Literatura i izvori

- Grupa autora: (1986): Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije VI. SANU, Beograd.
- Tomanić M. (2001): Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj. Medijska knjižara Krug.
- Ostrogonski G. (1958): Istorija Vizantije. SKZBeograd.
- Veselinović A., Ljušić R. (2001): Srpske dinastije. Platoneum, Novi Sad.
- Danilo II (1988): Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Službe. Priredili Gordon Mak Danijel i Damnjan Petrović, Prosvata, Beograd.
- Strika B. (1930): Dalmatinski manastiri. Pravoslavna dalmatinska eparhija, Zagreb.
- Mrđa Nikodim (1989): Pravoslavna Dalmacija. Sfairos, Beograd.
- Orlović S. (2008): Manastir Krupa: Monografija. Beograd-Šibenik: Istina.
- Veselinović R. (1986): Srbi u Dalmaciji- Istorija srpskog naroda 4 (2), Srpska književna zadruga, Beograd.
- Veselinović R. (1982): Umetnost u Srba severne Dalmacije u XVIII stoleću: Prilog istoriji srpske umetnosti u XVIII veku. Zbornik likovne umetnosti 18, Matica srpska, Novi Sad.
- Državni zavod za statistiku RH.

<https://www.zadar.hr/hr>

MARKET ATTRACTIVENESS OF KRUPA MONASTERY

The Krupa Monastery, or rather its church, is dedicated to the Assumption of the Virgin Mary, and was built in the 14th century. The Manstir church was extended, so the chancel with the altar part was built at the very beginning of the 17th century. We can conclude that the Krupa monastery is a rallying point for Serbs in Dalmatia, but due to its great market appeal, it has the potential to become a tourist attraction, as it represents a spatial cultural-historical unit with very high values of the market appeal sub-indicator.

Zahvalnost

Istraživanje je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ev.br. 451-03-68/2022-14/200125)

Glavni urednik
Darko Gavrilović

Zamenik glavnog urednika
Janko Veselinović

Pomoćnik glavnog urednika
Ljubiša Despotović

Recenzenti
Vjeran Pavlaković
Nebojša Petrović

Uredništvo
Ranka Gašić, Snežana Besermenji, Edin Radušić

Prelom i dizajn zbornika
Branko Strajnić

ISBN 978-86-7031-618-8 (CIDP; broš.)

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

327(497.11:497.5)(082)

СРПСКО - хрватски односи

Srpsko-hrvatski odnosi [Електронски извор] : od heroizacije i političkih mitova u odnosima Srbije i Hrvatske do održivog razvoja nacionalnih zajednica / [glavni i odgovorni urednik Darko Gavrilović]. - Novi Sad : Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje ; Golubić : Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, 2023. - 166 str. : tabele, graf. prikazi

Način pristupa (URL): <http://www.dgt.uns.ac.rs/>. - Radovi na srp. i hrv. jeziku. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-7031-618-8 (CIDP; broš.)

1. Gl. stv. nasl.

a) Српско-хрватски односи -- Зборници

COBISS.SR-ID 114498057

ISBN 978-86-7031-618-8 (CIDP; broš.)